تَكمِلَةُ التكمِلَة

سنڌ ۾ فارسي شاعريءَ جو آخري دور

تحقيق ۽ تصنيف

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

آرٽس فيڪلٽي

علامه آءِ آءِ قاضي ڪيمپس، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو

١٤٢٧ھ / 2007ع

تَڪمِلَةُ التڪمِلَة

سنڌ ۾ فارسي شاعريءَ جو آخري دور

تحقيق ۽ تصنيف

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

آرٽس فيڪلٽي

علامه آءِ آءِ قاضي ڪيمپس، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو

۱۴۲۷ھ / 2007ع

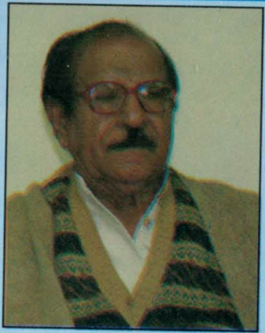

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان ڪيترين ئي ذاتي، انتظامي ۽ علمي نسبتن جي باوجود منهنجيون ملاقاتون يا ڪچهريون تمام گهٽ رهيون آهن. ان جو هڪ وڏو سبب اهو آهي ته، منهنجو ويساهه آهي ته، ماڻهو پنهنجي ڪم ۽ تخليقن ۾ موجود هوندو آهي. جڏهن ان سان ملڻ تي دل ٿئي ته سندس ڪنهن ڪم يا ڪنهن ڪتاب جو مطالعو ڪبو ته هو اوهان سان گڏ هوندو. جيئن زيب النساءَ مخفيءَ پنهنجي هڪ شعر ۾ چيو آهي ته "جيڪڏهن توهان مون کي ڏسڻ چاهيو ٿا ته مون کي منهنجن شعرن ۾ ڳوليو".

هرڪه ديدن ميل دارد در سخن بيند مرا!

ڊاڪٽر صاحب سان ملاقات لاءِ وڃڻ يا فون ڪرڻ وقت هميشه اهو احساس ٿيندو آهي ته ڪٿي ڪو ڪتاب نه پڙهندا هجن، ڪنهن علمي ڪم ۾ مصروف نه هجن، منهنجو فون ۽ ملاقات لاءِ وڃڻ سندن يڪسوئيءَ ۾ خلل نه وجهي، ڇاڪاڻ ته منهنجي مشاهدي موجب ڊاڪٽر صاحب پنهنجي اندر ۾ هڪ مڪمل لائبريري آهن ۽ لائبريريءَ ۾ صرف خاموشيءَ سان مطالعي لاءِ وڃي سگهجي ٿو. پر ڳالهه ٻولهه ۽ گفتگوءَ لاءِ نه. مون کي ڊاڪٽر صاحب لاءِ هميشه اهو احترام رهيو آهي، جيڪو ڪنهن سچي عالم ۽ محقق کي ڪنهن لائبريريءَ لاءِ-۽ لائبريريءَ ۾ نهايت عزت ۽ احترام سان داخل ٿبو آهي.

اسان جو اهو قومي الميو آهي ته اسان گهڻو وقت ڪچهرين، ملاقاتن، زباني جمع خرچ ۾ وڃايو آهي ۽ ان حقيقت کي وساري وينا آهيون ته ڪم ئي حقيقي تفريح ۽ عياشي آهي، جنهن سان ماڻهوءَ جو ٽڪ لهي ٿو ۽ ذهني آسودگي ۽ اطمينان نصيب ٿئي ٿو. ڊاڪٽر صاحب انسانن جي انهيءَ گروهه مان آهن، جيڪي ڪم کي عبادت سمجهن ٿا ۽ پنهنجي زندگيءَ جو مليل سمورو وقت اهڙي عبادت ۾ گذاريو اٿن ۽ گذاري رهيا آهن. اهو ئي سبب آهي جو ايڏي وڏي عمر هوندي به سندن شخصيت دلچسپ، باغ بهار ۽ سندن چهري تي اطمينان، سُک جا آثار ۽ شادابي هميشه نمايان رهي آهي.

اسان کي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو هي علمي پورهيو پڌرو ڪندي فخر جي احساس سان گڏ پاڻ تي سونپيل فرض جي ادائگيءَ تي پڻ خوشيءَ ڀريو احساس آهي. اسان ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا نهايت ٿورائتا آهيون. جنهن پنهنجي هيءَ علمي ڪاوش بغير ڪنهن معاوضي جي اسان تي اعتماد ڪندي ڇپائيءَ لاءِ ڏني.

جولاءِ 10، 2007ع

ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيو
ڊين فيڪلٽي آف آرٽس
يونيورسٽي آف سنڌ

Presented to
Mr. M. Umar Chand
with very best regards

Baloch
15.10.2007

Reced in Auckland on 29/10/2007
Rs 934 stamps dated 17/10/2007

تَڪمِلَةُ التڪمِلَة

سنڌ ۾ فارسي شاعريءَ جو آخري دور

تحقيق ۽ تصنيف

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

آرٽس فيڪلٽي
علامه آءِ آءِ قاضي ڪيمپس، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو

۱۴۲۷ھ / 2007

مصنف جا حق ۽ واسطا قائم

[مصنف هن پهرئين ايڊيشن جي اشاعت کي، علمي خدمت خاطر، بنا معاوضي جي، آرٽس فيڪلٽي، سنڌ يونيورسٽي جي حوالي ڪيو.]

ڪتاب جو نالو:	تڪملة التڪملة
تحقيق ۽ تصنيف:	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
پهريون ڇاپو:	١٤٢٧هه / 2007ع
قيمت:	250 روپيا
ملڻ جو هنڌ:	ڊين فيڪلٽي آف آرٽس آرٽس فيڪلٽي سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو

هي ڪتاب ڪمپيوٽر لي آئوٽ آپريٽر احسان علي لغاري ڪمپوز ڪيو.

پبلشر پاران

تعليمي ادارن خاص ڪري اعليٰ تعليمي ادارن، يونيورسٽين وغيره جو بنيادي ڪم انسان ذات کي تعليم مهيا ڪري بهتر شهري طور سماج کي بهتر بڻائڻ لاءِ تيار ڪرڻ آهي.

تحقيق ۽ تحقيق جي ترويج، اُن تعليمي معيار کي سماج جي گهرجن مطابق بڻائڻ ۾ مدد ڪري ٿي. تنهنڪري يونيورسٽين جو بنيادي مقصد ئي تحقيق ڪري ڄاڻ پيدا ڪرڻ ۽ اُن جي صحيح طرح سان ورڇ ڪري انسان ذات کي فائدو پهچائڻ آهي. اهو ئي سبب آهي جو دنيا جي مڙني اهم يونيورسٽين کي پنهنجي سمورين سهولتن ۽ ٻين لوازمات (infrastructure) سان گڏ پرنٽنگ پريس به هوندي آهي (موجوده معلوماتي سماج جي حوالي سان اڄ ڪيترين ئي يونيورسٽين کي پنهنجا ريڊيو ۽ ٽي وي چئنل آهن) ته جيئن نئين تحقيق ۽ کوجنا کي وقت سر پڌرو ڪري سماج کي فائدو پهچائي سگهي.

سنڌ يونيورسٽي جي وجود ۾ اچڻ کان ئي ٻين شعبن ۽ ضروري وسيلا مهيا ڪرڻ کانسواءِ **'سنڌ يونيورسٽي پريس'** به کولي وئي ته جيئن يونيورسٽي سونپيل ڪارج چڱيءَ طرح ادا ڪري سگهي. سنڌ يونيورسٽي پريس ابتدا کان ئي پنهنجو اهو ڪارج ادا ڪندي رهي آهي.

سنڌ يونيورسٽيءَ جي فيڪلٽي آف آرٽس جي ڊين جي حيثيت ۾ چارج سنڀالڻ سان اسان ٻين روزمره جي مامرن (ڪلاسن جو وقت تي ٿيڻ، حاضري ڏانهن ڌيان ڏيڻ، استادن ۽ شاگردن جا علمي مسئلا حل ڪرڻ، ڪتاب مهيا ڪري، پڙهڻ ۽ پڙهائڻ لاءِ بهتر ماحول تيار ڪرڻ) کان علاوه تحقيق جي معيار ۽ اُن جي ترويج طرف پڻ ڌيان ڏنو آهي. تحقيق بابت مذاڪرا، سيمينار ۽ ليڪچر منعقد ڪرائي ايم. فل ۽ پي ايڇ ڊي لاءِ ٽيننڊر تحقيق جي معيار کي بهتر بڻائڻ لاءِ ڪوششون ورتيون آهن ۽ انهن ڪوششن جي نتيجي ۾ تيل تحقيق کي ڇپائي پڌرو ڪرڻ جي رٿا پڻ جوڙي آهي.

هن رٿا مطابق انگريزي، سنڌي ۽ اردوءَ ۾ هائير ايجوڪيشن ڪميشن جي مقرر ڪيل عالمي معيار مطابق تحقيقي جنرل تياري ۽ ڇپائيءَ هيٺ آهن. جڏهن ته آرٽس فيڪلٽيءَ طرفان منعقد ڪيل ڪانفرنسن ۾ پيش ڪيل مقالا ۽ مختلف

ليڪچر سيريز ۾ ڏنل ليڪچرن کي ڇپائڻ جو ڪم تياريءَ جي مرحلن ۾ آهي. ڇپائيءَ جي سلسلي جو هي پهريون ڪتاب **'تڪملة التڪملة'** جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ فارسي ادب، ٻولي ۽ سنڌي سماج تي ان جي اثرن کي سمجهڻ لاءِ تيار ڪيو آهي. هي ڪتاب سنڌ شناسيءَ جي سلسلي جي ڪڙي آهي. جنهن کي گهڻي وقت کانپوءِ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هڪ گهرو علمي مقالو لکي متعارف ڪرايو آهي. هي ڪتاب نه صرف سنڌ ۾ فارسي ۽ سنڌ شناسيءَ سان دلچسپي رکندڙ پوري دنيا جي عالمن لاءِ ڪارائتو ثابت ٿيندو، خاص ڪري دنيا جي اهڙن ملڪن ۾ جتي فارسي دفتري ۽ علمي حيثيت ۾ رائج آهن.

اسان کي ڊاڪٽر نبي خان بلوچ جو هي علمي پورهيو پڌرو ڪندي فخر جي احساس سان گڏ پاڻ تي سونپيل فرض جي ادائگيءَ تي پڻ خوشيءَ ڀريو احساس آهي. اسان ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا نهايت ٿورائتا آهيون، جنهن پنهنجي هيءَ علمي ڪاوش بغير ڪنهن معاوضي جي اسان تي اعتماد ڪندي ڇپائي لاءِ ڏني.
اسان سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر جناب مظهرالحق صديقيءَ جا پڻ ٿورائتا آهيون، جنهن آرٽس فيڪلٽيءَ طرفان علمي ڪمن کي ڇپائي پڌرو ڪرڻ جي همت افزائي ڪندي اجازت ڏني، جو اسان هي علمي ڪم پڙهندڙن تائين پهچائي سگهيا آهيون.

ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيو
پروفيسر ۽ ڊين فيڪلٽي آف آرٽس
يونيورسٽي آف سنڌ
جولاءِ 1، 2007ع

عنوانن جي فهرست

- معذرت مصنف الف
- مقدمه ۱

شعراء: ۱۱ صدي هجري تائين

- امير خسرو ۴۱
- بابا طالب اصفهانی ۴۲
- علی بن حامد کوفی ۴۳
- فتح محمد صديقی ۴۵
- محمد مخلص رضائی ۴۶
- مطهر کره ۴۹
- ملا اسد قصه خوان ۵۰
- مُلا قاسم سيوستانی ۵۱
- ملا مرشد بروجردی ۵۳
- مولانا محوی اردبيلی ۵۶
- مير عبدالرزاق بکهری ۵۷
- مير علی رضا مشهدی ۵۸
- مير محمد فهيم ۵۹
- مير محمد هاشم طباطبائی، سنجر ۶۰
- مير نعمت الله شيرازی، وصلی ۶۳

شعراء: ۱۱ ۽ ۱۲ صدي هجري

- باغ علی خان، خائف ۶۶
- بزرگوار محمد ۶۸

- خواجہ عبدالحق درازی — ٦٩
- ديوان چيتانند، مسرور — ٧٠
- سخي الهيار، يار — ٧١
- سيد رحمت الله بكهري — ٧٢
- سيد علي طباطبائي، مشتاق — ٧٣
- عبدالرؤف خواجہ بكهري — ٧٥
- غلام محمد خان لغاري، نگار — ٧٦
- فتح الله شاه رضوي نصرپوري — ٧٨
- محمد سليم نشاطي — ٧٩
- محمد صالح تتوي — ٨٠
- محمد علي، مولوي — ٨١
- مخدوم ابوالحسن الداهري — ٨٢
- مخدوم عبدالرحيم گرهوري — ٨٣
- مخدوم غلام محمد بگائي — ٨٥
- ميان سرفراز خان عباسي، سرفراز — ٨٧
- مير علي شاه، شائق — ٩٣
- ميرزا محمد علي — ٩٥
- لطف الله شاه رضوي نصرپوري، لطفي — ٩٩
- نورالله شاه رضوي نصرپوري، نوري — ١٠٠

شعراء: ١٢ ۽ ١٣ صدي هجري

- امامي، افغان — ١٠٣
- آخوند صاحبدنه، صاحب — ١٠٤
- آخوند محمد قاسم ساوني، قاسم — ١٠٦
- حيات خان نظاماني — ١١٠

- سيد جان الله شاه رضوي، عاشق — ١١٢
- سيد محمد راشد، صاحب روضہ — ١١٤
- صاحب راءِ، آزاد — ١١٦
- عبدالباقي هالائي، باقي — ١٢٠
- عبدالمجيد جوکهيہ بكهري، مجيدي — ١٢١
- عبدالوهاب فاروقي عرف سچل، آشكار — ١٢٤
- محمد ابراهيم سيوستاني، ابري — ١٢٦
- محمد وفا لكهوي، وفا — ١٢٧
- مخدوم عبدالواحد سيوستاني، واحدي — ١٢٩
- مخدو عبدالواسع سيوستاني، واسع — ١٣١
- مخدوم محمد صالح وزيرآبادي — ١٣٤
- مخدوم محمد عثمان متياروي — ١٣٧
- مخدوم يار محمد صديقي — ١٣٨
- مراد خان زنگيجہ، مراد — ١٣٩
- مير زنگي خان ٽالپور — ١٤٢
- مير سهراب خان ٽالپور، مسكين — ١٤٣
- مير غلام علي خان ٽالپور — ١٥٠
- مير كرم علي خان، كرم — ١٥١
- مير مراد علي خان، علي — ١٥٥
- ميرزا مظهر طباطبائي، مظهر — ١٥٦
- ميرزا خسرو بيگ، خسرو — ١٥٧
- نورمحمد بوبكاني، نور — ١٦٢
- هوتک خان، افغان — ١٦٨

شعراء: ١٣ صدي هجري

- آخوند عبدالصمد ساونی ١٦٩
- آخوند نورمحمد ساونی ١٧٠
- آخوند یارمحمد (ساونی یا تکھرائی) ١٧٢
- آغا کاظم شاہ، سرخوش ١٧۴
- پیر امام الدین مجددی سرھندی شکارپوری ١٧۵
- پیر پاگاره (اول) سید صبغت الله شاہ ١٧٧
- پیر پاگاره، سید علی گوھر شاہ، گوھر ١٧٨
- پیر نصیر الدین نوشھرائی، نصیر ١٨٢
- تاج محمد خان لغاری ١٨۴
- خلیفہ گل محمد ساونی، گل ١٨۵
- خلیفہ لطف الله ساونی، لطف ١٨٧
- عبدالقادر عرف قادر بخش، بیدل ١٨٨
- عبدالواحد، عبدی ١٩٢
- غلام محمد خان لغاری، غلام ١٩٣
- فتح الدین شاہ ١٩٧
- فیروز خان مری، فیروز ١٩٩
- محمد صالح دمائی ٢٠٣
- محمد عارف، صنعت ٢٠۴
- محمد محسن، بیکس ٢٠٩
- محمد مفتی، خاطی ٢١٠
- مخدوم محمد عاقل، عاقل ٢١١
- مراد نصرپوری، مراد ٢١۴

- مُلا عبدالرحمان ساونی ٢١۵
- مولوی گل محمد عباسی کنبوی ٢١٦
- میر حسین علی خان تالپور، حسین ٢١٧
- میر عباس علی خان تالپور، مومن ٢٢٠
- میر علی اکبر خان تالپور ٢٢١
- میرزا فریدون بیگ، قانع ٢٢٢
- میر مبارک خان تالپور، مبارک ٢٢۵
- میر محمد حسن خان تالپور، حسن ٢٢٦
- نواب الهداد خان لغاری، صوفی ٢٢٧
- میر محمد علی خان تالپور، بهرور ٢٣٢
- نواب علی اکبر خان لغاری، علی ٢٣۴
- نورمحمد پیرزاده، عبدوی ٢٣۵

شعراء: ١٣ ۽ ١۴ صدي هجري

- اسد الله شاہ، اسد/ فدا ٢٣٦
- آخوند احمد ساونی، احمد/ احمدی ٢٣٨
- آخوند فیض محمد ٢۴٣
- آخوند لطف الله شیرانی حیدرآبادی، لطف ٢۴٦
- آخوند لطف علی متیاروی، لطف ٢۴٧
- آخوند محمد علی ٢۴٩
- آخوند یارمحمد متیاروی، فائق ٢۵٠
- امداد علی خان بلیدی ٢۵١
- بهاؤ الدین ماتھیلوی، بهائی ٢۵٣
- پیر پاگاره سید حزب الله شاہ، مسکین ٢٦٢

پير رفيع الدين سرهندى شكارپورى، رفيع	٢٧٢
پير محمد اشرف نقشبندى	٢٧٤
جمال الدين	٢٧۵
حافظ حامد تكهرائى، حامد	٢٧٦
حافظ محمد يوسف، يوسف	٢٨٠
حافظ محمد هارون، دلگير	٢٨١
حكيم مولوى محمد صادق رانى پورى	٢٨٦
دلپت رام، دلپت	٢٨٩
سيد حيدر شاه، حيدر	٢٩١
سيد رشد الله شاه، اواه	٢٩٢
سيد محمد شجاع لكهوى، شجاع	٢٩۴
سيد ميران شاه، قارى	٢٩٧
شمس الدين، بلبل	٢٩٨
عبدالغفور همايونى، مفتون	٣٠١
عبدالقادر، عبدى	٣٠۵
عطا محمد عرف الله بخش عباسى، عاصى	٣٠٨
غوث بخش، خاكى	٣١٠
غلام محمد خانزئى	٣١٢
فقير محمد، سائل	٣١۴
فيض محمد لاشارى، فيضل	٣١٦
قاضى عبدالله، تِپَتى	٣١٩
قائم الدين شاه نصرپورى، شاهنشاه	٣٢٠
محمد امير جان سرهندى، امير	٣٢٢
محمد حسين جان، سرهندى	٣٢۴

محمد شفيع پاتائى	٣٣١
محمد ضيا سبزپوش تتوى	٣٣٢
محمد عاقل سومره، عاقل	٣٣٣
محمد عمر جيكب آبادى، عاجز	٣٣۵
محمد قاسم بن نعمت الله ساونى قريشى، قاسم	٣٣٦
محمد يعقوب لغارى، امين/نامى	٣۴٠
مخدوم شير محمد عباسى، مخلص	٣۴٢
مرزا دوست محمد، دوست	٣۴٣
مرزا على قلى بيگ، آه غريب	٣۴۴
مرزا قليچ بيگ، قليچ	٣۴۵
مفتى محمد ابراهيم سومره، ناظر	٣۴٩
مولوى عبدالرحيم سومره زنگى پورى	٣۵٠
مولوى عطا محمد مهيسرائى، عطا	٣۵٢
مولوى قادربخش گولو	٣۵٨
مولوى نبى بخش كولاچى، امين	٣۵٩
ميان احمد صوئى بهتائى، احمدى	٣٦١
مير اميرعلى على آبادى، خاكسار/امير	٣٦٣
مير خداداد خان تالپور، عاشق	٣٦۵
مير خير محمد خان تالپور	٣٦٦
مير خير محمد خان تالپور، ضياء	٣٦٩
مير راض محمد خان، عاشق	٣٧٠
مير على محمد خان تالپور	٣٧١
مير على مراد خان تالپور	٣٧٢
مير فخر الدين علوى	٣٧۴

- مير علي نواز علوي ٣٧٦
- نواب فقير ولي محمد خان لغاري ٣٨٢

شعراء: ١۴ ۽ ١٥ صدي هجري

- سوبها خان، عاصي ٣٨۴
- عبدالرحمان پتافي، ضيائي ٣٨٥
- عبدالستار، احقر ٣٨٨
- عبدالغفار شاه راشدي ٣٨٩
- علي اكبر شاه رضوي روهروي ٣٩٠
- علي محمد كاكيپوٽو ٣٩١
- علي محمد مهيري، علي ٣٩٢
- غلام رسول جان سرهندي، غلام ٣٩۴
- غلام حسين سچاروي، مشتاق ٣٩٦
- غلام عمر آريجوي، غلام ٣٩٧
- قاضي محمد ابراهيم، خليل ٣٩٨
- محمد اسمٰعيل جان سرهندي، روشن ٣٩٩
- مولوي عبدالسلام، عزيز ۴٠۴
- مولوي محمد بخش ماتيهلوي، خيالي ۴٠٥
- مولوي هدايت الله ميمن هالائي ۴٠٧
- مير گل محمد مگسي، زيب ۴١٠
- مير مهر نجف خان ٽالپور، غريب ۴١٦
- نور محمد شاه، نورل ۴١٧
- محمد ابراهيم جان سرهندي ۴١٨

❖

معذرت مصنف

هن ڪتاب ڪي قارئين ڪرام آڏو معذرت سان پيش ڪرڻ مناسب ٿو سمجهان. سڀ کان اول تہ مونکي پنهنجي فارسي دانيءَ جي ڪمزوري جو احساس آهي: انهيءَ ڪري، هي ڪتاب ڪو نئون ادبي ڪارنامو ڪونهي، پر هڪ علمي ڪوشش آهي تہ جئن اهي شاعر جن جو ذڪر ماضي جي ماخذن ۾ نہ آيو آهي تن جو احوال محفوظ ٿي وڃي.

هن ڪتاب جي نالي 'تكملة التكملة' مان ظاهر آهي تہ هي تذڪرو ماضيءَ ۾ لکيل ٻن تذڪرن، يعني قانع جي 'مقالات الشعراء' ۽ خليل جي 'تكملة مقالات الشعراء' جي سلسلي جي ڪڙي آهي. البت انهن جي معيار تائين پهچڻ محال آهي، ڇاڪاڻ جو سنڌ ۽ هند ۾ فارسي شاعريءَ جي عروج وارو زمانو گذري ويو. هن دور ۾ اهو بہ غنيمت آهي جو اڳين شاعرن جي باقي ڪلام ڪي محفوظ ڪري سگهجي. البتہ تڪملہ جي تڪميل جي ڪوشش ڪندي بہ 'تتمہ' لاءِ گنجائش باقي رهندي.

فارسي زبان جي آثارن ڪي موجوده دور ۾ محفوظ ڪرڻ محال ناهي تہ بہ مشڪل ضرور آهي. حالات بدلجي ويا: نہ فارسي دانيءَ جون محفلون باقي رهيون تہ نہ مُشاعرا ۽ مُوازنا. گذريل زوال واري دور ۾، ڪن علمي گهراڻن پنهنجن وڏن جي آثارن مان فتاويٰ، سَندات، مڪتوبات، اشعار ۽ دواوين ڪي سانڍڻ ۽ سنڀالڻ جي ڪوشش ڪئي، پر آخر اهي بہ تڪجي پيا: ذخيرا ضايع ٿيا ۽ ڪتبخانا برباد ٿيا! باقيات صالحات مان هن وقت سالم مخطوطات ڪي جزوي وجي رهيا آهن، ۽ باقي ٻچيل ڪاغذن جا ذخيرا بہ ضايع ٿي رهيا آهن.

شامل مواد تي غور ڪبو تہ هي ڪتاب، سنڌ ۾ فارسي شاعري ۽ علم ادب جي آخري دور جي تاريخ آهي. خاص تاريخي تسلسل کي ذهن نشين ڪرائڻ لاءِ، جملي ١٧٦ شاعرن کي ڇهن عنوانن هيٺ تقسيم ڪيو ويو آهي، جيڪو هڪ قريبي تخميني وارو خاڪو آهي.

مقدمي مان واضح ٿيندو تہ محمد ابراهيم خليل پنهنجي پيش رو غلام علي شير قانع جي نقش قدم تي هليو: يعني تہ سنڌ ۾ مقيم شاعرن ڪانسواءِ سنڌ ۾ ايندڙ شاعرن کي بہ پنهنجي تذڪري ۾ آندائين. هن 'تڪملة التڪملة' ۾ بہ ان اصول کي سامهون رکيو ويو آهي: انهيءَ لحاظ سان، پهرئين عنوان "ٻارهين صدي هجري تائين" هيٺ انهن شاعرن جو ذڪر بہ آندو ويو آهي جيڪي سنڌ ۾ آيا يا جن سنڌ جي حوالي سان شعر چيا.

ڪيترن ئي سڄڻن هن ڪتاب لاءِ گهربل مواد دستياب ڪرڻ ۾ مدد ڪئي. آءٌ انهن سڀني جو شڪرگذار آهيان. جملي ماخذن جي فهرست ڪتاب جي آخر ۾ ڏني وئي آهي جن ۾ شايع ڪندڙن جا نالا ۽ حوالا موجود آهن.

آءٌ دانشگاهہ تهران جي استاد محترم ڊاڪٽر قاسم صافي گلپايگاني جو ممنون آهيان جو هن ڪتاب جي سڄي متن کي پڙهيائين ۽ اصلاح ڏنائين.

آءٌ سنڌ يونيورسٽي جي علم نواز وائيس چانسلر جناب مظهر الحق صديقي صاحب جو احسان مند آهيان، جو ڪتاب جي هن سنڌي ايڊيشن کي يونيورسٽي جي 'آرٽس فيڪلٽي' طرفان شايع ڪرڻ جي منظوري ڏنائين.

علامه آءِ. آءِ قاضي چيئر
سنڌ يونيورسٽي
٢١- مئي ٢٠٠٧ع

خادم العلم
ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

مقدمو

ٻي صدي هجري ۾ اسلام جي آمد کان وٺي ٽين صدي هجري تائين، سنڌ ۾ عربي زبان تعليم ۽ تحقيق توڙي ملڪي انتظام، تجارت ۽ زراعت جي ترقي ۽ واپاري جو ذريعو رهي. سنڌ ۾ عربي زبان جا عالم، اديب ۽ شاعر پيدا ٿيا ۽ پڻ سنڌي زبان جو مطالعو شروع ٿيو. ٽين صدي هجري ۾، سلطان فيروز شاه تغلق جي فتوحات ۽ سنڌ ۾ سمه گهراڻي جي حڪمراني سان فارسي زبان جي مطالعي جو دور شروع ٿيو. ٻارهين ۽ ٻارهين صدي ۾، عهد اڪبري کان وٺي مغليه دور ۾، سنڌ ۾ فارسي ذريعي مڪتبي تعليم، انشاپردازي ۽ شاعريءَ جا معيار وڌيا. مرڪزي شهر ٺٽو علم ادب جو وڏو مرڪز بڻجي ويو ۽ پڻ سڄي سنڌ ۾ مڪتبي تعليم جي ترقيءَ سان فارسي زبان جا شاعر، مؤرخ ۽ انشا پرداز پيدا ٿيا.

ٻارهين صدي هجري جي وچ ڌاري سنڌ ۾ مغل انتظاميه ڪمزور ٿي ۽ سنہ ١١٥٠ هجري ۾ شهر ٺٽي ۽ لاڙ جي حڪمراني عباسي خاندان کي منتقل ٿي. سنہ ١١٧٤ھ ۾ شهر ٺٽي جي نامور اديب، شاعر ۽ مؤرخ مير غلام علي شير، تخلص 'قانع'، "مقالات الشعراء" جي نالي سان سنڌ ۾ فارسي شاعرن جو هڪ تفصيلي تذڪره تصنيف ڪيو، جنهن ۾ ست سو اٺويهين شاعرن جي ڪلام مان مختصر انتخاب ۽ سوانح ڏنائين. ٻارهين صدي هجري جي آخر ۾، سنڌ جي حڪمراني عباسي گهراڻي کان ٽالپور اميرن ڏانهن منتقل ٿي. ٽالپور حڪمران سڀ فارسي زبان ۾ اعليٰ تعليم يافتہ، مصنف، اديب يا شاعر هئا. سنڌن دور ۾، فارسي ۾ مڪتبي

تعليم ۽ تربيت، انشاپردازي ۽ شاعريءَ جا معيار وڏيڪ بلند ٿيا. ٽالپور حڪمرانن جي علمي قدرداني ۽ ملڪ ۾ امن واري دور جو اهو اعجاز هو جو، ٺٽي ۽ حيدرآباد کان سواءِ به، سنڌ ۾ وڏا مدرسا مشهور ٿيا ۽ پڻ فارسي زبان جا اديب ۽ شاعر پيدا ٿيا.

محرم مهيني سنه ۱۲۵۹ھ (فيبروري ۱۸۴۳ع) ۾ انگريزن سنڌ تي قبضو ڪيو ۽ فارسي زبان کي ختم ڪري انگريزي زبان کي اعليٰ تعليم ۽ ملڪي انتظامي زبان طور قائم ڪيو. عربي ۽ فارسي ۾ تعليم ڏيندڙ اعليٰ درسگاهن جا وظيفا بند ٿيا، پر ملڪ جي عالمن عربي ۽ فارسي تعليم کي جاري رکيو جنهن ڪري عربي ۽ فارسي علم ادب جو اجڙيل باغ ذرا سائو سُرهو رهيو، ۽ فارسي شعر شاعريءَ جي روايت چوڏهين صدي هجري (۲۰ صدي عيسوي) جي پهرئين اڌ تائين باقي رهي.

چوڏهين صدي هجري ۾ شهر ٺٽي جي اديب ۽ شاعر محمد ابراهيم، تخلص 'خليل'، کي اها توفيق ٿي جو مير قانع کان پوءِ وارن فارسي شاعرن جو تذڪرو لکيائين جيڪو گويا قانع جي 'مقالات الشعراء' جي تڪميل هو(۱). سنه ۱۳۰۵ھ ۾ ان تذڪري کي "مرغوب نوا" ۽ "تڪملة مقالات دلربا" جي تاريخي نالن سان شايع ڪيائين(۲) جنهن ۾ ٻياسي شاعرن جو ذڪر شامل آهي. خليل هن تذڪري ۾ شاعرن جي انتخاب لاءِ

(۱) پهريائين مير غلام علي مداح سنه ۱۲۱۸ھ ۾ 'مجمع البلغا' لکيو جيڪو هن وقت ناپيد آهي.

(۲) راقم جي ڪتبخاني ۾ خليل جي ڪتاب جو قلمي نسخو محفوظ آهي، جنهن ۾ اهي نالا موجود آهن پير حسام الدين راشدي هن ڪتاب کي ڪنهن ضعيف نسخي تان 'تڪملة مقالات الشعراء' جي نالي سان شايع ڪيو، ۽ ان ۾ ڪي سقم رهجي ويا. مثلاً صفحي ۵۲ تي خال ڇڏيو ويو آهي پر اصل نسخي جي صحيح عبارت هي آهي: "بتاريخ ماه ۲۴ شعبان ۱۲۸۵." صفحي ۶۴ تي صحيح عبارت: "تاريخ تولدش (۱۱۰۲) "لفظ حسن و انبته الله نباتا."

'قانع' جي نقش قدم تي هليو، يعني ته جيڪي شاعر ٻاهران سنڌ ۾ آيا ان جو به ذڪر ڪيائين: سندس چوڻ مطابق "بعينه طرز راه ان يگانه روزه، يعني اهل سند و هر اهل ولايت ڪه از سند در گذره درج نمايد". البت قانع جي نظر وسيع هئي جو پنهنجي مقالات ۾ شاعرن جو جهان ٻنائي ڇڏيائين.

خليل گهڻو ڪري سنڌ جي شاعرن جو ذڪر ڪيو آهي، پر سنڌ ۾ ٻين ايندڙ کي به شامل ڪيو آهي. باوجود ان جي، سنڌ جا ڪئي قادر الڪلام شاعر سندس 'تڪملة مقالات دلربا' ۾ شامل ٿيڻ کان رهجي ويا آهن. خليل جو قابل تعريف ڪارنامو اهو آهي جو فارسيءَ جي زوال واري دور ۾ به هن 'تڪملة' جي تصنيف جو اهتمام ڪري وڏيڪ تجزيي ۽ تحقيق لاءِ راهه هموار ڪئي.

هي ڪتاب 'تڪملة التڪملة' ڪنهن حد تائين خليل جي 'تڪملة' جي تڪميل آهي، ۽ پڻ آئنده تحقيق ذريعي 'تتمه' جي تياري لاءِ ترغيب آهي. منهنجي اڳ هن تصنيف جو خاص مقصد اهو رهيو آهي ته سنڌ ۾ فارسي داني ۽ خاص طرح فارسي شاعري جي باقيات صالحات کي جيترو ٿي سگهي محفوظ ڪيو وڃي. پر سنڌ ۾ فارسي شاعري جي ذخيري مان حسن انتخاب وارو دور ختم ٿي ويو؛ جڏهن مواد ئي محفوظ نه رهيو آهي ته انتخاب ڪيئن ٿيندو! هن وقت جڏهن سنڌ ۾ فارسي ذريعي تعليم ۽ تربيت واري دور جي خاتمي کي ٻه ڏيڍ صدي گذري چڪي آهي، تڏهن سنڌ ۾ فارسي شعر جي بچيل ذخيري مان جيڪا به صنف دستياب ٿئي سا غنيمت آهي. انهيءَ ڪري ڪن شاعرن جي ڪنهن ٻئي معياري ڪلام دستياب نه ٿيڻ جي ڪري سندن ڇپيل ڪن واقعاتي نظمن يا تاريخي قطعن کي به مثال طور ڏنو ويو آهي.

تاريخي طور تي، سر زمين سنڌ فارسي شاعريءَ جي نشونما لاءِ زرخيز ثابت ٿي. سنڌ ۾ فارسي شعر شاعريءَ جي متعلق هتي جيڪي تصنيفون ۽ تذڪرا لکيا ويا سي نہ صرف شاعرن جي سوانح ۽ ڪلام جو رڪارڊ آهن، پر انهن ۾ ايران، خراسان ۽ هندوستان جي ڪن مشهور معروف شاعرن جي ڪلام مان جيڪو انتخاب شامل آهي تنهن مان (بيان، بديع ۽ معاني جي لحاظ سان) 'بين الشعراء موازنہ' جي تور تڪ لاءِ راهہ هموار تي، مِحَڪُون ۽ منتخبات مرتب ٿيا ۽ 'جنگ اشعار بياض' جوڙيا ويا. هيٺ ڪن اهڙن مجموعات ۽ منتخبات جو مختصر طور ذڪر ڪجي ٿو.

مِحَڪُون مجموعات ۽ منتخبات

- **مِحَڪ ڪمال**: هي شهر ٺٽي جي با ڪمال شاعر محمد محسن (ف. ۱۱۶۳ھ) جي هن سلسلي ۾ پهرين قابل قدر تصنيف آهي. بقول قانع تہ هي "بياض جامع اشعار صاحب سخنان قديم و جديد است". محسن جي نظر، سڄي پوري غزل جي سهڻائي تي بيٺل هئي ۽ انهيءَ ڪري هن سالم غزل منتخب ڪيا. شروع ۾ حافظ جي غزل (الا يا ايها الساقي- الخ) کي آندو اٿئين ۽ پوءِ ايران ۽ هندوستان جي شاعرن جا مثالي غزل. محڪ ڪمال جو سال تصنيف ۱۱۳۷ھ آهي.
- **بياض مِحَڪ الشعراء حديقة البلغاء**: مير قانع هي محڪ حديقہ سنہ ۱۱۶۱ھ ۾ تصنيف ڪيو، جنهن ۾ شعر جي حسن ۽ شعور کي ترجيح ڏنائين. ان بعد 'مقالات الشعراء' ۾ شاعرن جي سوانح ۽ ڪلام کي ڪافي سمجهيائين.
- **مجموعہ دلڪُشا**: هي مجموعو سرڪار عظمت مدار مير ڪرمعلي خان 'ڪرم' (ف. ۱۲ جمادي الثاني ۱۲۴۴ھ) مرتب

ڪيو. اهو سنڌس ذوق ۽ مطالعي جو ڪمال هو جو، بقول سنڌس، "گاهي يڪاهي غزلي يا فردي يا قطعہ و رباعي از متقدمين شعراء متاخرين بنظر مي رسيد و پسند مي آمد" تہ ان کي قلمبند ڪندو ويو. ذخيري جي تنقيح بعد، "مجموعہ دلڪشا" ڇهن فصلن (قصائد، غزليات، مفردات، قطعات، رباعيات ۽ ساقي نامہ جات) ۾ مڪمل ٿيو.

- [illegible] سرڪار جهاندار مير مراد علي خان [illegible] ۱۲۲۸ھ ۾ پورو ڪيو. هن ۾ ذيل انتخاب ۾ قافيہ جي حد بندي آهي، يعني متقدمين ۽ متاخرين جي ڪلام کي قافيہ جي اعتبار سان چونڊي رکيو ويو آهي.

منتخبات، بياضات، جنگ اشعار

ڪن باذوق شاعرن، سنڌن پنهنجي ادبي ونڊر خاطر، مشهور معروف فارسي شاعرن جا شعر اتاري بياض جوڙي گڏ ڪيا. اهي بياض بهرحال فارسي شاعريءَ سان سندن شوق ۽ شغف جي شاهد آهن. انهن بياضن مان فارسي شاعريءَ جي وسيع مطالعي کان سواءِ، محڪ ۽ مُوازنہ، تحسين ۽ ترجيح جا پهلو روشن ٿين ٿا. معلوم ٿئي ٿو تہ انهن شاعرن لاءِ اهڙن بياضن جو جمع ڪرڻ بذات خود هڪ دلچسپ ادبي مشغلو هو. ڪن بياضن جي باقي بچيل ورقن مان معلوم ٿئي ٿو تہ ۱۲ کان ۱۴ صدي هجري تائين گهڻن شاعرن اهڙا ننڍا وڏا بياض جوڙيا، جيتوڻيڪ وقت گذرڻ ۽ حالات بدلجڻ سببان اهي سڀ سلامت نہ رهيا آهن. جيڪي مشهور آهن يا راقم جي نظر چڙهيا آهن، ان جو مختصر ذڪر هيٺ ڏجي ٿو:

۱. منتخب بياض جنگ اشعار محسن ٺٽوي (ف. ۲۰ شوال ۱۱۶۳ھ). هي بياض محسن جي محڪ ڪمال کان الڳ هو.

٢. بياض جنگ اشعار مير ڪرم علي خان. هي بياض راقم پنجاهه سال کن اڳ جعفر علي شاهه راشدي مرحوم (شهر جهڏو) وٽ ڏٺو.

٣. منتخب بياض آخوند احمد فقير ساوٽي، هالا پراڻا.

٤. منتخب بياض آخوند امير علي سُها، هالا پراڻا.

٥. منتخب فيروزي. بياض شاعر فيروز خان مري، ذخيره ڊاڪٽر بلوچ (راقم).

٦. منتخب صوفي. جنگ اشعار نواب الهداد خان لغاري، ذخيره ڊاڪٽر بلوچ.

٧. منتخب بياض آخوند محمد بچل انور، مٽياري ("انتخاب لاجواب"، جنهن جو ذڪر حسام الدين راشدي 'تڪملة مقالات الشعراء' جي تعليقات ۾ ڪيو آهي).

٨. منتخب بياض ملا غلام محمد غلام (ايضاً تعليقات حسام الدين راشدي)

٩. منتخب بياض مرتضائي (ذخيره حسام الدين راشدي)

١٠. منتخب بياض جنگ اشعار مير حامد الحق علوي شڪارپوري (تذڪره لطفي جلد دويم)

١١. منتخب بياض قاضي دين محمد بختيارپوري، ذخيره ڊاڪٽر بلوچ (هاڻي سنڌ آرڪائيوز، ڪراچي)

١٢. منتخب بياض جنگ اشعار (يڪم) مير عبدالحسين خان سانگي، ذخيره ڊاڪٽر بلوچ (هاڻي سنڌ آرڪائيوز، ڪراچي)

١٣. منتخب بياض اشعار (دويم) مير عبدالحسين خان سانگي، ذخيره ڊاڪٽر بلوچ (هاڻي سنڌ آرڪائيوز، ڪراچي)

١٤. منتخب بياض ضخيم مير عبدالحسين خان سانگي (ڏسو ڪليات سانگي، تحقيق ڊاڪٽر بلوچ)

١٥. منتخب بياض اشعار غلام محمد شاهه گدا حيدرآبادي (ف. ١٣٢٢هه/ ١٩٠٥ع) در تحويل حسام الدين راشدي (جنهن مان 'تڪملة مقالات' جي تعليقات ۾ نقل ڪيائين).

انهن ماخذن مان، منتخب بياض فيروزي، منتخب بياض صوفي ۽ منتخب بياض مير عبدالحسين خان جيڪي دستخط راقم جي آڏو آهن تن جو ڪجهه تفصيل هيٺ ڏجي ٿو، انهيءَ لاءِ ته سنڌ ۾ فارسي شاعري جي هن آخري زوال واري دور ۾ سنڌ جي شاعرن جي چيدا فارسيءَ جي شعر تي نظر ڪرڻ لاءِ انهن جو اندازو لڳائي سگهجي.

• منتخب فيروزي: هن بياض جو هيڪڙو دستخط راقم جي ڪتابخاني ۾ آهي سو اول ۽ آخر ۾ ناقص آهي. فقط درمياني پاڻي وارا ٩١ کان ٢٢٢ ورق سلامت آهن. خوشخط ڪاتب هر صفحو ٻن ڪالمن ۾ ورهائي لکيو آهي ۽ شاعرن جا نالا سرخي ۾ ڏنا آهن. هي غزليات جو بياض آهي جنهن جو جمع ڪندڙ شاعر فيروز خان مري ١٢ صدي هجري جي آخر ۽ ١٣ صدي هجري جي اوائل تائين حال حيات هو. ڪن صفحن تي 'فيروز خان مري' جي نالي واريون مهرون لڳل آهن جن ۾ سال وارو عدد ١٢٢١ يا ١٢٢٣ (هجري) نظر اچي ٿو. انهن مهرن مان ظاهر آهي ته فيروز خان ٽالپور اميرن جي دور جو هو؛ وڏو مشهور شاعر هو جو نواب الهداد خان صوفي سندس شعر آندا آهن ۽ پڻ هن پاڻ پنهنجي منتخب ۾ سنڌ جي شاعرن جا شعر شامل ڪيا آهن.

'منتخب فيروزي' ۾ افراد ۽ اشعار جي بجاءِ غزليات جو انتخاب شامل آهي. شروع ۾ ان کي 'ديوان' مطابق مرتب ڪيو ويو مگر آخر ۾ اها ترتيب قائم نه رهي. متقدمين ۽

متاخرين جي هم- قافيہ غزلن کي گڏي رکيو ويو آهي. وڌيڪ انتخاب ايران ۽ خراسان جي شاعرن جي ڪلام مان آهي. ڪتاب جي باقي بچيل ڀاڱي ۾ هينين شاعرن جا غزل قلمبند ٿيل آهن: حافظ، سعدي، امير خسرو، جامي، نظيري، سرمد مشهدي، حيدر نيشاپوري، قطب الدين، نورالعين 'واقف'، فخري، ميرنجات، عاشق، ڪليم، بيدل عظيم آبادي، قدسي، هلالي، عرفي، صائب، زرفشان، بينش، محمد جعفر، احسن ڪشميري، رفيع، معلوم، قاسم ديوانہ، تجلي، آذر، حزين، طالب، نوعي شيرازي، طغرا، محمد رفيق، نيازي، ڪمال پارسي، شمس تبريز، وحيد، زين، خاقاني، حيرت، محسن، جانباز، غني، صيدي، جلال خان، اسير، موسوي، ناصر علي، سنجر، خالص، محمد تقي، فغفور، علي شير خاني، شوڪت، ولي هندي، بو علي قلندر، سرخوش، مرزا قلندر، آصفي، فغاني، آفرين، صُفي، محي، سامي، محمد تقي ۽ ڪجھ ٻيا. سنڌ جي شاعرن مان محسن ٺٽوي،مير عظيم الدين ٺٽوي، ملا عثمان، نورالله شاھ نوري، رضائي، اميد علي 'سها' ۽ خود فيروز خان پنهنجا غزل منتخب ڪيا آهن.

• **منتخب صوفي:** هي غزليات جي بجاءِ چونڊ شعرن جو انتخاب آهي، جيڪو شاعر ۽ اديب نواب الهداد خان لغاري، تخلص 'صوفي' (ف. ١٣٠٠هه/ ١٨٨٢ع)، تيرهين صدي هجري جي پوئين اڌ ۾ جمع ڪيو. هڪ ورق جي حاشيہ تي سال ١٢٩٤هه لکيل آهي. هن منتخب بياض جو هڪ صاف دستخط راقم جي ذخيري ۾ موجود آهي. ان ۾ پهريان هڪ سو ورق موجود آهن باقي پويان ٻہ چار ورق ضايع ٿي ويا آهن. بياض جو جامع 'صوفي'، پهريائين ڪنهن هڪ شاعر جو شعر ڏئي ٿو ۽ پوءِ ان جي پران وزن، قافيي ۽ معنيٰ جي اعتبار سان ٻين

شاعرن جا شعر آڻي ٿو. هر شاعر جا هڪ يا ٻہ (وڌ ۾ وڌ ٽي) شعر آڻي ٿو. سندس پنهنجي ڪلام متعلق ٻہ اهو اختصار قائم رکيل آهي. هي انتخاب، ديوان حافظ جي پهرئين غزل جي پهرين شعر سان شروع ٿئي ٿو جنهن کانپوءِ ٻين شاعرن جي شعرن کي ديوان جي طور اندر ڏنو ويو آهي. مثلاً:

— حافظ

الا يا ايها الساقي ادر کاسا و ناولها
کہ عشق آسان نمود اول ولي افتاد مشڪلها
ببوي نافہ کاخر صبا زان طره بگشايد
ز تاب جعد مشڪينش چہ خون افتاد در دلها

— زلالي استرآبادي

ز طوفان سرشڪ خود بگرداب گرفتارم
کہ هر موج گريانم ز بيهم روئي ساحلها

— شيدائي هندي

بهر سو کاروان عشق گمنام است سالک را
جرس ز نالہ بگشائيد چون بنديد محملها.

— طغرائي مشهدي

بها افتاده هر سوموءِ آن غارتگرِ دلها
بوءِ چون آفتاب از موبراندامش سلاسلها.

— مرزا طاهر وحيد

بگوئي دوست رهرو ذوق آسايش نمي داند
نمي افتد گره بر رشتہ اين ره ز منزلها.

— موسويخان فطرت

درين دريائي طوفان خيزنتوان برکنار آمد
کہ چون کشتي درونِ موج مي گرديد ساحلها.

— معلوم تبريزي
تو چو ليليٰ درين وادي اگر محمل نشين باشي
ز چشم آهوان برناقـها بنديد محلمها.
— آقا محمد كريم، عاشق
نمي دانم چ دارد در سر آن آشوب كفلها
صف نرگان سياهي مي زند برغارت دلها.
— محسن ٺٽوي
چو چاک دل نہ استد جوش خون جراح تا محشر
بہ تار زلف قاتل تاندوزي زخم بسملها
بشوري مي روم گردسرش محسن چون پروانہ
کہ ريزد خون بجاي اشک چشم شمع محفلها.
— مير جان شاه صوفي
درين بحر بلاطوفان بقا جز بيكفش نبود
حباب آسابدوش موج بربستيم محملها.
— مير غلام علي مومن
اگر در محملِ چشمت نمايد يک نظر ليليٰ
چو مجنون دشت پيمايد برون آيد ز محلمها.
— نواب ولي محمد خان لغاري
شده كم آتِش عشقت بآب از ديدهء گريان
هنوز آن شعلهء آتش فروزان است در دلها.
— منشي شيوكرام، عطارد
بطوفان دارد آخر گريہء من كشتي صبرم
مگر شرط وصال او نمايد روئي ساحلها.
— خواجہ غياث الدين
ز جوش بحر دل هردم زراهِ ديد مي بارم
بسانِ ابر دريا دل در مكنون ساحلها.

(آفرين منتخب ابي)
— رفيق [illegible]
بر [illegible] بلايش مي دل و دين را
چو ليلي ساختي مجنون چو شيرين كوهكن كردي
— الهداد خان لغاري، صوفي
نگارا [illegible] از شوخي زدي سرز جوشايد
دل [illegible] را پريشان وطن كردي.
[illegible] "منتخب صوفي" جي باقي بچيل ڀاڱي ۾
[illegible] شعرن سان ڏنل آهن.
[illegible] سان هيٺ لکجن ٿا، انهيءَ
[illegible] صدي هجري جي شاعرن
[illegible] آشنائي هئي. بياض
[illegible] آندل آهن، پر هيٺ نالو فقط
[illegible]

هلالي استرآبادي — حافظ شيرازي
مرزا طاهر وحيد — [illegible] مشهدي
آقا محمد كريم عاشق — [illegible] خان فطرت
خواجہ غياث الدين — معلوم تبريزي
مخلص كاشي — شوكت بخاري
رفيع بلث التا — احسن بيگ
فطرت قمي — صائب
فغفور خان — [illegible]
طالب آملي — محمد جامي بيخود
نورالعين واقف — بينش
مخدوم جامي — ظفر

فدا
قاسم ديوانہ
امير خسرو دهلوي
كاظم والہ اصفهاني
سنجر
خالص
فغاني شيرازي
ملا علي رضا
ملا عبدالرزاق فياض
شُهرت
نثاري
مير سيد علي مشتاق
مفلوڪ تبريزي
كليم
ميرزا سيد محمد سحاب
فتح علي شاهہ خاقان
سخن
زيب النساء
مير سيد علي سيستاني
صيدي
لطف علي بيگ آذر
عاقل خان رازي
مشفقي مروي
والهي اردبيلي
سهمي بخاري

ميرزا اسكندر
نجات
شيخ محمد علي حزين
نوعي
سامي
قزلباش خان اميد
اسير
تجلي كاشي
محتشم كاشي
امام الدين رياضي
خواجہ شعيب
آغا محمد عاشق
ناطق
عالي
عرفي
مير هوتڪ افغان
شرف الدين وفا
محمد تقي صهبا
شيخ سعدي
فيضي
صفي
سيد جلال الدين
شاهہ اسمعيل صفوي
سيادت
ميرزا محمد حسين وفا

هزيني سپاسي
سعيد لاهيجي
وحدت
مقيم
زكيبي (۲)
محمد سعيد اعجاز
ابن يمين
ميرزا بديع الزمان
راقي
سعيد قصاب
عظيم عبدالرزاق
شيدائي هندي
نظام وزير هندستان
غني كشميري
ناصر علي هندي
برهمن
رفيق سري فروش
مير جان شاهہ صوفي
نواب ولي محمد خان لغاري
سيد صابر علي ٺٽوي
منشي صاحبراءِ آزاد
الهداد خان لغاري، صوفي
ميان محمد سرفراز خان عباسي
سيد غلام علي مائل

اسد
شيخ محمد فايز
زلالي
مير غازي شهيد
ميرزا داراب
صغير قمي
السي قنداري
نظام استرآبادي
عزيز همداني
لامع همداني
سيد احمد هاتف
پيام اكبرآبادي
غلام سرور لاهوري
بيدل
تايب هندي
مير عزلت سورتي
محسن ٺٽوي
ميرزا غلام علي مومن
منشي شيوكرام عطارد
سيد علي شير قانع
سيد عظيم الدين ٺٽوي
محمد قاسم
قاسم
ديوان چيتانند مسرور

حسين علي لغاري، نحيف — مخدوم نورمحمد بوبڪائي

مير ڪرم علي خان ٽالپور — مير مراد علي خان ٽالپور

مٺيان نالا، هڪ وسيع مطالعي ۽ موازني جو منظر آهن.

منتخب مير عبدالحسين خان: مير صاحب (ف. ذوالقعده ١٣۴٢ھ/ ١٩٢۴ع) سنڌ جي حڪمران ٽالپور گهراڻي مان آخرين اديب، مصنف ۽ شاعر هو. 'تڪملة مقالات' ۾ خليل سندس ذڪر آندو آهي. فارسي شاعري جي مطالعي جي ذوق شوق ۾ ٻه 'بياض جنگ اشعار' مرتب ڪيائين. پهرئين ۾ زياده تر فارسي شاعرن جو ڪلام پيش نظر رهيو. ان لاءِ انتخاب تاريخ ۵- شعبان ١٣٢٦ھ (سيپٽمبر ١٩٠٩ع) تي شروع ڪيائين ۽ ٨- ذوالحج ١٣٢٦ھ (پهرين جنوري ١٩١٠ع) تي پورو ڪيائين. هن بياض ۾ پوڻن ٻن سون کن شاعرن جي فارسي ڪلام مان انتخاب شامل آهي جن مان يارهن سنڌ جا آهن: محسن ٺٽوي، حاجي عثمان، ميان سرفراز، محمد روشن حيدرآبادي، آدم بروهي، غلام محمد شاهه گدا، مير عزيز، جان الله شاهه روهڙوي، محمد عارف صنعت، رسول بخش رهي، ۽ پير پاڳاره حزب الله شاهه 'مسڪين'. انهن کانسواءِ پاڻ پنهنجا ڪي چوند شعر شامل ڪيائين(١).

شوڪت	ناصر علي هندي	محمد علي حائق
مخفي	عالمگير شاه	صائب
قدسي	نورجهان بيگم	غني
ميرمحمدخان خراساني	واعظ	ابراهيم

(١) مير عبدالحسين خان جو پنهنجو هٿ لکيل هي بياض، راقم سنہ ١٩٦۵ع ۾ مرحوم مير علي احمد خان ٽالپور (ٽنڊو حيدرآباد) جي ڪتاب خاني ۾ ڏٺو. (ڏسو ڪليات سانگي، مقدمو ٣۴).

ظهير فاريابي	نظير	آقارضي
عمر خيام	بيدل	فطرت
[illegible]	مولانا رومي	حاجي عثمان
[illegible]	احمد جام	عطار
فراق	افضل ڪاشي	وحيد
[illegible]	فقير دهلوي	فڪري
[illegible]	راقم مشهدي	شاهجهان بادشاهه
[illegible]	مير امن جونپوري	بابا فغاني
[illegible]	هادي	عبدالحسين
آذر بروهي	[illegible]	آتش
[illegible]	غزالي	ناطق
بقائي(٢)	حافظ	فردوسي
[illegible]	آصفي	اثر
راسخ	انشا	سرمد
سيد گدا	مرزا محمد عزيز	هاتفي
احسن بلگرامي	سعدي	رامداس
قابل	فصيح	رسوا
فيضي	ديوانه	ميرجان شاه روهڙوي
محي	شمس تبريز	نظامي
انوري	واقف	اهلي شيراني
امير ابوالحسن	احمد ديلمي	طالب آملي
آفت	ظفر خان احسن	أميد
قزلباش	عبدالله بياني	ملاباقر
مقيمي	خيالي	فزوني
درڪي قمي	راضي شبستري	رفيع

مغرمي	رهي	رائح
رضائي	راغب	محمود
سالک	سليم	سخا
شاپور	شفائي	شکيبي
شاه نظر	حرفي ساوجي	صادق
مير صيدي	ملا صبائي	ضمير همداني
نعمت خان عالي	قاطبي	فرخي
مير فائض گيلاني	فصيحي هروي	ابوتراب
فقير	غني بيگ	کاڪائي قزويني
نسبتي	وحشي	وصفي
طاهر وحيد	هاتف	هلالي
فتح علي شاه ايران	وصال مرزا	حزين
ميرزا رضي	محتشم	صانعي
معاني کابلي	خاقاني	نسيم
اوحدي	سلمان	شيدا
نياز	صهبائي	طالب
اشرف	عالي	منير
طالع	ظهوري	سرخوش
سالک يزدي	دانش	پيام
لطيفي	فارغ	حيرتي
حسن	مقبلي	شاهي
سياري	مير	صباحي
قاسم	غني کشميري	ياس
سيد انشاء الله خان	صولت	نخشبي
پيرحزب الله شاه	شاه اسمعيل	عادل شاه

[illegible]	ذره	شيخ بهلول
[illegible]	برهمن	نشاط

[illegible] ضخيم بياض جيڪو راقم [illegible] (١) ان جي مطالعي سان [illegible] انتخاب ١٩١٩ع ۾ ڪري رهيو [illegible] ١٢ نومبر ١٩١٩ع قلمبند ڪيل آهي. هن [illegible] اردو شاعرن جا آهن ۽ هڪ حصو [illegible]

[illegible]	[illegible]	حافظ
[illegible]	[illegible]	ظهير فاريابي
[illegible]	محمد علي سليم	سويدا
[illegible]	عالي	فطرت
[illegible]	[illegible]	ظهور
[illegible]	اماني	امير خسرو
[illegible]	سعيد اشرف	اثر
[illegible]	اشرف	مفيد خلجي
[illegible]	باقر ڪاشي	سالک يزدي
واله شهرستاني	ملاشافي	صابر
غني	جامي	ظهوري
نظامي	اسمعيل	مسعودبک
خورشيد سهارنپوري	رشيدي	حنظله
برهاني	ڪليم	نجات
سلمان	ابوالفتح	خرد
شاهزاده آصف	انوري	فيضي

---

(١) ڪليات سانگي، مقدمو ص ٥٢.

خالص	سعدي	اهلي
قدسي	هلالي	جلال
اسير	رسا	مير شمس الدين
ممتاز	ميرهادي	قاسم بيگ
ولي	نظيري	گدا
حشمت	واجد علي شاه	شاملو
بيدل	مسرت	آزرده
غالب	نثار	ضمير هندو
رشيدي	واقف	خواجہ حسين
نظرين	بابر بادشاهه	شيخ اوحدي
ملاحيرتي	وصر	طالع
آصفي	اسحاق خان	علي اڪبر دهلوي
اسيري	طالب	حيدر
نخشبي	حسن	برهمن
مشتاق	قاضي جعفرٺٽوي	رومي
صائب	آخوند قاسم	غنيمت
سنائي	مسمات مهري	مولوي مير عباس
محمود شبستري	شريف بانو	خاقاني
مولانا جمالي	سنجر	حڪيم رڪنا
صبوحي	رسوا	محمد علي حزين
غلام علي سبزپوش	نظير	آخوند غلام حيدر
مخدوم خليل	عرفي	فخر رازي
مولوي منصور	طغرا	علي ترڪماني
برق	عالي	حاذق گيلاني
مير	دبير	فغاني

[illegible] سنڌ جا شاعر آهن: محسن [illegible]، صابر، قاضي جعفر [illegible]، غلام محمد شاهه [illegible]، غلام حيدر، غلام علي [illegible] مير عبدالحسين خان. هي بياض [illegible] انداز ٿئي ٿو ته ١٤- [illegible] پنجويهين سالن تائين [illegible] جو ذوق باقي رهيو.

محفلون ۽ انجمنون

[illegible] ته ڪن شاعرن [illegible] تمدن جو مطالعو [illegible] ۽ مجموعات [illegible] شاعرانہ محفلون [illegible] پنهنجي ذاتي وقار [illegible] سرپرستي سان رونق افروز [illegible] روشن شمعون هئا. جن جي [illegible] لڳا. مير ڪرمعلي [illegible] خان ۽ پير صاحب پاڳاره سيد [illegible] انهن شمعن ۾ شمار ڪري [illegible]

[illegible]: سنڌ جو فرمانروا [illegible] مير ڪرم علي خان ٽالپور ١٢٢٧ھ کان [illegible] وفات تائين، يعني سترهن ورهيه ڪن سنڌ ۾ [illegible] شمع انجمن ٿي رهيو. هينيان شاعر سنڌس [illegible] هئا مير عظيم الدين ٺٽوي، مير غلام علي

مائل ٺٽوي، مخدوم نورمحمد بوبڪائي، آخوند نورمحمد هالائي، ميرزا خسرو بيگ چرڪس، مير صابر علي صابر ٺٽوي، مير ڪاظم شاه سرخوش، سليمان صباحي، عبدالحميد جوڪيو، منشي صاحبراءِ آزاد، مير هوتڪ خان افغان، آغا محمد عاشق، ميرزا جعفر، سيد طباطبائي ۽ منشي دولهرام.(۱)

شمع انجمن مير عبدالحسين خان: مير عبدالحسين خان کي سندس زندگيءَ جي نشيب و فراز مردم شناس بنايو ۽ سندس اعليٰ تعليم ۽ تربيت کيس سخن شناس ۽ شاعر ڪيو. سنہ ۱۸۵۱ع ۾ جڏهن سنڌ جا ٽالپور حڪمران انگريزن جي قيد و بند ۾ هئا، تڏهن عبدالحسين خان ڪلڪتي (دمدم) ۾ ڄائو. والده هڪ انگريز خاتون هئي. شروعاتي تعليم اتان جي اديب، ڪاتب ۽ شاعر ميرزا حسن علي عرف ميرزا بيگ 'موئين قلم'، تخلص 'وفا'، کان حاصل ڪيائين. ۱۸۵۸ع ۾ سنڌس والد عباس علي خان سُندربن ۾ شڪار ڪندي خود پاڻ پنهنجي بندوق جو شڪار ٿي ويو. صغير عبدالحسين هن جان گداز واقعہ وقت پنهنجي والد سان گڏ هو. سنہ ۱۸۵۹ع ۾ جڏهن ٽالپور حڪمران قيد و بند مان آزاد ٿيا تہ عبدالحسين کي حيدرآباد آندو ويو. ان وقت سنڌس عمر ۸ سال هئي. ٽي سال ڪس ميرسيءَ جي حالت ۾ گذاريائين تان جو ۱۸۶۳ع ۾ سنڌس چاچو مير محمد حسن علي خان جڏهن حيدرآباد آيو تہ عبدالحسين خان جي تعليم ۽ تربيت جو صحيح انتظام ڪيائين: يعني سنڌ ۾ ان وقت عربي ۽ فارسيءَ جي وڏي عالم، شاعر ۽ استاد آخوند احمد بن عبدالعليم ساوٽي کي پراڻن هالن مان گهرائي حيدرآباد ۾ پاڻ وٽ رهايو تہ جئن

(۱) تعليقات حسام الدين راشدي (تڪملة مقالات)

عبدالحسين خان جي تعليم ۽ تربيت جو خاطرخواه انتظام ٿي رهي. آخوند احمد صاحب جي اعليٰ چاڻ ۽ عبدالحسين خان جي [illegible] ۽ هو فارسيءَ جو وڏو اديب ۽ شاعر ٿي [illegible] پنهنجي مشفق استاد جو ممنون ۽ [illegible] شادي ڪيائين پر سنڌس [illegible] ۱۸۶۲ع ۾ فوت ٿي تہ عبدالحسين خان [illegible] ۽ هن سانگي (بي گهر، ويچارو، [illegible] 'سانگي' جي تخلص سان سنڌي جو وڏو شاعر [illegible] 'ديوان سانگي' جي عنوان سان سنڌي قافيون [illegible] ۽ ان بعد سنڌس سنڌي غزلن ۽ ٻين ڪلام جا [illegible]

[illegible] بعد فارسي شعر شاعريءَ جي مطالعي ۾ [illegible] ان کان اڳ شاهه عبداللطيف جي سوانح [illegible] فارسي منظومات سان [illegible] مير ڪرم علي خان ڪرم جي دور کان وٺي [illegible] فارسي شعر شاعريءَ جو ذوق وڌندو رهيو هو. مير عبدالحسين جي جوانيءَ واري وقت ۾ حيدرآباد ۾ سيد غلام محمد شاهه گدا ۽ سيد فاضل شاهه جهڙا قادرالڪلام شاعر موجود هئا. عبدالحسين خان حيدرآباد شهر ۽ نواحي جي سخنورن کي پنهنجو گرويده بنايو. ۱۲۹۶ھ ۾ سنڌس وڏي صاحبزادي خدا يار خان جي ولادت ۽ ۱۳۰۱ھ ۾ سنڌس ننڍي صاحبزادي ايزد يار خان جي ولادت ٿي. شاعرن دل کولي فارسيءَ ۾ قصيدا ۽ تهنيت نامہ پيش ڪيا جن مان ظاهر آهي تہ هو فارسي شاعرن جو ممدوح ۽ سندن محفلن جو مير مجلس ٿي چڪو هو. تقريباً ٽيهہ سال، ۱۸۹۳ع کان ۱۹۲۴ع (وفات)

تائين، مير عبدالحسين خان فارسي ۽ سنڌي ۾ شعر و سخن جي محفلن جي آبياري ڪئي. خود پاڻ شمع انجمن هو ۽ هيٺيان شاعر سندس سماحت ۽ ادب پروريءَ کان متاثر ۽ مرغوب هئا: ميان احمد ٺٽائي (ساڪن ٺٽ) تخلص احمد ۽ احمدي، آخوند محمد قاسم، آخوند اميد علي سها، غلام محمد شاهه گدا، آخوند غلام حيدر حيدرآبادي، مخدوم محمد ابراهيم 'خليل' ٺٽوي، حاجي سيد ڪريم بخش شاهه شيرازي ٺٽوي، ميرزا محمد شفيع مشتري (ايڊيٽر اخبار 'مفرح القلوب' ڪراچي)، آقا سيد تقي شاهه قنڌاري 'تائب' (لس ٻيلي جي جام جو مير منشي)، ميرزا محمد حسين شيرازي 'ناخدا'، ميون وڏل حيدري، ميرزا قليچ بيگ 'قليچ'، آخوند لطف الله شيراني 'لطف' حيدرآبادي، سيد حيدر شاهه حيدرآبادي. انهن کان علاوه، امداد علي خان بليدي، ميرزا احمد علي (سالٽ انسپيڪٽر، بلوچستاني)، سيد فاضل شاهه حيدرآبادي، حافظ حامد، مرتضائي ٺٽوي، فضل محمد ماتم، منشي رسول بخش 'رهي'، مير غلام علي سبزپوش ۽ ميرزا دوست محمد دوست.

سيد غلام محمد شاهه 'گدا' واضح ڪري چيو ته:

مير صاحب ذوالعطا عبدالحسين   ابر نيسان دست گوهر بار او
هست بي ريب و شك و وهم و گمان   قلزم جود و سخا سردار او
كرد از خوابِ سيه بختي رها   مفلسان را دولت بيدار او
شرم مي آيد مرا گر گويمش   در سخاوت هست حاتم وار او

شمع انجمن سيد حزب الله شاهه پير پاڳاره: هيٺين سنڌ ۾ مير ڪرم علي خان 'ڪرم' ۽ مير عبدالحسين خان فارسي شاعريءَ جي ذوق کي وڌايو، ۽ اتر سنڌ ۾ هي شرف پير پاڳاري سيد حزب الله شاهه تخلص 'مسڪين' کي حاصل ٿيو.

هو پاڻ پنهنجي علمي ادبي يگانگت، فارسي شعر ۽ شاعريءَ سان ذوق ۽ ثقافت، ۽ ذاتي سيادت ۽ سخاوت سان علمي ادبي انجمن جا شمع روشن ڪيا. سنه ١٢٨٠هه کان وٺي ١٣٠٨هه تائين تقريباً اٺاويهه سال ان جناب پير صاحب فارسي شاعرن جي ادبي محفلن ۽ مشاعرن جا دور رهيا. اتر سنڌ جي اڀرندين علائقي جي شاعر مولانا بهاؤالدين 'بهائي'، انڙين پاڳي مان مولوي ... 'اديب' ۽ الهندان لاڙڪاڻي طرفان مولوي محمد ... 'عاقل' هن ادبي انجمن جا مضبوط ٿنڀا هئا، يعني سڄي سنڌ ... ان جو دائرو وسيع هو ۽ جناب حزب الله شاهه ... هو. بهاءُ الدين بهائي پنهنجي هڪ قصيدي ۾ واضح طور تي چيو ته:

ز نطق سند چه گويم كه نام ملك هند
اسير دام كرده‌هاي اوست پير و جوان.

اتر سنڌ جي شاعرن کانسواءِ ٻيا هيٺيان شاعر به جناب حزب الله شاهه مسڪين جي انجمن سان وابسته رهيا (جيڪي سندن وفات کانپوءِ مير عبدالحسين خان جي محفل سان منسلڪ ٿيا): حيدرآباد مان سيد غلام محمد شاهه گدا ۽ سيد فاضل شاهه، هالن پراڻي مان آخوند احمد ساوڻي جيڪو طريقت ۾ سندن والد جو مريد هو، ۽ رسول بخش 'رهي'. جناب پير صاحب جن پنهنجي فرزند ارجمند علي اصغر شاهه جي تربيت علمي ۽ خاص فارسيءَ جو قادر الڪلام شاعر ٿي ساماڻو ۽ پنهنجي والد جو مصاحب ۽ هم نوا ٿيو. چوڏهينءَ جي هڪ رات واري محفل ۾، چنڊ جي چوڌاري هالو ڏسي، فرزند علي اصغر شاهه کي فرمايائون:

خط خوبي بگردِ مه كشيده

’علي‘ فوري طور جواب ۾ چيو ته:

نه چشمي ديد، نه گوشي شنيده

علي اصغر شاهه ۽ مولوي محمد عاقل اڪثر پنهنجي مربي ’مسڪين‘ (جناب پير صاحب) جي نوساخته غزلن جي پيران پنهنجا غزل پيش ڪندا هئا. هڪ پيري جناب پير صاحب هينئن ٻن مطلعن تي ٻه غزل چيا:

نگارا با دو تيغ ابرو بزم چون ساختي رفتي
مرا مجروح کردي ونه مرهم داشتي رفتي

—

ز بدبين ديد من بر رخ نقاب انداختي رفتي
نقاب ابر سيه بر آفتاب انداختي رفتي

انهن غزلن جي تتبع ۾ ’علي‘ پنهنجو غزل پيش ڪيو ته:

بتا دوش از رهِ دورم نگه انداختي رفتي
ز خواب صبر چشم و سينه را پرداختي رفتي

’علي‘ جي ارشاد تي وري مولوي محمد عاقل پنهنجو غزل پيش ڪيو ته:

به تير چشم پُر نازت شهيدم ساختي رفتي
شهيدت را بجز و گور و کفن انداختي رفتي

هڪ محفل ۾ جناب پير صاحب هي مصرع پڙهيو ته:

بنائي حسن برد استاد بالائي فلک چندان

سندن ترغيب تي عاقل في البديهه ٻيو مصرع چيو ته:

که از برجش فلک لرزيد معماري چنين باشد

محفل ۾، پير صاحب جن هر شاعر جي حُسن شعر تي دل کولي داد ڏيندا هئا. روايت مشهور آهي ته لاڙ جي سيد غلام شاهه تي پاڻ ناراض هئا، پر هن اچڻ سان اهڙو سهڻو

[illegible] مليا. حاضر شاعر سندن [illegible] پنهنجا شعر پڙهندا هئا ۽ سيني تي سندن [illegible] هئي. خاص طرح جن جا شعر خوبئون [illegible] هئا ان کي پير صاحب جن پنهنجي پسند جا انعام [illegible] ڏيندا هئا. هڪ محفل ۾ جڏهن بهاء الدين بهائي [illegible] نظم پڙهيو ته پير صاحب جن بيحد طوش تي [illegible] انعام ۾ ڏنو(۱)

[illegible] عشق جان جان ماست
[illegible] دل و عرش عظيم ايوان ماست
[illegible] از پئي هردو جهان
[illegible] في الحقيقت منت احسان ماست
[illegible] از روز ازل مارا محبت مشرب است
عشق بازي دين ما، عشق عشق ايمان ماست
عشق يعقوب است و عقل اخوان ما، ما يوسفيم
ما عزيز مصر عشقيم و خودي زندان ماست
[illegible] نادانيم و در ديوان عشق
عقل عالم نو سبق شاگرد شاگردان ماست
آفتاب عالم افروز است نور فيض ما!
از متهيله تا ڪراچي جلوه جولان ماست
عالم [illegible] ڪراچي و متهيله اين جهان
هر دو عالم روشن از خورشيد نور افشان ماست
مدح ما مشهور الانسان سري واقع است
واقع آن شاهد سر صورت انسان ماست
از ازل مارا چه دستارِ خلافت برسر است
شان ما ايمان ما قرآنِ مابرهان ماست

در دو عالم گوئي اقبال از همه کس برده ايم
از زمين تانه فلک با عرصه ميدان ماست
در دو عالم گردي از چيزي نيابي چون سخن
بارهء بنگر که آن هر لعلِ خوش اذکان ماست
از پئي ماخاک گسترده بساطِ انجمن
آسمان در رقص و حالت باهم از دستان ماست
طالبِ ذاتِ خدائيم و خدا مطلوب ماست
دردمند ايزديم و ذات حق درمان ماست
اين همه اقبالها داريم از اقبالِ عشق
بندگانِ حضرتِ عشقيم و او سلطان ماست
اين نه فخريه بگفتم بلکه حمديه بود!
نحن اقرب را به بين بُرهان ما قرآن ماست
گر کلام ماز قانون فرد خارج فتاد!
باک نبود چون کمالِ دوستان نقصان ماست
اي بهائي قدر خودرا کاشکي نشناختيم
ورنــه مــدح بــيحد ما نـي حد امکان ماست.

هاٿيءَ جو انعام ملڻ هڪ وڏي آفرين هئي، پر بهائي عرض کيو تہ: حضرتا! آءٌ غريب ماڻهو آهيان، هاٿي کٿان پالي سگهندس! ان تي پير صاحب جن چيو تہ: هاٿيءَ سان گڏ پيلبان ۽ هاٿي جو خرچ بہ اوهان کي انعام آهي، پوءِ بہ بهائي معذرت کندو رهيو جنهن تي پير صاحب جن چيو تہ: هاٿي ۽ پليبان اوهان جا ٿي چڪا: باقي اجازت آهي تہ تون وجي بهاولپور جي نواب کي وڪڻي ڏجانءِ. پوءِ بهائي ائين کيو.

مُراسلا

فارسي شعر و شاعريءَ سان ايترو شغف هو جو معاصر شعراء

[illegible] كي پنهنجا غزل ۽ نظم ارسال كري، انهن جو جواب طلب [illegible] شاعرن جا اهڙا جواب طلب غزل موجود آهن [illegible] پنهنجي فوقيت ۽ ٻئي جي امتحان خاطر [illegible] شاعران طبع آزمائي سان گڏ طلب تحسين [illegible] مصري جي آخر كان وٺي [illegible] فارسي شاعريءَ ۾ اهي مراسلا نهايت [illegible] شاعرن ۾ هي مشق جاري [illegible] شمس الدين 'بلبل' هڪ اهڙو غزل لکيو [illegible]:

[illegible] عجبي، [illegible] عجبي
[illegible] عجبي، [illegible] گلابي عجبي

[illegible] غزل [illegible] شاعر خواجه محمد حسين [illegible] جواب جي گذارش ڪئي، جنهن تي [illegible] غزل جواب طور جوڙي موڪليو:

رخ گلابي عجبي زلف نقابي عجبي
آفتابي عجبي زير سحابي عجبي
بي تو چون ماهي بي آب بگلشن ما است
اضطرابي عجبي رنج و عذابي عجبي
ز آتش روي تو چون زلف پريشان دارم
انقلابي عجبي عقده و تابي عجبي
بهر ابروي تو کلکِ ازل از نقطه خال
انتخابي عجبي کرده زبابي عجبي
خال بر کنج لبش هر که به بيند گويد
ره ذبابي عجبي دُر حوشابي عجبي
دل ديوانه ما از نگه مست تو شد
از شرابي عجبي مست و خرابي عجبي

در برش جوش هوس موج لطافت انگيخت
این حبابي عجبي خاسته زابي عجبي
خوش فتاده ست خط سبز توبر دفتر حسن
گشته بابي عجبي زيب کتابي عجبي
خوش بود گر کني از دولت وصلش آباد
به ثو ابي عجبي زيب کتابي عجبي
نام کوثر نبرد هر که خورداز لب تو
مي نابي عجبي شهدو شرابي عجبي
لحظه باش که از جور و جفاي تو کنم
بشتابي عجبي باتو حسابي عجبي
اي خوش آندم که کمندِ خم زلف تو کند
سر شابي عجبي بند طنابي عجبي
خواهم از چشم سخن دان تو تاشرح دهد
به خطابي عجبي معني خوابي عجبي
شکر از لب بفشان بهر زکات حسنت
قندنابي عجبي بهر نصابي عجبي
غنچه طبع من از گفته بلبل بشگفت
از خطابي عجبي داد جوابي عجبي
از رخ خوب تو سرهندي عاجز دارد
صبر و تابي عجبي نقش بر آبي عجبي

بقول خواجہ محمد حسين: ”بلبل سندھ اين غزل گفته برائي جواب فرستاد، خواه مخواه درين سنگلخ تخم خيال کاشته شد.“ باوجود ان جي هي مراسلو فائدي کان خالي نہ هو. ’شعريت‘ پنهنجي جڳهہ، مگر الفاظ جي ندرت، عبقريت ۽ بندش ۾ اختصار جو هي هڪ نئون تجربو هو. ان مرسالي مان ٻين کي ترغيب ملي، جو خود خواجہ صاحب جي فرزند آغا محمد

اسماعيل 'روشن' پڻ 'بلبل' جي غزل جو هيٺيون جواب لکيو [illegible] 'ديوان روشن' ۾ بغير مطلعي جي موجود آهي):

[illegible] مشکين دارد
[illegible] عجبي
[illegible]
[illegible] عجبي
[illegible] خواهد شد
[illegible] عجبي
[illegible] گويا
[illegible] عجبي
[illegible] روشن کرد
[illegible] عجبي

موازنو

شعر جو روح، تخلف ۽ تصنف کان مٿي آهي، نظم گوئي فن [illegible] آهي ظاهري ۽ معنوي نقطہ عروج تي، شعر فطري [illegible] سان هم عنان آهي. مگر شعر جو ابتدائي مرحلو بهرحال نظم گوئي آهي جيڪا هنرمنديءَ جي محتاج آهي. ايران ۽ خراسان توڙي هند ۽ سنڌ ۾ فارسي شاعرن بيشڪ هنرمنديءَ جا جوهر ڏيکاريا ۽ اهڙا نظم چيا جن ۾ سيني لفظن جا حروف نقطن سان يا بي نقاط هجن، يا اهي چپن کي نہ لڳن يا [illegible] کي نہ ڇهن. هڪ خاص هنرمندي اها تسليم ڪئي وئي تہ منظوم سان ۾ اهڙا الفاظ آڻجن جن جي حرفن مان، ابجد جي حساب سان، ڳاڻيٽي جا اهي عدد حاصل ٿين جيڪي ڪنهن واقعي، وفات يا تعميري بناء جي سالن مطابق بيهن. ڪن شاعرن کي هن فن ۾ حيرت انگيز دسترس هئي ۽ انهن

تاريخي قطعات منظوم ڪري پنهنجن معاصرن سان موازنا ڪيا.

چوڏهين صدي هجري جي شروع تائين سنڌ جي فارسي شاعرن کي هن فن ۾ ڪيتري دسترس هئي ان جو هڪ مثال هيٺ ڏجي ٿو. سن ۱۳۱۵هجريءَ ۾ وڏي عالم ۽ عارف خواجه عبدالرحمان سرهندي شهر ٽکڙ ۾ وفات ڪئي. ڪيترن عقيدتمند شاعرن ان جا نگداز واقعي تي تاريخي قطعات منظوم ڪيا (جيڪي ڪتاب 'انيس المريدين' ۾ شايع ٿيل آهن). ٽکڙ جي عالم ۽ شاعر سيد اسد الله شاه تخلص وفا، جيڪو خواجه صاحب جو معتقد ۽ مريد هو تنهن هيٺيون 'تاريخي قطعو' اهڙي هنرمنديءَ سان منظوم ڪيو جو ان مان پيٽ ۽ موازنه واري صورت پيدا ٿئي. هن قطعي ۾ اٺاويهه بيت آهن جن مان هر بيت جي هر مصرع مان تاريخي سال (۱۳۱۵) نڪري ٿو. مثال طور ڪي بيت هيٺ ڏجن ٿا:

آه از ترحيل آن حسن مآب ۱۳۱۵ بر سپهر علم انور ماهتاب ۱۳۱۵
مخزن اسرارِ حق دلداده ۱۳۱۵ برطريق حق از بهرحق استاده ۱۳۱۵
نورباش قدوه روشن دلان ۱۳۱۵ مقتداي عمده مستکملان ۱۳۱۵
دُرمکنون نقشِ او نقش ازل ۱۳۱۵ بحر عمان خازنِ علم و عمل ۱۳۱۵

ان بعد موازني طور، لواري جي سجاده نشين خواجه محمد سعيد قطعه تاريخ "بطرز جديد" منظوم ڪيو اهڙيءَ طرح جو هر مصرع مان نه صرف خواجه عبدالرحمان جي سال وفات وارو عدد (۱۳۱۵) نڪري پر سال ولادت (۱۲۴۴) وارو عدد به نڪري. پاڻ پيش لفظ طور لکيائين ته:

هر يک از شعراي در سال بسفت هر يکي طرز بلاغت را بگفت

[illegible] در لوزينه کردن نهفت
[illegible] خوردن صبر است جفت
[illegible] شاعري آن گل شگفت
[illegible] بمحفل پيش مفت
[illegible] بخت کور خفت
[illegible] گاغ دل برفت
[illegible]
[illegible] سرهنديان
۱۳۱۵ [illegible]
[illegible]
۱۳۱۵ [illegible]
[illegible] و شاب
۱۳۱۵ [illegible]
[illegible] ارغوان
۱۳۱۵ [illegible]
[illegible] راعميد
۱۳۱۵ [illegible]
[illegible] ولحق جان
۱۳۱۵ [illegible]
[illegible] بريق
۱۳۱۵ [illegible]
[illegible] درکيان
۱۳۱۵ [illegible]
[illegible] يادداشت
۱۳۱۵ [illegible]

زين کہ فرزين دم بدستش، بيذق از عرصہ طعان
۱۲۴۴ ۱۳۱۵

فخر عالم جهد داور، عبدرحمان ظل هو
۱۲۴۴ ۱۳۱۵

فيض هادي قطب اکبر، گشت بہ فردر جنان
۱۲۴۴ ۱۳۱۵

حق بديده مخلصانش، خون گريان فزع کار
۱۲۴۴ ۱۳۱۵

سده جويان جان نثارش، خاک درسرو فلس جان
۱۲۴۴ ۱۳۱۵

کيست کوبر سر نوري، خون نگريد زارو فاس
۱۲۴۴ ۱۳۱۵

عشق سازتان اندر، لجه ويل و صد فغان
۱۲۴۴ ۱۳۱۵

دل سعيد اين مصرعت، هر شعب توليد و وفات
۱۲۴۴ ۱۳۱۵

برده ميلاد و خوشي، گہ در وحين برفوت شان
۱۲۴۴ ۱۳۱۵

سيد اسد الله شاهہ فدا پوءِ خواجہ سعيد جي هن جدت تي وڏيک جدت آندي، يعني هيٺين قطعہ تاريخ منظوم کيائين جنهن جي هر مصرع مان ٻن بدران ٽي عدد نڪرن، يعني وفات وقت عمر ۷۱ سال، سنہ وفات (۱۳۱۵) ۽ سال ولادت (۱۲۴۴):

هاحزن، آن مطلع سر ولارفت از جهان
۷۱ ۱۳۱۵ ۱۲۴۴

پاک امجد، چاره سازي مقتداي عارفان
۷۱ ۱۳۱۵ ۱۲۴۴

[illegible] کرد آن عين اليقين
۷۱ ۱۳۱۵ ۱۲۴۴

[illegible] و جان
۷۱ ۱۳۱۵ ۱۲۴۴

[illegible] خازن اسرار گنج
۷۱ ۱۳۱۵ ۱۲۴۴

[illegible] قطب زمان
۷۱ ۱۳۱۵ ۱۲۴۴

[illegible] شناس
۷۱ ۱۳۱۵ ۱۲۴۴

[illegible] باغ جنان
۷۱ ۱۳۱۵ ۱۲۴۴

[illegible] صاحب عقل و فهم
۷۱ ۱۳۱۵ ۱۲۴۴

[illegible] سرهنديان
۷۱ ۱۳۱۵ ۱۲۴۴

[illegible] الله عد طالبا
۷۱ ۱۳۱۵ ۱۲۴۴

[illegible] نيکنامي مخزن سرنهان
۷۱ ۱۳۱۵ ۱۲۴۴

[illegible] واقف سر فرقان و نور عدل
۷۱ ۱۳۱۵ ۱۲۴۴

[illegible] فيض اعلئ عطيه والامکان
۷۱ ۱۳۱۵ ۱۲۴۴

زبده اهل زهاد، آن مورد فيض ولاي
۷۱ ۱۳۱۵ ۱۲۴۴

احمدي آداب، ثاني احمد و کبرانشان
٧١ ١٣١٥ ١٢۴۴
باهدا، محبوب قدسي خاص رحمان عبده
٧١ ١٣١٥ ١٢۴۴
وجهه حُمد، لحاظ الله علمه البيان
٧١ ١٣١٥ ١٢۴۴
يوح مجد، دين پناه سر سبحان الذي
٧١ ١٣١٥ ١٢۴۴
اطيب امجاد، حق بين فائض معجزبيان
٧١ ١٣١٥ ١٢۴۴
با احد دايم، بذات حق محو لايزال
٧١ ١٣١٥ ١٢۴۴
جاه جم اوحد، سکندر مدحت و صاحب قرآن
٧١ ١٣١٥ ١٢۴۴
باادب اين، آمده رحلت ولادت سنء
٧١ ١٣١٥ ١٢۴۴
نوبياب، از جان فدا هر مصرع اي هرکاروان
٧١ ١٣١٥ ١٢۴۴

مشاعرا

جڏهن ٿي يا ٽن کان وڌيڪ شاعر، ڪنهن شعر، غزل يا رباعي جي خوبي کان متاثر ٿي، ان طرز ۽ طرح جي تتبع تي نظم لکي هڪ ٻئي کي ٻڌائيندا هئا ته مشاعري واري صورت بنجي ويندي هئي. پهريائين ٺٽي ۽ حيدرآباد ۾ اهي مشاعرا ٿيا، ۽ پوءِ اتر سنڌ ۾، همايوني، شڪارپور ۽ درگاهه پاڳاره تي جناب حزب الله شاهه مسڪين جي محفل ۾ اهي مشاعرا ٿيا. لاڙ ۾ خاص طرح شهر ٺٽي ۾ سرهندي بزرگن جي آمد ۽ قيام

سان فارسي شاعريءَ جو ذوق عروج کي پهتو. اسدالله شاهه فدا، حافظ حامد، خواجه محمد حسين سرهندي، محمد يوسف، محمد هارون دلگير، محمد اسماعيل 'روشن' سڀ ٺٽي جا قادرالڪلام شاعر هئا. انهن مان خواجه محمد حسين سرهندي، اسدالله شاهه فدا، محمد هارون دلگير ۽ محمد اسماعيل روشن جڏهن مشاعري کي مشهور ڪيو ان لاءِ 'طرح' شيخ سعدي جي غزل جو هي مطلعو هو:

معلمت همه شوخي ز دلبري آموخت
جفا و نازو عتاب و ستمگري آموخت

خواجه محمد حسين سرهندي جي چيل غزل سان شروعات ٿي:

ز طعم نوش لبت قندشکري آموخت
زبوي سنبل تو گل معطري آموخت
طرب ز جلوه تو باده سرود کشيد
فرخ ز خنده تو روح پروري آموخت
بهار از گل روي توصد چمن آراست
بهشت از بر حسن تو نوبري آموخت
ز چشم فتنه بدوش توناتوان نرگس
کتاب سحر و فسون خواند و عبهري آموخت
متاع ناز واداي ترا بنقدِ روان
خريدن از دل عشاق مشتري آموخت
دلم چوطره شمشاد صد شکن دارد
چراکه از قدتو سروسري آموخت
شمايل تو صبا برد چون بجا بلقا
طپيد حور و خجل شد ملک پري آموخت
اگر تباهي صاحبدلان مقدر نيست
قضا چرابتو اين ناز و دلبري آموخت

هزار شکر ڪہ برگردن بلوريت
دودستم ازخم زلف تو چنبري آموخت
فغان ز جور رقيبان ڪہ تير غمزه او
بوقت صلح بمن جنگ زرگري آموخت
ڇ نسبت ست بہ من اهل سندھ را ڪہ مرا
کراهتي ست زطرزي ڪہ انوري آموخت
خبر دهيد بصاحب دلان ڪہ سرهندي
بطرز خاص ز سعدي سخنوري آموخت

قاضي اسدالله شاھ 'فدا'، سرهندي جي غزل ڏي اشارو ڪندي، پنهنجو غزل چيو تہ:

ز طِيب نفحہ توگلِ معطري آموخت
ز نور طلعتِ تو خورمنوري آموخت
زنوش لعلت گلقند شکري آموخت
ز نيش زلفت غتبان ازدري آموخت
ازان زمان ڪہ جدا گشته ئي زما صنما!
ز سورهاي دلم عود مجمري آموخت
ڇ غم زهول طپش قلب و خفتہ کبدي
چو زلف يار شمامات عنبري آموخت
زسربپا همہ مطبوع خلق و خلق آمد
جزاينکہ بامن آئين ستمگري آموخت
بکش نقاب ڪہ خوبان کشيده صف بہ صف اند
بيا ڪہ غمزه تو طرح صفدري آموخت
رخت چو مهر اگر مهر سروقد بودي
قدتو سرواگر سرودلبري آموخت
چو وصف زلف و رخ تست والضحي والليل
دلم وظيفه ي قرآن بہ از بري آموخت

[illegible] مشکل
[illegible] آموخت
[illegible] 'سرهندي' ست
[illegible] 'فدا' [illegible] آموخت
[illegible] 'خاقاني' ست
[illegible] 'انوري' آموخت

[illegible] بهائي پنهنجي [illegible]

[illegible] آموخت
[illegible] آموخت
[illegible] بهار
[illegible] آموخت
[illegible] بايد
[illegible] آموخت
[illegible] مهربان شدنش
[illegible] ستمگري آموخت
[illegible] هزار دل اي واي!
[illegible] ماهري آموخت
[illegible] خواهد ديد
[illegible] قلندري آموخت
[illegible] گريبان گذشت از دامن
[illegible] روح پروري آموخت
[illegible] خلافِ مردميست
[illegible] آئين کافري آموخت
[illegible] دريدو چاک نمود
[illegible] دل من رفوگري آموخت

ز حسن عالم سوزش جنون عشق مرا
مثال بلبل عنوان بي پري آموخت

محمد هارون دلگير جي تلميذ رشيد محمد اسمٰعيل 'روشن' پنهنجو غزل پيش ڪيو ته:

رُخ تو ماه اگر ماه دلبري آموخت
لبِ تو لعل اگر لعل شڪري آموخت
عجب مدار ڪه سازم مسخرت اي شوخ
دلم زديده تو گرفسونگري آموخت
نيافت مردم چشم بہ گنج حسنِ تو راه
ازان ڪہ زلفِ تو آئين ازدري آموخت
فگنده برقع بہ رُخ مي گذشت يار بباغ
مگرز طفل گل اين رسمِ چادري آموخت
زرشک غوط بہ خونِ جگر خورد ياقوت
چو لعل دلکش اوروح پروري آموخت
دميد خط تو مانندِ ابروان شايد
خطت زابرويت آئين مسطري آموخت
بدستِ من دُروصل تو عافيت افتد
دلم بہ بحرِ غمت چون شناوري آموخت
زخطِ مصحفِ رويت عيان ڪہ کِلکِ قضا
بطرزِ خاص درين فن چہ بهتري آموخت
شده است از سِر نوزنده جسمِ مرده شعر
ازان زمانہ ڪہ روشن سخنوري آموخت

فارسي شاعريءَ جو هي مشاعرو شهر ٺٽ ۾ چوڏهين صدي هجري جي نصف اول ۾ (سن ١٣٥٠هه کان پهريائين) ٿيو.

مي رود دامن كشان رنجيدهء آن بُتِ چابک سوارِ من بمن
من برانم تا شود يکجا مقيم يا الاهي دوستدارِ من بمن
اين همه تر دامني مارا که هست گريهء ابرِ بهارِ من بمن
همچو طفلم در کنارِ مهدِ غم زاله چشم اشکبار من بمن
هر زمانم تيرگيها بر فزود ظلمتِ شبهائي تارِ من بمن
صَبر چون صِبرست در کامم هنوز آفتِ جان هجرِ يار من بمن
خيز مسکين کوششي بيجا مکن نيست دستِ اختيارِ من بمن

پوءِ جناب حزب الله شاهه جي معاصر سيد غلام محمد شاهه ”گدا“ حيدرآبادي (۱۲۴۳- ۱۳۲۲هه) هن ساڳي زمين ۾ غزل سرائي ڪئي ۽ جناب حزب الله شاهه ’مسڪين‘ کي داد ڏنو:

کاش گردد يار يارِ من بمن سرو قدِ گلعذارِ من بمن
مهربان بر من شود آن ماهرو يا گذارد اختيارِ من بمن
صد هزاران موج چون طوفان نوح کرد چشم اشکبارِ من بمن
آه برلب داغ در دل دردِ سر بخش کرد اين روزگارِ من بمن
از عنايت جامع المتفرقين جمع سازد غمگسارِ من بمن
وردِ من اين مصرعِ ’مسکين‘ گدا ’نيست دست اختيار من بمن‘

هن مختصر مقدمي جو هتي خاتمو ٿئي ٿو. وڌيک معلومات لاءِ ڪتاب جي متن ۾ شامل شاعرن جي ڪلام جي مطالعي لاءِ دعوت ڏجي ٿي.

ن ب

متن
کتاب تکملة التکملة

شعرای تا قرن یازدهم

امیر خسرو

از عنفوان شباب، آن وقت (۶۷۸-۶۸۲ھ/ ۱۲۷۹-۱۲۸۳م) کہ امیر خسرو در ملتان مصاحب شاهزاده محمد بن سلطان بلبن بود، گمان غالب است که یکبار درسند تا تهتہ آمد. راقم در یک مقاله ای خود استدلال کرده است که پیر طریقتِ امیر خسرو، یعنی عارف نظام الدین اولیاء دهلوی هم در سند آمده بود. اشاره بہ شهر اچہ و شهر تهتہ در این شعر شاهد است کہ امیر خسرو حسن خوبان سند را می شناخت.

سـرو چـو تـو در اچہ ودر تـتہ نباشد
گل مثل رخ خوب تو، البتہ نباشد(۱)

❖

---

(۱) این شعر امیر خسرو مشهور است. برای متن رجوع کنید بہ 'دیوان کامل' امیر خسرو، تصحیح محمود درویش. مطبوعہ تهران، ۱۳۴۳ش، ۱۹۶۵ع.

بابا طالب اصفهانی

بابا طالب اصفهانی نخستین بار بطور ایلچی از جانب اکبر بادشاه بہ تتہ آمد تا کہ فرمان اکبری در سپردگی ولایت سند بمیرزا غازی بیگ صادر شود. یعنی کہ بعد از وفات پدرش میرزا جانی بیگ (۱۰۰۹ھ) "بدستور والی سنده بوده باشد." وقتیکہ بابا اصفهانی بہ تتہ آمد، میرزا غازی بیگ مشغول بہ مهمات بیرون از تتہ بود و بابا اصفهانی در تتہ توقف کرد. بعد مراجعت، میرزا غازی را بہ فرمان و منشور والا و گرانمایہ خلعت و نوازشات بادشاهی سرفراز کرد. بہ گمان حسام الدین راشدی، بابا طالب در سال ۱۰۱۰ھ بہ تتہ آمد و تا دو یا دو و نیم سال آن جا ماند. وقتیکہ میرزا غازی بیگ در سال ۱۰۲۳ھ متوجه دربار اکبری شد بابا طالب نیز همراه شد. بابا طالب در سال ۱۰۳۰ھ در سری نگر کشمیر فوت شد(۱).

جهانگیر بادشاه، اغلب این رباعی بابا طالب را می خواند:

زهری بفراق می چشانی کہ چہ شد
خونریزی و آستین فشانی کہ چہ شد
ای غافل ازین که تیغ هجر تو چہ کرد
خاکم بفشار تا بدانی کہ چہ شد.

❖

(۱) منقول در کتاب "میرزا غازی بیگ ترخان"، تصنیف سید حسام الدین راشدی.

علی بن حامد کوفی

علی بن حامد بن ابی بکر کوفی از شام بہ سند آمد و در شهر اُچہ اقامت کرد. پس ازانجا بہ شهر ارور در سند آمد و آنجا نسخه خطی تاریخی دید در بیان فتوحات مسلمانان در قرون اولیٰ، کہ قاضیان ارور محفوظ می داشتند. این کتاب بزبان تازی بود. علی کوفی خواست کہ آن را در زبان فارسی ترجمه بکند زیراکه چون در پرده حجازی بود و از تزیین و تحلیه لغت پهلوی عاری بود، متداول اهل عجم نشد". پس او این عروس تازی را لباس فارسی زرین پوشانید و در سال ۶۱۳ھ (۱۲۱۶ع) این ترجمہ مکمل شد. این اول کتاب (فتحنامه یا چچنامه) در نثر فارسی بود کہ در شبه قاره هند تالیف یافت. علی کوفی شاعر بود و در مقدمه ای کہ نوشت و در جایهای دیگر اشعار خود را در متن شامل کرد(۱). ازان جملہ در مدح امیر المومنین سلطان ناصر الدین قباچه.

خسروا ملک بر تو خرم باد کل گیتی ترا مسلم باد
از تو آباد ظلم ویران شد بتو بنیاد عدل محکم باد
خطبه تعظیم یافت از نامت همچنین سال و مه معظم باد
و آنچه در ملک جم نبود ترا همه زیر نگین مختم باد
چتر میمون و همت عالیت سایه دار سپهر اعظم باد
هر دلی کز تو حال عصیان ست همه کارش چو زلف درهم باد

(۱) این جمله اشعار بر وفق متن کتاب "فتحنامه سند"، تصحیح و تحقیق راقم [illegible] طبع مطبعه اداره تاریخ و ثقافت، اسلام آباد ۱۴۰۳ھ/ ۱۹۸۳ع.

تاکر و بیش در شمار آید دولتت بیش و دشمنت کم باد
بیمینت چو ملک داد یسار در یسار تو خاتم جم باد

زیر 'معذرت مصنف':

آن سروران که نام نکو کسب کرده اند
رفتند و یادگار از ایشان جزآن نماند
نوشیروان اگرچه فراوانش گنج بود
جز نام عدل از پس نوشیروان نماند

عاشق شدن رانی برچچ:

هیچت افتد کین دل من شاد کنی
وز هجرو فراق خویش آزاد کنی
وز باز کشی ای صنماروی زمن
فریاد کنم مها که بیداد کنی

—

رباعی:

خرسندم اگر سال بسالت بینم
ور در عمری شبی خیالت بینم
نومید نگردم از خیالت صنما
آخر روزی شب وصالت بینم

بیت:

هر فیل داری هر چشم هر خیل داری هر خدم
مردانه بیرون نه قدم زیرو زبر کن خصم را

رباعی:

منگر تو بدان که ذو فنون آید مرد
در عهد وفا نگر که چون آید مرد
در عهده عهد اگر برون آید مرد
از هر چه گمان بری فزون آید مرد

❖

فتح محمد صدیقی

محمد مخلص، رضائی(۱)

حاجی محمد مخلص رضائی در قرن یازدهم می زیست. مثنوی "زیبانگار"(۲) را که مشتمل بر ۵۵۰ بیت است در سال ۱۰۷۱هـ باتمام رسانید.

"گلی از باغ" خوانم در ستایش — که هر تاریخ باشد هم خطابش

او صوفی مشرب بود و عقیدت و ارادت با شیخ نظام الدین اولیاء دهلوی می داشت. افسانهء 'زیبا نگار' داستانِ نو نیست، بلکه رضائی 'داستان سسئی پُنون' را که از قدیم الایام درسند رائج و مقبول عام بود بنامِ نو 'زیبانگار' منظوم کرد. 'زیبا' را بجای 'سسئی' و نگار را بجائی 'پنون' آورد و شهر 'بنبور' را 'حسن آباد' کرد. این چند اشعار از مثنوی زیبانگار:

چون در معشوق حسن و زیب دیدم — پی او نام 'زیبا' را گزیدم
همان شهری که می باشد مکانش — نهادم شهر 'حسن آباد' نامش
'نگار' از بهرِ عاشق ساختم نام — که نقش اوست زیب لوح ایام
بحسن دلبری دل داده از دست — بمعشوقی ز جامِ عشق شدمست
همین منظوم کز من یادگار است — بعالم نام او 'زیبا نگار' است

---

(۱) محمد مخلص 'رضائي' غير از شاعر رضائي تتوي است كه ازو مير غلام علي شير قانع در مقالات الشعراء اعلام داده

(۲) لطف الله بدوی، نسخ خطی 'زیبانگار' را در شهر شکارپور یافت و در 'تذکره لطفی' جلد دوم ازان اعلام داد. ازان پس سدارنگانی در مقال خود "شعرای فارسی سند" درین موضوع بتفصیل نوشت.

رضائی درین مثنوی این اشعار در بیان 'عشق در ملک سند' دارد:

دلم را داستانها هست معلوم — ز هر شهر وز هر ملک وز هر بوم
هر از ایران و از توران و از هند — ولی یک سرگذشت گویم از سند
که ملک سند کان عشق دیدم — بهر کوئی دکان عشق دیدم
محبت را درو بازار گرم است — که چشم مردمش بسیار گرم است
بود آب و هوایش آتش انگیز — بدل سوز محبت را کند تیز
به عشق آباد هر ویرانهء سند — بود بازار در هر خانهء سند
که هر کس را بود سودای یاری — بود در خانه اش خوش روزگاری
دیار سند گوئی لاله زار است — که هر دل داغدار یک نگار است
تهی از عشق نبود هیچ جائی — بود زین فتنه در هرجا بلائی
دران هر مرغ را دیوانه یابی — حریف بلبل و پروانه یابی
مقیم سند غیر از یار نبود — در آنجا زحمت اغیار نبود
زهر مو در پئی زنجیر موئی — بود دیوانهء در های و هوئی
بهر بازار سودای محبت — بهر کاشانه غوغای محبت
تو گوئی زاد و بوم عشق، سند است — که آباد از رسوم عشق سند است
به ملک سند ماند جاودان عشق — مقیم آنجا بود ئی خانمان عشق
بلی گلزار خوبی آن دیار است — ز گلرویان سنبل مو بهار است
ندارد هیچ ملکی خوبی سند — اگر باشد خراسان ور بود هند
بود هر شهر حسن آباد در سند — بماند پای در گل باد در سند
که خاکش طرفه دامن گیر گردد — به پا آب روان زنجیر گردد
زمین آن بهارستان حسن است — دیار آن نگارستان حسن است
به هر روئی که افتاده نگاهت — نماید بهتر از خورشید و ماهت
کند یک روزه طفلش شوخی آغاز — به چشم ناکشوده می کند ناز
متاع حسن در سند ست بسیار — بود ناچار عشق آنجا خریدار

نگار را زیبا در خواب دید و برحسنش فریفته شد. و در غم عشق بیمار شد.

کشیدنش بسلک خوبرویان که دل بندد بدان زنجیر مُویان
دلش گیرد بخوبان اُنس و الفت برون آید ز بندِ درد و کلفت
ببزم دلفریبان شاد گردد ز غم فارغ ز درد آزاد گردد
بلی داروی هر رنجور حسن است بعالم مرهم ناسور حسن است
دوای درد هر دل روی خوب است که روی خوب مرغوب القلوب است
کمی کش درد عشق یار باشد دوایش شربت دیدار باشد.

❖

مطهر کره

مطهر کره منسلک به دربار سلطان دهلی سلطان فیروز تغلق بود. دران ایام که سلطان تهته را فتح کرد (۷۵۲هـ). مطهر قصائد از مدح سلطان ونیز در حسن ورونق شهر تهته سرود.(۱) غالباً مطهر اغلب با سلطان فیروز شاه به سند مي آمد.

وز جمله فتوح، کل فتح تهته بود
کز استماع آن همه، خلق انتشار بود

مطهر قصیده درتعریف تهته سرود:

این نی که شهر نیست، بهشتی است دلپذیر
آراسته بسندس واستبرق و حریر
حوران درو کواعب اتراب بی نذیر
سلسانی و سلسبیل درو چشمه و غدیر
وز شربت و شراب خمیرش در آبگیر
جاری هزار جوی می و انگین وشیر.

❖

(۱) مأخوذ از مقاله دکتر انیماری شمیل بیاد آنجهانیحسام الدین راشدی. او نیز این اشعار را در مقدمه 'مکلی نامه' ضبط کرد.

مُلا اسد قصہ خوان

مُلا اسد از ایران عازم دربار اکبری در هند شد و بین سال ۱۰۰۳ھ و ۱۰۱۰ھ در تتہ رسید. درین عرصہ میرزا غازی بیگ آنجا فرمانروا بود. تقی اوحدی در تذکرہ 'عرفات العاشقین' احوال و اشعار ملا اسد را این طور تحریر کرد: "میرزا غازی کہ هنوز در طفولیت بود، با او گرمی بسیار کرد و از اثر خصوصیت او ترقی در طبع و روش آن میرزای سعید شهید بهم رسید. وی را ازو انتفاع بسیاری بود، و بعد از شهادت، وی همچنان در تتہ بود." این اشعار او از "عرفات العاشقین" نقل مي شود:

آن دل که سودا و همگی، در زبان اوست
جنس کساد مهر و وفا در دکان اوست
نازک دل مرا کہ بزلف تو خو گرفت
زنهار نشکنی که غمت در میان اوست
برگردن وجود ازو طوق آتشست
عین عدم، کہ حلقہء میمِ دهانِ اوست(۱).

میر علی شیر در مقالات الشعراء، ملا اسد قصہ خوان را یاد نکرده است.

❖

(۱) میرزا غازي بیگ، تصنیف حسام الدین راشدي (مطبوع انجمن ترقي اردو پاکستان، کراچي ۱۹۷۰ع.

ملا قاسم سیوستانی (سیوهانی)

ملا قاسم از قصبہ سیوَهن، مرید و معتقدِ عالم و عارف مخدوم نوح بود. مخدوم موصوف، روز خمیس، ۲۷ ذوالقعد ۹۹۸ھ فوت شد ملا قاسم مرثیہ و قطعہ تاریخ زیر سرود کہ آن را فاضل وفائی در 'مشاهیر سند' (جلد دویم) مختصراً نقل نموده:

غرق دریای شهادت محو مطلق بس بدان
پاک از آلای قساوت نوح مخدوم انس و جان
بو یزید و بو سعید و بشر و حافی و جنید
در مراتب در مناقب کم زپس ایشان مدان
طالبان او کہ از احصاء و حصر آمد فزون
چون ستاره هر یکی زایشان مناره در جهان
جوق و جوق طالب او چون ملک در هفت چرخ
صف صف اندر صبح و شام از جان و دل الله خوان
هان ولایت ختم شد بر افتخار اهل فخر
چون نبوت ختم شد بر مفخر آخر زمان
آمدی گر بردر او مرد جانی غافلی
ذاکری زنده دل گشتی ز فیضش آن زمان
بوده آنگ نهصد و هم یازده بوده فزون(۱)
سال تاریخ ولادت آن ولایت کیش دان...
مدتی عمر گرامی آن گرامی مایہ را

جمل هشتاده هفت سال بود اندر جهان(۲)
سال فوت آن غوث حق پرسید شد چون از خرد
از سر حسرت فغان برداشت آنگہ گفت هان
آن سنہ نهصد و هشتاد هژده وقت صبح
بیست هفتم در شب پنجشنبہ ذی قعد دان*.

❖

* از تذکره مشاهیر سند، جلد دویم تالیف مولوي دین محمد وفائي که از ارشاد الطالبین و دلیل الذاکرین نقل کرد.

ملا مرشد بروجردی

ملا مرشد در نصف آخر قرن دهم در بُروجرد از مضافات همدان متولد شد. در عنفوان جوانی بہ شیراز رفت و مدتی آنجا اقامت گزید تا سال ۱۰۱۲هـ آنجا بود کہ بر تشویق مُلا اسد قصہ خوان، فرمانروای سند میرزا غازی بیگ ملا مرشد را دعوت کرد و در همان سال براستہ بندر هرمز بہ تتہ رسید. این اشعار از قصیده اي کہ ملا مرشد آن وقت سرود:

ز بس کہ تازه شد از فیض ابر عالم پیر
شگوفہ ریزد ازبن شاخ بر سر نخچیر
هوا چنان برطوبت کہ از زبان تا گوش
هزار جای زند ریشہ نالہ شبگیر
چنان ز لطف هوا گشت طبع آتش تر
کہ شعلہ چون مئی گلرنگ بگزرد ز حریر.

میرزا غازی بیگ قصر نو ساختہ بود و در گوشہ آن یک حجره خاص مرصع بہ شیشہ سبز ساخت. ملا مرشد بر تکمیل حجره این قطعہ سرود:

فرمان دو سند شاه غازی کز دولت شادباد جاوید
برگوشہ قصر حجره ساخت چون خانہ ماه برج خورشید
از دوست پر، وز گرد اغیار خالی، چودرون اهل توحید
چون شیشہ سبز نہ فلک را بر گوشہ طاقهای او چید
از بس کہ ز لطف خاطر او چون آئینہ پر ز نور گردید.

تصویرش از لباس صورت   عریان شد همچو اهل تجرید
تاریخ بنای حجره او   شد روزن از بهشت جاوید
۱۰۱۲ه

میرزا غازی بیگ ملا مرشد را به دولت و جاگیر و بخطاب 'خان' نواخت و نیز بر منصب 'مهر و وکالت' فائز کرد. این قصیده او شاهد بر این الطاف کریمانه:

ای صاحبی! که شعله رایت ز آفتاب
بر فرق روزگار نهاد است افسری
میخواست از مراد تو ایام، سرکشد
برگردنش، ز چرخ نهادند چنبری
دادی مرا وکالت بر روی صحبتم
از هجر خودکشیدی سد سکندری
بهتر زمن وکیل توان یافت در جهان
لیکن چو من بدهر نیابی ثناگری
کردی مرا شریک بقومی که کارشان
برکار ناشناسی شان کرده محضری
بر درگهِ تو گرچه برابر نشسته ایم
هریک نشسته ایم بنادر برابری
یک ملک ده وکیل ازان جمله من یکی
بادسته گیاه که بستست عبهری
حاجت بده عوان، نبود یک دمار را
کافیست، بهرکشتن یک شهر، خنجری
در ضبط کائنات که گامی دو بیش نیست
کس را چه احتیاج بامداد دیگری
بابندگان که بهر تمنای دنیوی

بر خون یکدگر شده هر یک سجل گری
جمله خریم و مهر نشانهای سم ما
کو کم ز یک طویله نشان سم خری.

در سال ۱۰۱۳ه که میرزا غازی بیگ تته را گذاشته بطرف دربار اکبری روانه شد. ملا مرشد نیز همراهِ او رفت. مرشد در سال ۱۰۱۴ه در آگره بود و در سال ۱۰۱۹ه در قندهار با میرزا غازی بیگ که حکمرانِ آن ولایت بود. در خلالِ ایام ملا مرشد در لته می آمد و جاگیر خودرا که بطرف بدین واقع بود نگه داری می کرد تا وفات میرزا غازی بیگ در سال ۱۰۲۱ه ملا مرشد گاه گاه در تته می آمد و می رفت. سید حسام الدین (در کتاب میرزا غازی بیگ) بیان نموده که در سال ۱۰۲۱ه و ۱۰۲۲ه ملا مرشد در تته مجاورت مدفن مرزا غازی بیگ ممدوح خود می کرد. ازان وقتیکه حاکم نو میر عبدالرزاق معموری همه ارغونیان و ترخانیان را از تته بیرون کرد و همراه خود برده پیش بادشاه جهانگیر حاضر کرد، ملا مرشد نیز لته را ترک کرده همراه این قافله رفت. ازان پس تا عهد شاهجهان در دهلی و آگره زندگی می کرد و در عشره بعد از سال ۱۰۳۱ه فوت شد.

❖

مولانا محوی اردبیلی

وقتیکہ میرزا غازی بیگ والی قندهار بود، محوی اردبیلی و مرشد بروجردی از ایران آمده بمیرزا منسلک شدند. بعد از وفات میرزا غازی بیگ کہ ممدوح ایشان بود، هردو بہ سندھ آمدند. جهانگیر بادشاه میرزا رستم را صوبه دار تتہ معین کرد و او تاریخ ١٠- محرم ١٠٢٢ھ بہ تتہ رسید. مولانا محوی بمیرزا رستم منسلک شد. بعد ازان میرزا رستم از خدمت معزول شد و در ماه ربیع الاول ١٠٢٣ھ پیش بادشاه در اجمیر حضور یافت. مولانا بہ اتفاق او رفت.

سید حسام الدین گمان برده که مولانا محوی تقریباً دو سال در تتہ اقامت کرده بود. بالاخر مولانا بطرف برهانپور رفت و در راه قریب بہ آنجا در سال ١٠٤٣ھ فوت شد. این اشعار او از تذکره خیرالبیان نقل مي شود(١):

جز من کہ مرا روی تو دیدن نگذارند
بلبل نشنیدم کہ بگلشن نِگذارند
خواهم ز میان شعلہ داغی بکفن برد
آن هم دل من نیست کہ با من نگذارند
دامن طلبست آتش من وای که احباب
کارم بمددگاری دشمن نگذارند.

❖

(١) 'میرزا غازی بیگ ترخان'، تصنیف سید حسام الدین راشدی، انجمن ترقی اردو پاکستان کراچی، ١٩٧٠ع

میر علی رضا مشهدی

میر علی رضا مشهدی نام بعنوان تجارت رو به سند آورد کالای بلاغتش معروض بارگاه میرزا شاه حسن ارغونی گردید و میرزا بجان خریدار گوهر گرانمایه استعدادش شد. تاحیات معز الیه نقد آمالش کامل عیار و جنس حالش گرم بازار برده، بعد فوت او بوطن مراجعت کرد. در مدح میرزا گفت(۱).

خُلق حسن از جبینت روشن
زیبد بولای عالیت نام حسن.

میرزا شاه حسن ارغون بعد وفات پدرش شاه بیگ (در سال ۹۳۰هـ) حکمران سند شد و در سال ۹۶۰هـ فوت شد. گویا مشهدی در دورهء حکومتش از سال ۹۳۱هـ تا سال ۹۶۰هـ به سند آمده باشد.

❖

(۱) این عبارت نقل کردم در سال (۱۹۵۲- ۱۹۵۳ع) ماخذ را ننوشتم.

میر محمد فهیم

از [illegible] میر محمد فهیم، اولاد قطب چهارم میان سید محمد [illegible] چنین به سمع [illegible] (ف ۱۰۳۲هـ) بیتی [illegible] نوح هالہ [illegible] هرگاه جواب و [illegible] هر دو بیت در یک [illegible]

[illegible] از تو بستاند اجل
[illegible] آن نکو.(۱)

❖

(۱) این عبارت نقل کردم در سال ۱۹۵۲، ۱۹۵۳ع. ماخذ را ننوشتم. غالباً از [illegible]

میر محمد هاشم طباطبائی، سنجر

شاعر معروف میر محمد هاشم طباطبائی کاشانی (ف ۱۰۲۱ھ) متخلص بہ 'سنجر' از ایران بہ هندوستان آمد و با میرزا جانی بیگ کہ منسلک بہ دربار اکبری بود مصاحب شد.

میرزا جانی بیگ فرمانروای آخرین دودمان ترخانیہ در سند بود. شهر تهتہ پایہ تخت بود. در سال یک هزار هجری سند از استیلاء افواج اکبر بادشاه مفتوح گشت و در سال ۱۰۰۱ھ میرزا موصوف در آگره منسلک بہ دربار اکبری شد. از ۱۰۰۱ھ تا ۱۰۰۹ھ سند بطور جاگیر مرزا را مرحمت شد و بعد وفات (۱۰۰۹ھ)، فرزندش مرزا غازی بیگ چهار سال (۱۰۰۹-۱۰۱۳ھ) تهتہ را نگاه داشت و بعد ازان در آگره منسلک بہ دربار اکبری گشت. بعد وفات اکبر بادشاه در ۱۰۱۴ھ، فرزندش جهانگیر بادشاه میرزا غازی بیگ را بر مهم قندهار مامور کرد. بعد کامیابی در این مهم میرزا غازی بیگ بہ بکهر مراجعت کرد و انتظام سند و ملتان و قندهار بہ وی مفوض شد. در سال ۱۰۲۱ھ فوت شد.

میر محمد هاشم سنجر در ایام ۱۰۰۱ھ تا ۱۰۰۹ھ با میرزا جانی بیگ متعارف شد و با فرزندش میرزا غازی بیگ در تهتہ پیوست. هر دو والد و فرزند هر دو ممدوح سنجر گشتند. این اشعار از قصیده سنجر در مدح میرزا جانی بیگ است.

باز وقت ست کہ بطرف چمن   بلبل و زاغ شود دستانزن....

[illegible]   میرزا جانی آن قلب شکن

[illegible]   عقل تصدیق کند پیش از من...

[illegible]   عقل امروز خداوند سخن...

[illegible]   همچو هندستان بر نظم حسن

[illegible]   همچو در چاه بافسون بیژن

[illegible] و بعد وفات میرزا جانی [illegible] ورزید و ممدوح [illegible] ۱۰۱۲ھ میرزا غازی بیگ از [illegible] سنجر نیز آنجا [illegible] میرزا غازی بیگ و [illegible] سنجر شد.

[illegible]   من راوی داستان تنہ

[illegible]   گل و مهربان تنہ

[illegible]   چون منطق بر میان تنہ

[illegible]   عارض شده قسان تنہ

[illegible]   آباد آن خان و مان تنہ

[illegible]   هر سال ز ارمغان تنہ

[illegible]   بیگوئی رایگان تنہ

[illegible]   گم گشته کاروان تنہ

[illegible]   دل بسته یکجوان تنہ

[illegible]   وا داشته آسمان تنہ

[illegible]   از من پرسی بران تنہ

[illegible]   داد از دل بدگمان تنہ

[illegible]   از گرمی میرکان تنہ

[illegible]   چندین گله از زبان تنہ

پر تتہ قطب عالم آرا   آن محور آسمان تتہ
آسوده چو گنج لوحش اند   در خاک عنبر سان تتہ
برحضرت اویکی گذر کن   اي باد ز گلستان تتہ
برگو بزبان بی زبانی   کای قبلہ راستان تتہ
برفرست ز راه بی نشانی   بوئی بمن از جهان تتہ
وانگاه ز من غزل سرا شو   بر درگہ قهرمان تتہ
از گفتہ من گهر فشان شو   بر تارک در فشان تتہ
هم مرتبہ میرزای غازی   آن تاج سرکیان تتہ
کای رایت کاویان تتہ   وی رستم داستان تتہ
ای وارث تاج و تخت ترخان   وی حارث و پاسبان تتہ
برمسند سند شاب بنشین   ای شاه ملک نشان تتہ
از مهر بتاب بر خلائق   ای اختر آسمان تتہ
اکنون ز تواند دیده روشن   اعیان نسب عیان تتہ
سنجر بدعا گهر فشان شو   بس تیشہ زدی بکان تتہ
تا خلق سراغ مه گیرد   تا دهر دهد نشان تتہ
صد همچو منت غزل سراباد   ای نوگل بوستان تتہ
هان ای امرای شاه غازی   هان جان شما و جان تتہ

از شعراء هند کہ در فارسی سرودند و تهتہ را یاد کردند، نامهای نامی امیر خسرو و مطهر معروفند، اما این قصیده سنجر در کثرت اشعار و ابتکار افکار و هم درلطافت و شدت احساسات منفرد است. رونق و رنگینی تهتہ و نظر کرم میرزا غازی بیگ سنجر را رغبت داد کہ گفت:

حب وطن از دلم بدر برد
مهر گل و مهربان تتہ.

❖

گرِ مریض از پی صحت، بکشاید قیفال
نارسیده بزمین، لعل بدخشان گردد
دانۀ گر شود امروز جدا، ازغربال
شوداز لطف هوا، سبز تراز خط بتان
باغبان گر، بمثل تخم فشاند از کال
درچنین فصل، که عکس گهر از سینۀ کان
شعلۀ ور گردد چون شمع، زفانوس خیال
سرمستان تو وپای خمی، کز حملش
نبرد راه به کاشانه ز مستی، هِمال
من و آن می که، نسیم از برساند بویش
شخص را، سایه ز مستی نرود، از دنبال
من و آن می، که اگر پرتوش افتد بچمن
لب گلبن زند از غنچه سراپا بتخال
خنده برجامِ جم و ساغر خورشید زند
شیشۀ، گر از می گلرنگ بود مالامال
گوهر مدح شهنشاه بساحل فگند
دُر ری از پی آن، رقص کندگرد زلال
شاه غازی که ز بهر فرسش، هر سرِ ماه
آسمان، نعل زر اندود فرستد، ز هلال
ای جوادی که اگر، تربیت چرخ کنی
آفتابش نکند تا به ابد میل زوال
جان ز تیغت نبرد خصم، بصد حیلۀ و فن
گردر آئینۀ گریزد بمثل چون تمثال
جور، درعهد تو، برخاست بنوعي، که دگر

[illegible] از خلخال
[illegible] چونکه
[illegible] اقبال
[illegible]
[illegible] در دل استقبال
[illegible]
[illegible] ز شمال
[illegible] از کان
[illegible]
[illegible] 'وصلی'
[illegible] احوال
[illegible] قابل آن
[illegible] جهان را خوشحال
[illegible] بی می و معشوق مباد
[illegible] از می و معشوق سخن در اقوال.

❖

شعرای، قرن یازدهم و دوازدهم

—

باغ علی خان، خائف

حالات زندگی باغ علی خان دستیاب نشد، ولی از تصنیفش 'نامہ نغز' معلوم است. او در قرن دوازدهم می زیست. پرورده خاص والی سند میان نورمحمد عباسی (ف ۱۱٦٧ھ) بود. شعر در فارسی می سرود و 'خائف' تخلص می کرد.

خائف، بر بحر شاهنامہ فردوسی، تاریخ سند بعنوان 'نامهء نغز'، در سال ۱۱۵۵ھ شروع کرد و در سال قتل نادر شاه ۱۱٦۰ھ باتمام رسانید.

• در وصف میان نصیر محمد عباسی گفت:

نشست آن جوانمرد برجای پیر نهاده به سر شیخ محمد نصیر
به دور زمان سربلندی گرفت به کار جهان هوش مندی گرفت
سپه بود دلاور جوان شیر مرد به مغلان بسی تجربه کار کرد
زمانه دگرا به زین اسپ ساخت. چواواز جهان اسپ بیرون بتاخت

• در وصف میان دین محمد عباسی و برادرش میان یار محمد و فرزندش میان میر محمد گفت:

دگر یار محمد به فوج سترگ یکی زان میان دین محمد بزرگ
دلاور جوان کو بازو چو شیر سوم زان میان میرمحمد دلیر
به نیکو عمل در جهان کاربست بجای پدر دین محمد نشست
به هر کار بودش جهاندار یار خردمند دانای دل نیک کار
جهان بود درکار دمسازِ او چپ و راست افتاد آوازِ او

بزرگوار محمد

بزرگ محمد را قصیده ئی است کہ کتابت ویرا حافظ محمد ابراهیم بہ "تاریخ سیزدهم روز دو شنبہ ماه مبارک ذوالحج ۱۲۱۲هـ" باختتام رسانید. این کاتب غالباً فرزند بزرگوار محمد بود کہ سجع خود را در مهر اینطور آورد "فدای نام محمد غلام ابراهیم". شروع متن قصیده:

ای زیاد صحبت یارانت اندر ذی سلم
اشک چشم آمیختہ تاخون روان گشتہ بهم
چیست چشمت گویمش گریان مشو گریان شود
چیست دل گویم بهش شوشیفتہ گردد بغم.

بہ این ترتیب قریب یک صد و شصت بیت سروده و در آخر شعر، نام خود را این طور آورده است.

عهد او دارم کہ نام من محمد کرده اند
کس وفا چون اونکرده درهمہ عهد و زمن

❖

دیوان جیتهانند، مسرور

دیوان جیتهانند 'مسرور' از شعراء هندوان سند در قرن دوازدهم می زیست. نواب الهداد خان صوفی در منتخب، این اشعار مسرور را آورده است:

بر اوج آسمان خوبرو عقرب که زلفش را
برنگ هاله در آغوش دارد ماه تابان را

—

خِزان زانوی صندلین نیست ممکن
کہ دردِ سر ما ز صندل نشیند.

❖

سید رحمت الله بکهری

رحمت الله بن لطف علی رضوی بکهری در آخر قرن دوازدهم می زیست- از الطفات میر بجار خان تالپور که وزیراعظم بود سرفراز گشت وبا میر ممدوح در پایهٔ کرسی خداآباد قیام کرد. این اشعار از قصیده اوست که در مدح والی سندهٖ عبدالنبی عباسی منظوم کرد:

بارک الله کشور سند سواد دلکشا
کز غبار او بود چشم فلک را توتیا
آبروی چهره خلد برین را آبرو
از هوایش گلشن فردوس را نشوونما
شرخشان بادهٔ توحید را میخانهٔ ای
آرزوی وعده ایصال را سلمی نما
بسکه آدم پرور آمد این گلستان هنر
سبز از کهسار می روید همه مردم گیا
در چنین ملک ملک خیزی ملائک پروری
در ببندد گر شده ابلیس از کفرش رها

اشعاری در صفت نهر مهران:

در دل پر مهر سند این نهر مهران روان
شادی دیدار یار وعدهٔ وصل وفا
ماشاء الله رود مهران سراپا مهربان
جوئبار سلسبیل و چشمه آب بقا
نیل مصر از انفعال روی اوبر چهره نیل
آب خضر از شرم او زد غوط در بحر خفا
"کل شیٔ حی" آمد وصف احیای دمش
از صفات حق زده آب بروی کارها.

❖

صبح شد ساقی بشواز دیده خواب   می بده وا کردهء بندِ نقاب
جنتِ نقد است ساقی می بیار   فصل گل دورِ قدح عهدِ شباب
جان سپردم از نویدِ وصل او   برد خوش افسانئی رفتم بخواب
ریخت تا از کلک مشتاق این غزل   شاعران شستند دفتر ها درآب

—

نیستم آگه کہ برمن از کہ این بیداد رفت
اینقدر دانم کہ خاکم از جفا برباد رفت
بادلِ غمگین من از کوی آن مه می روم
کیست آنکس کز سر کوی بتان دلشاد رفت
باعثِ فریاد او بیداد سلطان بود و بس
بر درِ سلطانِ من هر کس برای داد رفت
تا سر زلفِ دل آویز بتان گسترده ام
فکر فارغ بالیم از خاطرِ آزاد رفت
با هزاران حسرت آمد عاشق از کوی کسی
شادمان شد دشمن و بهر مبارکباد رفت.

❖

عبدالرئوف خواجہ بکهری

عبدالرئوف ولد فتح علی خواجہ بکهری در اوایل قرن دوازدهم در ایام پادشاهہ اورنگزیب عالمگیر در بکهر می زیست. یک رساله درصفت مثنوی در ماه محرم ۱۱۱۶هہ تصنیف کرد در بیان بغاوت که دو سال پیشتر در سال ۱۱۱۴هہ بہ وقوع آمد. بختاور خان در بکهر یاغی گشت و افواج پادشاهی زیر کمان شهزاده معز الدین آمده و بختاور خان بہ قتل رسید. عبدالرئوف گوید(۱)

ز خواندن مگر یادم آرد کسی   که این باشد و من نباشم بسی
چو خوانی عبارت چنین خام را   همان به که عیبم نگاری فرا
ز عبدالرئوف است این سخن نو   و لکن ز خامی تو عیبم مجو
توانی اگر هم صحیحش کشی   چنین نامه را بار بیغش کشی
ز گفتار خام و ز اشعار چند   ایا مرد داناء بر من مخند
بپوشانش ز لطف و کرم باز کن   اگر بر خطا رفتہ باشد سخن
ز خامی سخن عیب برمن مگبر   کہ نادان منم هیچ خوانده حقیر.

در آخر این شعر تاریخ واقعہ قتل بختاور خان بر می آید.

خرد مطلق شد برین مقصدی   که 'مقهور دارین شد مفسدی'.
(۱۱۱۴هہ)

❖

(۱) رساله در بغاوت بکهر، مقالہ دکتر قریشی حامد علی خانائی، مطبوع در مجلہ سندهی ادبی بورد سہ ماهی مهران سال ۱۹۹۵ع.

غلام محمد خان لغاری، نگار

غلام محمد خان بن هوت خان از قبیلۀ لغاری بلوچ در سال ۱۱۳۷ھ تولد شد. تعلیم و تربیت خود را بہ مدارج اعلیٰ رسانید و بہ دربار میر بجار خان تالپور منسلک شد. میر موصوف ویرا بہ لقب "یار وفادار" مفتخر ساخت:

میر بهرام خان، والدِ میر بجار خان، حکمران سند میان سرفراز عباسی را وزیر کبیر بود. وقتیکہ میان سرفراز در سال ۱۱۸۹ھ میر بهرام خان را بقتل رسانید، غلام محمد خان مدافعت کرد و بہ قتل رسید. موصوف ادیب و شاعر زبان فارسی بود و 'نگار' تخلص می کرد. نسخ خطی 'دیوان نگار' در 'مجموعۀ مخطوطات دکتر بلوچ' (سند آرشیو Sindh Archives) محفوظ است: کاتب یک نسخ مرزا جهان خان مغل متوطن لکی متصل شکارپور و کاتب نسخ دیگر قاضی محمد افضل بختیارپوری است کہ در سال ۱۳۴۹ھ کتابت را بتکمیل رسانید.

دیوان نگار مشتمل بر تقریباً یک صد و نود غزلیات است. مطلع غزل اول:

الاهی رنگ و بو افزا شقایق نوبهارم را
برشحات ابر رحمت طراوت بخش بارم را

مطلع غزل آخر در دیوان:

ای کہ بر تختِ تجمل تو سپهدار نشستی
در بزم حرب و ناز بخمار نشستی

در آخر دعا:

مهر ایزد کن ترحم یا محمد مصطفیٰ
از دل و جان من ببرغم یا محمد مصطفیٰ

این اشعار از 'دیوان نگار':

خورشید رخ نماید مارا چہ کار باشد
بر فلک مہ بر آید مارا چہ کار باشد
دولت مدام باشد عنقا بدام باشد
هم بخت در کشاید مارا چہ کارباشد
بزم طرب بگلشن ساقی سرود ارغن
بارم نگار ناید مارا چہ کار باشد

—

تنها بہ تخت ناز نشستم چہ شد چہ شد
در بزم باره قدح شکستم چہ شد چہ شد
این شعرهای رنگین در وصف آن نگاری
چون لعل گوهر سفتم چہ شد چہ شد

—

ای فراقت بدل نمی گنجد
چونکہ در جام مُل نمی گنجد
غیر آواز لب تو در گوشم
صیت از دف و دهل نمی گنجد
از کتب عشق تو چہ شرح دهم
اصل اندر نقل نمی گنجد

❖

فتح الله شاه رضوی نصرپوری

فتح الله شاه رضوی از دودمان سادات رضوی متوطن نصرپور در قرن یازدهم- دوازدهم می زیست. در سال ۱۰۶۷ھ این قصیده درباره جلوس بادشاه اورنگزیب عالمگیر انشا کرد.

ای شهسوار عرصهء دوران خوش آمدی
وی صفدر معارک مردان خوش آمدی

—

اشعاری دیگر از فتح الله شاه:

عالم نشدی حسن تو اظهر نشدی گر
یعنی گهر ذاتِ پیغمبر نشدی گر

—

غلام خط عنبریزن تو عنبر
فدای لب شیرین تو شکر

چند غزلیات شاه فتح الله در آخر نسخہ 'دیوان نوری' مرقوم است کہ در 'مجموعہ مخطوطات دکتر بلوچ' در 'سند آرشیو' کراچی محفوظ است.

❖

محمد سلیم، نشاطی

محمد سلیم نشاطی در قرن دوازدهم می زیست. شعر او دستیاب نشد. جز این قطعہ تاریخ حملہ نادر شاه افشار بر سند را منظوم کرد.

بسختی میانِ جهان هیچگه
نیفتاد نادر چنین حادثه
چو پرسیدم از عقل تاریخ وی
بگفتا "شدید آمده" تفرقه
۱۱۵۲

❖

محمد صالح تتوی

محمد صالح ولد ملا زکریا تتوی، در قرن دوازدهم می زیست. کتاب بنام "معارف الانوار فی بیان فضائل سید الابرار، ائمة الاطهار و احوال قطب المختار"، در نثر فارسی، در احوال سید حسین عرف شاه مراد ابن سید علی شیرازی در سال ۱۱۴۰ھ نوشت. شاعرِزبان فارسی بود. این مرثیہ در مدح سید علی شیرازی از محمد صالح در 'معارف الانوار' موجود است:

آن ولی کشور ولایت برهان ممالک هدایت
صاحبدلی عارف محقق بیدار دل ولی مطلق
سید علی آن بفضل ممتاز سر دفتر میدانِ شیراز
گلدستہ بوستانِ طہٰ فرخ ثمر ز نخل زهرا
کشاف دقائق معانی داناء حقائق نهانی
مرادت جمال اسم اعظم بیناء رموز هردو عالم
می داد همه بتازگی روء هرگز نہ فگند چین برابروء
احوال صفا ز هر دیاری خلان وفا ز هر کفاری
هفتاد و یک سنین نهصد بگذشت ز هجرت محمد
کو رفت زین سراءِ فانی بربست بملک جاودانی
آسودہ بخوشتری مزاری مانند بهشت سرفزاری

❖

محمد علی، مولوی

مولوی محمد علی سندهی، بعد فراغت از تحصیل علم در سند برای تحصیل مزید بیرون از سند رفت. در سلوک در طریقہ چشتیہ دست بیعت خواجہ سلیمان تونسوی (متوفی ۱۲۶۷ھ) شد و بارشاد آن جناب برکنار آب سند در قریہ 'مکد' رخت اقامت انداخت و آنجا بتاریخ ۲۹- ماہ رمضان ۱۲۵۳ھ فوت شد. در شعر تخلص 'مولوی' می کرد. این اشعار ازو بہ یادگار است:

شهید تیر آن ترکم کہ از ابرو کمان دارد
خدنگ از شست آن خوردم کہ از مزگان سنان دارد
ز چشم مست بیمارم چہ بیماری فزود آخر
بهرسویش کہ می بینم هزاران کشتگان دارد
حدیثِ حسن یوسف را کجا دانند اخوانش
زلیخا را بپرس ازوی کہ صد شرح و بیان دارد
خوش آن عاشق کہ از جانان رخ مهر و وفا بیند
ز بار خویش حیرانم نہ این دارد نہ آن دارد
صبا با آن طبیب عشق حالِ مولوی برگو
کہ بس عمریست این بیمار سربر آستان دارد(۱).

❖

(۱) تذکرہ مشاهیر سند (جلد دویم) نقل از 'تذکرہ روز روشن'؛ در مجلہ 'الرحیم' نقل از 'الوحید آزاد نمبر'.

مخدوم ابوالحسن داهری

عالم و فاضل، محدث و عارف، صوفی نقشبندی در قرن دوازدهم می زیست. کتابهای متعدد در مسائل دین، بزبان فارسی تصنیف کرد. ازان جمله کتاب 'سراج المصلی' در مسائل نماز و کچکول نامه در علم عقائد و کلام. این هر دو در مثنوی فارسی. در آخر گفته است.

بگوید بوالحسن کاین خوش نمیقة نوشتم در معانی بس دقیقة
نهادم نام آن کچکول نامه بود کچکول نامه بهر نامه
هزار و یک صد و هفتاد تاشش گذشته این همه تاریخ ختمش.

در تصوف طریقه نقشبندیه کتابش "ینابیع الحیاة الابدیه فی طریق طلاب نقشبندیه" مشهور است. در شروع این کتاب گفته که برای اینچنین تصنیف مصاحب باید:

که هرگز بی مصاحب نغمه آرائی نباید خوش
که بلبل بی گلستان کی سخن دلکش کشاید خوش.

❖

مخدوم عبدالرحیم گرهوری

عالم و عارف، در درسگاه 'چوتیاری' ضلع سانگهڑ سند تحصیل علم کرد. در عربی و فارسی ید طولیٰ داشت. معتقد و مرید عارف خواجه محمد زمان لواروی بود که 'ابیات' سندی را سروده، و مخدوم موصوف شرح آن ابیات را در عربی نوشت، برای وضاحت درمتن ضبط کرد که این کلام محض شعر نیست بلکه افکار عارفانه است و از روی خیر و برکت آن را اینجا آورده ایم.

اصل عبارت خطی خیلی مشکل و مشتبه بود که حتی الامکان این طور خوانده شد.

نفس دل قلب و روح در ده هی
لیک چون آفله است مقصد نی
نیست ناري بعد دیدن وی
گرچه در رنگها چو حربه هی

—

نی تشبه نی توحد نی حلول
بیشتر افهام اینجا شد فلول
همچو نوری شو تو نوری در صفا
تا بیابی سر را صاف از خطا.

از تصنیفش 'رساله کل نما' (یا گل نما؟) در مثنوی است، این ابیات از ان رساله:

عارف آن باشد کہ باشد کل شناس
کل ببیند، جملہ بیند بی قیاس
شاه آن باشد کہ قانع از جهان
با جمال کل نبیند غیر آن.

—

از خدا غیر خدا را خواستن
ظن افزون است کلی کاشتن.

—

اسم کل از کل بود کل یاد کن
خانہ سیمرغ را آباد کن.

—

در معانی تجرب اعداد نیست
پای معنیٰ گیر، صورت ساده ایست.

—

آزمودم مرگ من در زندگی
کل بود سلطان مارا بندگی.

—

جملہ علم و عمل در کلمہ چنین
مردِ دانا رحمة للعالمین.

❖

مخدوم غلام محمد بگائی

مخدوم غلام محمد بگائی (یعنی ساکن قریه 'بُگا'، حالا ضلع نوشهره فیروز)، در قرن دوازدهم می زیست. عالم و فاضل و شاعر زبان فارسی و سندی بود. در سال ۱۱۴۵هـ، علمای درسگاه قریه کهڑه (ضلع خیرپور) را بحکم میان نورمحمد عباسی کلهوره (حکمران سند) کشتند. این حادثه جانکاه بود و مخدوم غلام محمد این مرثیہ در غم شهیدان سرود(۱).

این چہ سودا در دماغ دهر پا انداختہ
و این چہ شور و شر بگردون در صدا انداختہ
نی بیک شهر است آو و نی بیک کوچہ است وای
طشت ماتم بر تن در هر سرا انداختہ
هر زمان در فکر می بینم بهرجا فوج فوج
هر کسی با هر کسی لاؤ بلی انداختہ
یا قیامت گشت قائم یا بترقید آسمان
های هوئی در جهان چون کربلا انداختہ
یا هلاکو گشت ظاهر یا مگر حجاج زیست
کز سعید و نجم جان از تن جدا انداختہ
هر کجا آن شاهباز دین و دولت می دوید
هر غرابِ کفر و بدعت کاؤکا انداختہ(۲).

ولہ ایضا:

(۱) بر وفق تاریخ گنجیه جهان نما و رسالہ 'مخادیم کهرا'.
(۲) کاؤکا: آواز غراب

داغ حسرت داد بر دل دوستان هیهات چون
کاخ دوران گشت ویران پی وجودش سر بسر
آه بر بی مهر این گردونِ دون نیرنگ چرخ
آه بر افسونِ این مارِ کُهَن بیداد گر
کاین چُنین گنج روان را زیر خاک انداخته
وین چُنان کنزِ علم بربود بعیاری مکر
یا رب این گلهای باغ احمدی حتی الابد
در بهای شرع خوش خندان داری تازه تر
هجر دعای کز خلوصِ دل غلام محمد نمود
استجب یا رب بحرمت سیدِ خیرالبشر.

❖

میان سرفراز خان عباسی، سرفراز

میان سرفراز خان، فرزند میان غلام شاه، از خانواده عباسیان (کلهوره) حکمرانان سند بود، و در قرن دوازدهم می زیست. بر وفات پدر (دوم جمادی الاول ۱۱۸۶ه) بر مسند حکمرانی بلقب 'خدا یار خانی' والی سند گشت. شاعری تاریخ جلوس را دعائیہ سرود:

باد بر فرق سرفراز جهان 'زیب دستارِ ولایت دائم' (۱۱۸۶)

میان سرفراز خان ادیب، سخنور و شاعر بود ولی از لوازم سیاست و سیادت بی بهره و از رموز حکمرانی و جهان بانی بی خبر. ازاین نظر سپه سالار وفادار و وزیراعظمِ والد خویش (میان غلام شاه) میر بهرام خان تالپور را بی گناه بقتل رسانید. این خون ناحق کہ بتاریخ ۱۵ جمادی الثانی ۱۱۸۹ه واقع شد سبب ضیاع زندگانی سرفراز و زوال حکومت خانواده عباسیان شد. در پاداش این خون، سرفراز در سال ۱۱۹۰ه در قلعه حیدرآباد محبوس شد و در سال دیگر (۱۱۹۱ه) بہ توطئہ بهایی عمر فتنہ انگیز خویش (عبدالنبی) مقتول گشت.

سرفراز خان شاعر قادرالکلام زبان فارسی بود زیرا کہ مادرش از ایران بود و فارسی زبان مادری او بود. (۱). شرف

---

(۱) در سال ۱۱۵۳ه، نادرشاه دو پسر والی سند میان نورمحمد را، یعنی محمد مراد یاب خان و میان غلام شاه را بہ ایران یرغمال برد. آنجا میان غلام شاه با دختر علی رضا اصفهانی کدخدائی کرد و در ایران بود تا آنکه نادر شاه بہ قتل رسید (۱۱ جمادی الآخر ۱۱۶۰ه). بعد از هفت سال در سال ۱۱۶۲ه بہ سند رسید و درین مدت سرفراز متولد شد. امکان است کہ نوزادی بود کہ با والده در سند رسید. بعد ازان تعلیم و تربیت یافت و عاقل بالغ و شاعر شد کہ در سال ۱۱۷۶ه اشعار در تهنیت و تاریخ ازدواج والد (غلام شاه) بدختر راجہ کچهہ (۲۸ شعبان ۱۱۷۶ه) سرود.

لاجرم گشت سال تاریخش بهہ بود این قران ز شمس قمر

(در قرات، عبارت مصرع دوم اختلاف دارد.)

تلمذ بمولوی غلام علی 'مداح' داشت کہ در علم ادب و شعر فارسی نابغہء روزگار بود.

سرفراز در ۱۱۸۶ھ والی سند گشت و شعراء منسلک بدربارش شدند. وی شعراء ایران را عزیز می داشت. میرزا محمد علی شاگرد مشتاق صفاهانی و میرزا فروغی اصفهانی را بنواخت. در معیار و موازنہ شعر و سخن، اعتماد او بر شعراءِ اصفهان واضح بود:

سرفرازا، ز اهل سند کسی شعرت نمی فهمد
بہ بند این دستہء گل را بہ اهل اصفاهان بر.

شاعر سند میر غلام علی شیر قانع سخن سرفراز را بخوبی فهمیده تصدیق کرد کہ:

سخن شناسی چو تو در جهان دگر نبود
محیط دانش و فضلی و در سخن استاد.

البتہ میر موصوف در تصنیف خود 'مقالات الشعراء' سرفراز را (سهواً) یاد نکرد. ولی سرفراز میدانست کہ اهل سخن بر نظم او تحسین کرده اند.

سرفرازا بہ چشم اهل سخن
دُرِ نظمم چون عقد پروین است.

بقول مصنف کتاب 'خدا یار خانی میان سرفراز خان عباسی' (ص ۱۷۰) 'دیوان سرفراز' مکتوبہ سال ۱۲۳۹ھ در کتابخانہ عالیہ امیران سند حیدرآباد موجود است. نیز نسخہ 'کلیات سرفراز'، اهم و اصح، در موزهء قومی پاکستان کراچی (نمره ۲۸۳۳) محفوظ کہ بر وفق او 'کلیات سرفراز' در سال ۱۴۱۷ھ مطبوع شد. این کلیات مطبوع دارای غزلیات، مرثیات، رباعیات، مفردات، مناجات، مثنویات و ترجیع بند است.

غزل اول در کلیات سرفراز:

الهی معنی از لطف خود بخشا بیانم را
بہ مضمونِ حقیقت آشنا گردان زبانم را
زباد تند دوران شاخ امن و عیش را مشکن
ز سوز آتش دنیا نگهدار آشیانم را
ز جان کاهی بہ لب جان آمد ای یارا چہ خواهد شد
بجانانم رساند گر کسی پیغام جانم را
جهان یکبارگی سوزد ز سوز آتش دردم
اگر خوانند بہ پیشِ خلق شرح داستانم را
"سرفرازا" چو قمری نالہ دارم بر زبان آخر
کہ خواهد برسرم آورد آن سرو روانم را.

انتخاب اشعار مزید از کتاب خدا یار خانی و کلیات مطبوع(۱):

چشم آلوده بہ خوابش نگرید | نرگسِ مست شرابش نگرید
کشت از تیغ ستم وز خونم | بر کفِ دست خضابش نگرید
ساغرش خون و کبابِ دلِ من | بہ شراب و بہ کبابش نگرید
از قضا دید بہ من رو گرداند | ناز ایام شبابش نگرید
گفت من برسر قهرم تو بیا | نمک آمیز عتابش نگرید
گفتمش بنده است گفت کہ شو | بندهء خویش جوابش نگرید
گریہ شد کار "سرفراز" از غم | بہ سوی چشم پر آبش نگرید.

—

گفتم کہ صبح وصل نمایان شود نشد
شامِ درازِ هجر بہ پایان شود نشد
یا چشم فتنہ باز تو بیند بمن ندید

(۱) مصنف کتاب خدا یار خانی وضاحت دارد (ص ۱۷۱) کہ او اشعار سرفراز را از بیاض آخوند غلام محمد نقل کرد نہ از "دیوان سرفراز".

یالعلِ جانفزای تو خندان شود نشد
یاجان ز زخم تیرِ تو آسان رهد نرست
یا سرچو گوی لائقِ چوگان شود نشد
یا این شبِ فراق رود از میان نرفت
یا آفتابِ وصل نمایان شود نشد
یا "سرفراز" ناله چو قمری کند نکرد
یا آن قدِ چو سرو خرامان شود نشد.

—

تغافل چند چشمت را بسویم از وفا بکشا
گر از بهرِ وفا نگشائی از بهرِ جفا بکشا
به سوی غیر داری تا به کی چشمی ز ما پوشی
گهی هم از رهِ لطف و کرم چشم بما بکشا
چو روی نازنینت از مئی لعلِ شود گلگون
سرت گردم بیاد آن دو لعلِ دلکشا بکشا.
ز مشتاقان ز حرف خلق روی خود مپوش ای مه
نقاب از عارض خود آخر از بهرِ خدا بکشا
سرفراز از وفا شد خاک راهت آخر از رحمت
خدا را یکره ای دلبر نظر در زیر پا بکشا.

—

هستی موهوم در دنیا سرابی بیش نیست
وین طلسم زندگانی هم حبابی بیش نیست
اسپ و فیل و تاج و تخت و اعتبار این جهان
می نماید هرچه در چشمِ تو خوابی بیش نیست
در جهان از شوق دل سامان آبادی مخواه
بی گمان معمورهء او جز خرابی بیش نیست.

—

همچو فرهاد فکر جانم نیست   خسروم هرچه کرد شیرین است
"سرفرازا" به چشم اهلِ سخن   در نظمم چو عقد پروین است.

—

آشیان بستم ز نادانی برنگِ عندلیب
ای خوشا بادِ سحر گ کز چمن آزاد رفت.

—

نگاهت دلربا چشمت فسون گر   ترا خبری که باید داد دادند.

—

من آن مرغم که دانسته به دامم   نه چون صیدی که بهر دانه گردند
سرفرازم ازان کز بادهء عشق   مرا مخمور یک پیمانه کردند.

—

عجب دارم از گردش روزگار   که گل را دهد جا در آغوش خار
دهد بر سر شاخ گل جای زاغ   کند در قفس عندلیب هزار
تو ای نو گلِ گلبنِ دوستی   چرا جا گرفتی به پهلوی خار
بدرد تو ای زینت هر چمن   به زاری همی گرید ابرِ بهار
تو شیرین وقت خودی ارچه نیست   ترا خسروا ساغر زر نگار
که بوسد رخت غیر من برتو عین   که گیرد بجز من ترا در کنار
سرفراز بر حالت ای نازنین   دعا می کند از دل بی قرار.

—

ز عشق لاله رخساران هزاران   دل دارد چو من صد پاره پاره
بهر دردی دوای چاره گرهست   بدرد عشق او سازم چه چاره
منجم کی توان دریافت حالم   بود داغم چو افزون از ستاره
ز هجرت مُردم و ای مایهء جان   بده از وصل خود عمری دوباره
سرفرازا در نظم تو باشد   بگوش اهل معنیٰ گوشواره.

—

چنان خوبی کہ از خوبانِ عالم باج میگیری
غلط گفتم کہ از شاهانِ خوبان تاج میگیری
علم افراخت از خوبی چنان قدرت کہ در هر جا
خراج قامتت از شاخ گل وز کاج میگیری
گرفتن چون کہ ملکِ دل بہ یغما دست خود بکشا
چہ باعث شد کہ دستِ خویش از تاراج میگیری
تو ای شاها ز دستِ حسن صیدِ ملک دلها کن
ز بی قدری بگو آخر چرا دراج میگیری
نسازی از شکیبِ خود "سرفرازا" در این عالم
چرا در پیش تیرِ غمزه اش آماج میگیری.

❖

میر علی شاه، شائق

احوال زندگی میر علی شاه دستیاب نشد. در نصف آخر قرن دوازدهم می زیست. شاعر زبان فارسی بود و 'شائق' تخلص می کرد. در ابتدای عهد میان عبدالنبی قصیده تهنیت نوشت ولی امیدها برنیامد. این اشعار از آن قصیده شائق است کہ در آن وصف شهر خدا آباد کرد:

وین خدابادی که اندر وی خدا آباد کرد
هر چو نام خود خداباد است شهر جانفزا
باد خود آباد چون در سینه اقلیم سند
راحتِ دلهای پیچان چون دمِ روح خدا
خانه هایش چون جنان، جانانه هایش جان ستان
چون دلبرانش دلربا، دلدادگانش در عزا
گل عذارانش به زیبا چهره چون لاله زار
خوش مقال و رمز فهم و نکته دان و آشنا
قصر سلطان درمیان و درمیانش گلستان
دستِ دولت را نگار و پای قدرت را حنا.

در مدح میر بجار خان تالپور گفت:

میر با تدبیر شاه سندهم را نیکو وزیر
پهلوانِ شیر گیرد رستم روز وغا
حاجی میر بجار، آن غازی دشمن شکار
آسمان اقتدار و آفتاب اعتلا
مومن پاکیزه دین و دوستدار مومنین

صاحب تیغ و نگین و پهلوان پارسا
ضارب سیف و حسام و خارب بیخ خصام
راکب خنگ مرام و شارب شرب ولا
از اطیعوالله دارد خلعت روشن به بر
تاج اتقاکم بفرقش سایه بال هما
شاه همچون آسمان و اوست چون بدرِ منیر
شام همچون گلستان و اوست چون باد صبا.

❖

میرزا محمد علی

میرزا محمد علی حیدرآبادی (؟) در قرن دوازدهم می زیست. احوال زندگانی او معلوم نیست. از کلامش این مثنوی باقی مانده که بعنوان "جنگ ککراله" منظوم کرد. از نسخ خطی این مثنوی که در تحویل مرزایان حیدرآباد بود این اقتباس نقل شد.

چو دارائی ملک از عدل و داد   رسید از پدر بر محمد مراد
بشد شاد و بنشست بر تختگاه   بسر برنهاد آن خجسته کُلاه
و بخشش ز هرگونه بازید دست   خزینه گشادو دری باز بست
ز عشرت نبودش سرهیچ کس   بساقی و مطرب رسیدی و بس
بیاراستی خرگه و بارگاه   ندادی بصر را بجز گاه راه
ز بودن در صبح تا وقت شام   همه سروران داشتندی مقام
ز گلگون جهان چونکه دیبای زرد   نمودی بسر چادر لاجورد
ز دربار گشتی همه سروران   دل آزرده و کاروبارِ جهان
ز از ملک واز لشکرش آگهی   چنین باشد آن روزگار تهی
شدی گر بسویش کسی دادخواه   نمودی ز بیداد کارش تباه
نبودش بجز شغل کین پیشه ای   نه جز فکر بیداد اندیشه ای
نه یک کار از مملکت ساختی   بجز شاهد و می نپرداختی
ز بیگانه آمدند از سلوکش مهان   گشاده جبینان و کار آگهان
بگاهی محفلی ساختی دلنواز   دران شمع محفل بتالِ طراز
بدی داشت برلب ز جام شراب   می روشن اندرشب تیره ......

به نالیدن چنگ آواز نی   بدیدار ساقی فرخنده خوی
بدینسان ز جام می ارغوان   شب و روز فارغ زکار جهان
چنان میل می در دلش دیرماند   که از تاج دیهیم هم سیر ماند
بران گونه شد رای آن تاجور   که برارد آن تاج شاهی زسر
بپرداخت در قلعه باحصار   ز می داد دل جویه از روزگار
زگنج نیاگان طلب کرد زر   بسی سیم ودینار و لعل و گهر
بپرداخت آن گنج عمان نژاد   پس آنگه ببازارگانی بداد
به سود و زیانش ز مردم گزید   شهی داد بازارگانی خرید
چو بگرفت زرمرد دینار جو   سوی بندر مسقط آورده رو
بحکم خداوند کشور کشای   دران جا بناکرد زیبا سرای
دران خانه جا داده پیرایه را   دفین کرد گنج گران مایه را
همین کردی از غفلت آن ساده مرد   همان کار کورا ببایست کرد
چویگذشت چندی بران تاج و تخت   بشورید اقبال برگشت بخت
نهالی که از جور بنشاند بود   بر افراخت شاخ و ثمر داد زود
همان جام دیسر که مرز بوم آن   به ککراله بود از قدیم الزمان
یکی داشت فرزند آزرده خو   گرامی و دانای دل نام جو
بر این گشت کان مرزرا از پدر   بگیرد بغیر وزی تاجور
رسانید برعرض سالار بار   که ککراله را گر بمن شهریار
دهد من کنم ثلث از آن بباز   بدرگاه خاقان گردن فراز
چوبشنید آن قصه کشور خدیو   دلش راز جا برد بیداد دیو
همان عهد و پیمان برباد رفت   تو گفتی خسی بود برباد رفت
به اوداد آن ملک را در زمان   ز شادی نمودش فروزند جان
یکی خلعتی ساختش ارجمند   زدیبای چینی و رومی پرند

بفرمود که افراسیاب غلام   هم اورا دهد خلعت و هم نیام
که ما مملکت بر تو دادیم فرد   تو از گفتهء خویش بر مگرد
به همراهیش جام بیچاره کرد   بسی نامور لشکر او را سپرد
چو گشتند ازین کار آگه مهان   کشاده جبینان به کار آگهان
یکایک عهد کردند باک   ازین کرده گشتند اندیشناک
ازین رای شان شد سرانجام کار   کزین کار باشه نباشید یار
نخستین دوگرد سر افراز را   خردمند و دیگر سخن ساز را
یکی بود فرزانه بهرام شیر   خـردمند دیگر مراد دلیر
نمودند هردرگه شـه روان   بخواهش گری جمله پوزش کنان
که ماپیشتر زین بفرمان شاه   به پیمان نمودیم حق را گواه
نمودیم با جام دیسر عهود   دران عهدها جان پاکان شهود
به یزدان پاک جهان آفرین   دگر عهد پیمان پاکان دین
بپاکان اراده کان باد بهشت   مجرد نهاد آن قدسی سرشت
بجان و سر شاه تاج و کلاه   به برجیس و ناهید خورشید ماه
نمودیم سوگندو بستیم عهد   بدین گونه ....
بنام خداوند تاج و سریر   زما عهد پیوست فرخ دلیر
کنون این چنین عهد و میثاق سخت   چسان بشکند صاحب تاج و تخت
ز شاه است امیدما کز وفا   بما نقض ایمان ندارد روا
ازین گونه گفتند بسیار چیز   به پوزش ببستند آه ستیز
فیولان چو گشتند جویان کار   رسیدند نزدیک سالار بار
بگفتند سالار درگاه را   ز ما باز ده آگهی شاه را
که ما از دلیران فرستاده ایم   فرستاده بر شاه آزاده ایم
سوی شاه داریم پیغام چند   بپرسد ز ما گرنماید پسند
سپهبد چو آگه شد آن کان را   طلب کرد آن هردو گردان را
یکایک ازان هرد و سالار نیو   بپرسید پیغام گردان خدیو

ز گردن کشان پیش او هرسخن   همه باز گفتند سر تابه بن
از ایشان چو بشنید آن گفتگو   بجوشیداز خشم و برتافت رو
خروشید کای بیخرد مهتران   همه بد نژادان و بدگوهران
شمارا چه یار است سرتافتن   ز گفتار من روی برتافتن
کنم هرچه خواهم و دانم سزا است   که شه هرچه خواهد کند آن روا است
نمایم هر آن کار آید پسند   نخواهم شنیدن کس اندرز پند
دگر بار آن هردوگردان دلیر   بخواهش گری سرفگندند زیر
به پوزش بگفتند کای نامور   همیشه ترا هوش بادابسر..

❖

لطف الله شاه رضوی نصرپوری، لطفی

لطف الله شاه از دودمان سادات رضوی متوطن نصرپور. در قرن دوازدهم می زیست. شاعر زبان فارسی و تخلص 'لطفی' می کرد. چند بیت از اشعارش منقول در آخر نسخه "دیوان نوری" آورده می شود:

ای دل چرا غم می خوری معشوق آمد در بغل
چون عاشقی در راه او بگذار این دعویٔ دغل
لطفی ز لطفِ حق طلب توفیق نیکی روز و شب
تا یابی از روی ادب پاداش نیکو را بدل.

❖

نور الله شاه رضوی نصرپوری، نوری

سید نورالله شاه از دودمان سادات رضوی، متوطن نصرپور، در نیمه آخر قرن یازدهم و ربع اول قرن دوازدهم می زیست. میر علی شیر قانع در مقالات اورا بنام 'نورالله نصرپوری' ذکر کرد و فقط یک بیت نقل نمود. ذکر او اینجا ازان روی که شاعر معروف و پُرگو بود آورده می شود.

نوری یک قطعه تاریخ بالفاظ "شتر حجر" (۱۱۱۱هـ) متعین و منظوم کرده بود که زیر عتاب بعض از معاصرین آمد. نوری جواب آن در این قصیده داد که در سال ۱۱۰۰هـ نوشت:

به شتر و حجر تاریخ شد زمانهء ما
ازان بمصرع هر بیت شتر و حجر به سن
به شتر و حجر الف و مائة بود سالی
به شتر و حجر تو آحاد را شمار مکن.

راقم را دو نسخه 'دیوان نوری' از نصرپور دستیاب شد و در ذخیره محفوظ بود تا آنکه مجموعه مخطوطات را به آرشیو سند (Sindh Archieves) کراچی منتقل کردم. این دو دیوان که آنجا محفوظ اند(۱) دارای غزلیات متجاوز از سی صد اند. در آخر دیوان دوم چند غزل فتح الله شاه و لطف الله شاه و هاشم شاه

(۱) رجوع کنید "فهرست دست نویس های عربی و فارسی، مجموعه دکتر نبی بخش خان بلوچ" (محفوظ در آرشیو سند) مطبوع تهران، ۲۰۰۵ع، رقم ۱۲۳.

که از قبیله نورالله شاه بودند شامل است. ازان پس کاتب چنین تاریخ کتابت چهاردهم شهر ذیقعده ۱۱۶۰هـ نوشت:

آغاز دیوان اول:

بی حجابانه در آ از در کاشانه ی ما
که کسی نیست بجز درد تو درمانه ی ما.

آغاز دیوان دوم:

الا ای هد هد کشاف سِر عشق و مشکلها
رسان از من به بلقیس سبا از هجر مرسلها.

این اشعار از دیوان دوم:

نوری زمین خذمت تو عرض می دهد
تصحیف توشه ده که تو لائق بداده ی.
(اصل تصحیف بوسه= توشه)

—

راز دل باکسی مگو نوری
محرمی غمگسار را دریاب.

—

بزنجیر زلفش چنان بست نوری
که او تا قیامت گشائی ندارد.

این غزل در یک ورق قدیم بوسیده نوشته (بیرون دو دیوان) یافتم:

محبت چیست ترک اغیار کردن
بدل ذکر خیال یار کردن
نمودن سینه را گنجینهء راز
نه با هر بوالهوس اظهار کردن
رموز عشق را گرکس کند فاش
به منصورش سر بردار کردن

بہ نزد اهلِ دل مانند کفر است
کسی را بی گنه آزار کردن
بہ گل شوهمنشین چون عندلیبان
نہ دل چون زاغ برمردار کردن
طریق واصلان باشد کہ خودرا
بہ نزد اهل دنیا خوار کردن
دراین دیر سپنجی خوشتر آمد
وطن در سایہِ دیوار کردن
چنین باید براهِ عشق نوری
کہ تن وقف غم دلدار کردن.

❖

شعرای قرن دوازدهم و سیزدهم

—

امامی افغان

امامی افغان در قرن دوازدهم و سیزدهم می زیست. فرمانرواءِ [illegible] خان ممدوح او بود.

غیر مولای ماکه کرم علی است
یا امامی که شد کرم فرما

—

ماه من از رخ چون بر دارد خطاب
می نماید خیره چشم آفتاب
دیده ام تا زلف مشکین شبی
جز پریشانی نمی بینم بخواب
دست درخونِ دلم آغشته کن
دلبرا داری اگر میل خضاب.

❖

آخوند صاحبدنہ صاحب

آخوند صاحبدنہ در نیمه آخر قرن دوازدهم و نیمه اول قرن سیزدهم می زیست. در شکارپور از مدرسہ قاضی عبدالنبی فارغ التحصیل شد و امام مسجد قاضی سندهی گشت. نواب ولی محمد خان لغاری، تخلص 'ولی' عامل شکارپور ممدوح آخوند موصوف بود. در قصیده ئی کہ در مدح نواب سرود این پیش لفظ نوشت — "انموذجی از اوصاف ذاتی و صفاتش از زبان عجز ترجمان قلم شکسته رقم بنده صاحبدنہ قبول عرض گردیده." مطلع قصیده در مدح نواب موصوف:

باز در عالم نوای تازگی را برتری ست
در همه آفاق انواع طرب را رهبری ست
آن که رفعت را بہ بزمش رتبہء بالاتری ست
شان و شوکت را بذاتش مایهء نام آوری ست
شاعرِ شیرین کلام و ثانی خسرو بود
صاحب دیوان ادیب و عسجدي و عنصری ست
حافظ آیات تحقیقِ معانی موشگاف
در سخن دانی عدیل هاتفی و انوری ست
غائبانہ بنده ای 'صاحب' دعاخوانش بود
کان دعا از سمع خالی و از ریاکاری بری ست.

آخوند صاحبدنہ 'صاحب' تا وفات نواب موصوف در سنہ ۱۲۴۷ھ زنده بود و در قطعہ تاریخ وفات گفت:

سال وصل او تصور کن بدل
یک هزار و دو صد و هفتہ وچهل(۱۲۴۷)

'صاحب' در سال ۱۲۵۹ھ (۱۸۵۳ع) فوت شد. شاعر شکارپور محمد عارف 'صنعت' از شاگردان آخوند موصوف بود.

لطف الله بدوی مصنف تذکره لطفی نوشت کہ قاضی صاحبدنہ 'صاحب' مثنوی بنام "نوشین لب" تصنیف کرد. بعد از حمد و ثنا این اشعار ازو در توصیف عشق:

الا ای کشتہء تیغ تغافل قتیلِ خنجر بیداد قابل
اگر خواهی ببالی جان بریدن ببزم خلوت مقصد رسیدن
دلی پیداکن از گلدستہء عشق بعقدِ راز صد جا بستہء عشق
دلی سیپارہء تنزیل آشوب دلی هم بزم بیت الحزن یعقوب
چو مجنون در زمام غمِ در آمیز سراپا خون شود از دید در ریز
ثنای عشق اظهار تمنیٰ بیان عشق افضل از همه ها.

❖

آخوند محمد قاسم ساونی، قاسم

آخوند محمد قاسم ولد آخوند محمود از قبیلہ آخوندانِ ساونی (ثم عقیلی قریشی) متوطن قصبہ هالہ کندی (هالا قدیم)، در نیمه آخر قرن دوازدهم و اوایل سیزدهم می زیست. این آخوند محمد قاسم (اول) پنجاه سال پیشتر از آخوند محمد قاسم (ثانی) بن نعمت الله قریشی وفات یافت. والدش در سال ۱۱۷۲ھ در نصرپور فوت شد و محمد قاسم در نصرپور و بعد ازان در تنده میر جام خان اقامت اختیار کرد. دو فرزند داشت. یکی بنام محمود (ولادتش در سال ۱۲۱۲) و دیگر بنام محمد حیات. آخوند محمد قاسم در اوایل قرن سیزدهم فوت شد.

دو نسخ خطی دیوان قاسم معلوم است: سدارنگانی در (فارسی شعراء سند) اعلام داد کہ نسخ دیوان قاسم را در "ذخیره سوبراج فانی" دیده کہ کاتب بتاریخ ۹ شوال سال ۱۲۴۰ھ کتابت را تمام کرد. دوم در کتبخانہ عالیہ تالپوران در حیدرآباد کہ ازان سید حسام الدین راشدی و دکتر قاسم صافی اعلام دادند(۱). حسام الدین نوشتہ که در اختتام نسخ این عبارت است:

"بتاریخ ششم رجب المرجب ۱۲۱۲ھ روز یکشنبہ.
کاتب الحروف فقیر حقیر پر تقصیر محمد تقی

(۱) دکتر صافی در تالیف خود گنجینه خطی و هنری تالپوران، مطبوع مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد ۲۰۰۵ع، و حسام الدین در مقالہ مطبوعہ در کتاب "مهران جون موجون"، سندی ادبی بورد، حیدرآباد، سند.

غفرالله ...." دیوان مذکور دارای مدح مخدوم نوح هالہ کندی، مدح پسر خود میان محمد حیات، غزل فارسی (۸۲) و یک غزل اردو".

آخوند موصوف عالم و فاضل و مدرس و شاعر بود. از شعر 'قاسم' تخلص می کرد. مولوی دین محمد وفائی (تذکره مشاهیر)، سدارنگانی (شعراء فارسی سند) و حسام الدین راشدی (تعلیقات تکملہ) اشعار از دیوان قاسم نقل کرده اند. ازان جملہ این انتخاب:

از مدح شهر خویش "هالہ کندی" گفت:

یا رب شگفته بادا گلزار هالہ کندی
سرسبز و سایہ گستر اشجار هالہ کندی
پروردگار عالم از لطفِ بی نهایت
رونق پذیر کرده هر کار هالہ کندی
با حرمتِ محمد و اصحاب و آل پاکش
فضلِ خدا است هردم معمار هالہ کندی
چون گل شگفتہ هردم باد از نسیم فرحت
یا رب ز فضل عامت خوش دار هالہ کندی
هر یک بعلم نامی، هر یک بفضل سامی
هر یک عدیل جامی ابرار هالہ کندی
از بسکہ بیمثال است اندر بلاد گیتی
وردِ زمان عالم اذکار هالہ کندی
هر کوچہ چون گلستان هر خانہ کاخ جنت
از روضہ ارم به بازار هالہ کندی
مرغول مهوشانش هر کس کہ دید گفتا
از چین و شام بهتر صد بار هالہ کندی

گر جا کنی بجنت هردم ز شوق گوئی
باشد کہ باز بینم دیدار هالہ کندی
در دیده سکندر منشانِ طبع روشن
آئینہ هست هر یک دیوار هالہ کندی
تا حشر غم نبیند ز آفات "قاسما" او
مخدوم نوح باشد سردار هالہ کندی.

نیز دیگر در این معنی:

شیرین خوشگوارہ، هست آب هالہ کندی
یادم دهد بہ کوثر کولاب هالہ کندی
هر باغ باغ رضوان، هر یک درخت طوبیٰ
باشد دری ز جنت هر باب هالہ کندی
یا رب دعای 'قاسم' کن مستجاب هردم
باشند خوش همیشہ اصحاب هالہ کندی.

غزل

چهره اش خوبست و رخسارش علی هذا القیاس
خنده اش نوش است و گفتارش علی هذالقیاس
شکل او دلخواه ناز جانفزایش ز این قبیل
صورتش زیبا و کردارش علی هذالقیاس
جلوه اش جادوی اوصاف جمالش زین نمط
قامتش نیکو ست و رفتارش علی هذالقیاس
دیده شوخش ستمگار و جفاکار ست بس
گیسوی خمدار و طرارش علی هذالقیاس
طبع "قاسم" دلکش و طرز بدیعش دلنواز
نظم او نغزست و اشعارش علی هذالقیاس.

—

رود اندوه هجران از دل من
بہ بستان چون شوم با تو قدح خوار
رحیق کامرانی نوش بادت
بہ قاسم هم عطاکن قدح دوچار.

—

زود آء کہ در قالب آید جان باز
جان باز تو ام روح روان باز
زود آء ز غم آئینہ دل
کز عکس خور رویت شود نور افشان باز
زلفت چو شب تار رخت صبح منور
روزم بشب این مگر دور زمان باز
زنجیر کجا کہ این دل آشفتہ در این شب
دیوانہ شده شب از هوس زلف بُتان باز
زین گونہ قاسم بدل دیر نشین است
شاید کہ کند رحم بر او پیر مغان باز.

—

بهر خدا چشانم ساقی مئی حقیقت
گاهی ز جام حافظ گاهی ز جام سعدی
در ساغر دل من ساقی بریز للّٰہِ
گاهی ز جام حافظ، گاهی ز جام سعدی
از صدق قلب باشد این راسخ الارادت
گاهی غلام حافظ، گاهی غلام سعدی
اعداء و حاسدانم باشند بستہ گردن
گاهی بدام حافظ، گاهی بدام سعدی
"قاسم" تمام گیرد هر روز فیض معنی
گہ از کلام حافظ، گہ از کلام سعدی.

❖

حیات خان نظامانی، حیات

حیات خان نام از قبیلہ نظامانی بلوچ، ساکن در قریہ 'تندہ قیصر خان' (نظامانی) در نیمہ آخر قرن دوازدهم و اوائل قرن سیزدهم می زیست. "داستان جهاد عشق باعقل" در نظم فارسی مثنوی ازو باقی مانده. ازان داستان اقتباسی کہ انتشار یافت پیش من است(۱). این اقتباس از مقدمہ کتاب "داستان جهاد عشق با عقل" است کہ شاعر در سال ۱۲۱۸هـ باتمام رسانید. در آخر از نام خود 'حیات' اعلام داده و برای خانواده خویش (نظامانی) گفتہ کہ از نسل 'نظام' است. از اقارب خود عالم خان، غلام محمد، رحیم خان و احمد خان را نام برده است. روزی پیش عالم خان ولد غلام محمد و احمد خان بود کہ ایشان ترغیب دادند کہ این داستان را در نظم فارسی بسراید. متن اقتباس.

پس از وصف آن امیر کامرانی   برون سازیم رازِ دل نهانی
رسیدم روز یک پیش عالم خان   زگلزاری غلام محمد گل است آن
درخشنده شهاب از لطف پرور   از و برجی رحیم خان است انور
بنام او بزرگی هست مشهور   ز نسل نیک نظام است منظور

(۱) نسخہ خطی این داستان از قاضی فتح الرسول نظامانی ساکن تنده قیصر بدست مولوی غلام مصطفیٰ قاسمی افتاد و او این اقتباس را در مجله الرحیم (۱۹۶۷ع، حیدرآباد) شایع کرد.

بباغش احمدِ خان سایہ افگند   نخلت برومند
کہ باشد عالمی در سایہ او   درخت پایہ او
چو شد احوال آن حالی و دلخواه   و دل درخواند ناگاه
کہ چیند میوها زان چشم ناظر   بنشان بدفتر
عروسی کن دلِ حسن جهان را   ده این داستان را
جهادِ عشق باعقلِ جهان آر   روشن کن اسرار

—

ز گنجی شایقان نقدسی ربایم   تا درکشایم
بنازی حسن دل سازیم پیوند   ذوق دل چند
بہ دل شهزاد طاقِ عشق بندم   در دل را کشایم
جهادِ عشق باعقلِ جهانی   اینک داستانی

—

رسانیدم سخن برنامش امجد   ای برنام مرشد
جمالِ عشق را چهرش دلیلی   مکرمت محمد قبولی
سخن راهم بنامش کردم آغاز   روشن دیدم آواز
حیاتم نام شد ز آن باده باقی   زان توفیق ساقی

—

ز جامِ عشق مخمورش بگردان   بلطفت بستہ پیمان

—

دو صد بوده کہ بشگفت این بهاری   افزون از هزاری
حدیثی عاشقی دروی تمام است.   در کلام است

❖

سید جان الله شاه رضوی، عاشق

جان الله شاه بن منور علی شاه رضوی از دودمان سادات رضوی متوطن روهری بود. در قرن سیزدهم می زیست. جد امجد ایشان شاعر معروف جان محمد شاه (اول) متخلص بہ 'میر' بود. این جان الله شاه ثانی نبیره جان محمد شاه اول، 'عاشق' تخلص می کرد. سدارنگانی در "شعرای فارسی سند" در ترجمہ جان الله عاشق آورده که 'دیوان عاشق' دارای چار هزار مصراع است و مشتمل بر غزلیات، ساقی نامہ، ترکیب بند و ترجیع بند. در مدح مرشد بنام سید مراد علی شاه گفت:

از طریق میر مجلس گشت 'عاشق' فیضیاب
رهبر و مرشد 'مرادم' شد سرو سامان ما.

—

عرض حاجت می کنم ای مرشدم سید 'مراد'
سینه امر را مطلع خورشید تابان کن هنوز.

در مشرب، خودرا عقیدتمندِ جد امجد جان الله شاه 'میر' تصور کرد.

'عاشق' از جامِ شراب 'میر' خورده جرعه ای
مست و مدهوش جمال یار گشتہ رفت رفت.

در سال ۱۲۵۵هـ فوت شد. بیدل تاریخ وفات او گفت:

پئی سال وصالش گفت هاتف
"ولی تاجور اقلیم وحدت"
۱۲۵۵

این اشعار از دیوان عاشق: غزل در شروع:

الاهی موج طوفان بخش اشک دیده گریان را
سحاب آسا پر افشان کن مدامر چشمر جریان را

—

جلبه امر از شوق بیرون می کشد جوش و جنون
پرتو فانوس می سوزد دل پروانہ را.

—

عاشقم رند شرابم توحید
مست و مشتاق حسن بیچونم.

—

خلوتي می کنم بعالم نور
رفتم از دست صحبت دیگر.

—

بهر انوار تجلی هر نفس سر می زند
شمس تابنده شده تا عرش در فرمان ما.

—

بیا در منزل مشهد و وا کن عقدهء دلها
همه آسان شود کارت اگرچہ افتاد مشکلها.

—

سر بزیر پا نهادم لامکان سیرم شده
لذت تحقیق را محفل نمی داند کہ چیست.

❖

سید محمد راشد، عالم و عارف صاحب روضـ

سید محمد راشد بن سید محمد بقا از سادات قبیلۀ معروف درسند به 'قبیلۀ لکیاری' در سال ۱۱۷۰ھ متولد شد و در سال ۱۲۳۲ھ وفات یافت. عالم و عارف در طریقۀ قادری بمدارج عرفان اعلیٰ رسید و مرشد انام شد. مکتوباتش در زبان فارسی موجود. ملفوظاتش را خلیفۀ بزرگ محمود نظامانی در نثر فارسی جمع کرد.

این ابیات متصوفانه از ایشان در کتابخانۀ پیر جهند (تعلقۀ هالا ضلع متیاری) دستیاب شد:

مال و جان را تو برو یکجا بباز راه نزدیکست چرا کردی دراز

—

ای آتش فراقت دلها کباب کرده ای شربت اشتیاقت جانها خراب کرده

—

نی مرا از می بود این مستی و این شورها
چشم ساقی نیم خوابی مست و حیران کرده ام.

—

صحبت صاحب دلان تریاق هستی موهم است
وای برما که ز من رفت آن طبیب و آن دوا.

—

در خلاصی خویش هر سو تاختم
جز غمت کس را نه مخلص یافتم.

—

گفتم بطبیب حال این درد نهان گفتا بجز یاد دوست بند دهان
گفتم ز غذا گفت همی خونِ جگر گفتم پرهیز، گفت از هردو جهان.

چند اشعار بر اوراق پارینه (نیمه آخر قرن سیزدهم) بنظرم رسید که کاتب زیر این عنوان نوشت:

"فرموده حضرت کریمان صاحبانِ روضه معظمه مکرمه قدس الله سره"

این انتخاب از نوشته ی آن کاتب دیرینه:

خوش لباس پوش باحق باش از جوش درون
چونکه نبود مر ترا بهره ز علمِ بی عمل.

غزل

نحن اقرب را قرین از شیشه دل یافتم
کیمیای عشق را از بوته گل یافتم
همچو آهوی ختن در خود نمی بردم گمان
وهو معکم را کنون از صدق کامل یافتم
بوده گردیدن عبث بهر تماشا کوبکو
سر فرو کردم بجیب خویش منزل یافتم
در طلب بودم که آرم دُر از دریا بکف
گوهر مقصود را آسان ز ساحل یافتم
از توجه پیر من شد لذت از ذکرِ درون
زینت دنیا و عقبیٰ زهر قاتل یافتم.

❖

صاحب راء آزاد

صاحب راء پسرِنین سنگهہ رامچندانی در سال ۱۱۷۵ھ (۱۷۶۱ع) در شهر حیدرآباد متولد شد. در انشاپردازی تربیت یافت و در عهد حکومت میر کرمعلی خان و میر مراد علی خان فائز بہ مدیر دبیرخانہ گشت. در سال ۱۲۴۰ھ (۱۸۲۴ع) فوت شد.

در شعر فارسی، تسلط داشت و 'آزاد' تخلص می کرد. صوفی صاف دل بود و عقیده ء توحید و وحدانیت را در دل جای داشت و یقین بہ این عقیده در مثنوی 'داستان هیر رانجها' کرد. این مثنوی بتصحیح و تنقیح مرحوم حفیظ جالندهری در "مجموعہ مثنویات هیر رانجها" شامل است(۱).

مصنف سدارنگانی در 'شعرای فارسی سند' از زندگانی آزاد و دیوان آزاد اعلام داد و بعض اشعار آزاد را از مخطوطات آئلی نقل کرده است:

نقشی چو تو زیبا بتصور نرسیدش
تا داد قضا صورت موجود عدم را.

—

از غزلیات آزاد، متن چهل وسہ مطبوعہ است(۲). در بعض

(۱) مطبوعہ سندهی ادبی بورڈ، ۱۹۵۷ع. مرحوم حفیظ جالندهری در مقدمه خود این نظریہ دارد کہ مصنف این مثنوی (غیر از صاحب راءِ کسی دیگر) عقیدتاً 'مسلم' بود و او هم تخلص آزاد می کرد.

(۲) بر وفق سہ مصادر (مجموعہ دلکشا، زبدة المعاصرین و محک خسروی) حسام الدین راشدی متن این غزلیات را در سہ ماهی 'مهران' (مجلہ سندهی ادبی بورڈ) در سال ۱۹۵۵ع شایع کرد.

بیاضهای جنگ اشعار' چندین اشعار صاحب راء آزاد موجود است. نواب الهداد خان لغاری 'صوفی' در منتخب خود در ذیل اشعار 'آزاد را انتخاب نموده است:

شب که بیادم رسید آن لب شیرین یار
تیشہء فرهاد بود ناخن مرسینه را.

—

سزد گر دست من همدست وسعت آسمان گردد
حمایل گشت بازویش مرا در گردن است امشب

—

بس کہ باریکست آن موئی میان فکر مرا
باوجود موشگافیها برازش راه نیست.

—

بس که اشکم نمود گل ریزی
مژه ام همچو دست گلچین است.

—

باز برویش گرفت کاکل مشکین وطن
صبح امیدم مرا شام غریبان رسید
بلبل و قمری گذشت از سرشمشاد و گل
سرو گل اندام من تا بہ گلستان رسید.

—

میان بستہ بہ گلشن سرو آزاد
غلام قد رعنائی تو باشد
بہ خوبی طاق باشد گر مہِ بو
کجا چون ناخن پای تو باشد.

—

شد است آن سرو گلبویم بسیرِ گل نمی دانم
چ حالت رفت بر قمری چ برسر عندلیب آمد.

—

من بگفتم ک دهانِ تو بود هیچ ز هیچ
هست شکل سرموئی بمیانِ تو بقسم
در چمن قمری و بلبل شده حیران بتو
گلعذارا به سرسر و چمان تو قسم.

—

تا ای عزیز مصر جان، رویت ز برقع شدعیان
یوسف ز جان نقد روان، برکف خریدار آمده
در شرح حسن دلبران، می رفت حرفی درمیان
از گفتگوئی در میان، موئی بتکرار آمده.

مصنف 'تذکره لطفی (جلد دویم) این اشعار 'آزاد' را انتخاب نموده است.

کو همدمی ک رنج کند با بکام ما
با ماه من ز مهر رساند پیام ما
حاشا ک سوی روضۂ رضوان قدم نهم
باشد اگر بگلشن کویت مقام ما
عمرت دراز باد بسر زلف را مپیچ
کوت مساز قصۂ عیش و دوام ما
آزاد گرچ ماه ز خور بهره میبرد
خورشید پرتوی ست زماه تمام ما.

—

جان بر کرشمۂ تو فدا میکنیم ما
این سلسلہ ز عشق بپا میکنیم ما

ای غنچہ لبت شکایت خونخواری غمت
هر صبح با نسیم و صبا میکنیم ما.

—

محزن سر خدا جز خاطر آگاه نیست
ور نہ هر دل را ک می بینی ازو گمراه نیست
بندہ جور تو ام لطفت نمی خواهم دگر
زانک آن دائم بود این گاه هست و گاه نیست
بسک باریک است آن موئی میان فکرِ مرا
باوجود موشگافیها برازش راه نیست
هر ک چون آزاد رخسار تو دارد در نگاه
چشم جانش را نظر بر روئی مهر و ماه نیست.

❖

عبدالباقی هالائی، باقی

مخدوم عبدالباقی ساکن هالا در قرن سیزدهم می زیست. این غزل ازو یادگار است کہ در تتبع غزل حکیم نورمحمد بوبکانی سرود. راقم این غزل در آخر یک نسخہ خطی 'دیوان میر' (سال کتابت ۱۲۱٦هـ) دیدم کہ کاتب آنرا بعد خاتمہ دیوان نوشتہ بود.

آن کس که ترا دید زمانِ بزمینی
دیگر نکند هیچ قِران بقرینی
گلخن بشود گلشن گر یار خرامد
با عز شرف هست مکان بمکینی
امروز بکن کار بفردا میفگن
فردا ندهد مرگ امانِ بامینی.....
من شاعر شیرین سخن لیک بالطاف
حق کرد سزاوار حسانِ بحسینی
شد صید دلم باقی زین مصرع استاد
"تا ناز تو زه کرد کمانِ بکمینی"

مصرع 'استاد'، یعنی مصرعِ مخدوم حکیم نورمحمد بوبکانی.

❖

عبدالمجید جوکهیہ بکهری، مجیدی

عبدالمجید، از قبیلہ 'جوکهیہ'، در حدود بکهر (سند) حوالی سال ۱۱۴۱هـ متولد شد. عالم و فاضل بود. بعد از سال ۱۲۱۸هـ (۱۸۰۳م) فوت شد. کتاب تاریخ سند بہ عنوان 'تاریخ بلوچی' در زبان فارسی تصنیف کرد. ابتدای کتاب بہ بعض واقعات کلهورانی میان غلام شاه عباسی (۱۱۷۰- ۱۱۸٦هـ) و واقعہ آخر از عهد میر غلام علی خان تالپور (۱۲۱۸هـ) اختصاص دارد. او مورخ منصف است کہ اوصاف حمیده را بنظر تحسین می بیند و قبائح را قبائی هجو می پوشاند.

عبدالمجید شاعر زبان فارسی بود و 'مجیدی' تخلص می کرد. 'تاریخ بلوچی' را در نثر و نظم فارسی نوشت یعنی بیان هر واقعہ در نثر او را در نظم آورد.

مثلا در مکافات خون ناحق میر بهرام خان تالپور، آنچہ بر قتل سرفراز عباسی رسید گفت.

درویشی افتاد هرمز وار حذر
زین سبب بنمود با بهرام غدر
پس زین تدبیر بیرون شد ز ملک
یافت میران در دو عالم جای صدر
ای مجیدی حرف این بر نیست کس
هرچہ خواهد آن کند اوراست بس.

در قطعہ تاریخ بنائی قلعہ میر گِژهِ گفت:

وه چه فرخنده قلعه زیباتر
پر زسامان هم پر ز لشکر

نامد ار بنام میربجار
گره میر درجهان شده اظهر
در حوالیش توده ریگستان
شد اعدای یک پئی دیگر
بر بجی سنگهه راجه جودهپوری
زو فتاده بسی هراس و حذر
شد چو مفروغ کار از معمار
هاتفم گفت گو "بود بظفر"=١١٩٤

—

در تعریف جلوس مسند میر غلام علی خان تالپور نوشت:

چو برتخت بنشست فیروزمند غلام علی خان اقبال مند
بلوچان بلند اختران نامور بدرگاه عالیش سودند گر
خصوصاً سخی میر سهراب خان که در همسری بود برتر مکان
بنزدیکش آمد برای سلام قدم بوس او شد بعجز تمام
باورد برو دست بیعت بداد بامرش کمربست گردید شاد
مواشی بمردم نموده معاف که این شیوه را شرع کرده خلاف
باصناف کاران از سر شمار به مقدار موجود داد و قرار
فزون عدل و انصاف حاکم زمان ولی هم ز آثار آخر زمان...
مگر میر تهاره نیامد برش که می بوده زنگ بر خاطرش
ولی میر صاحب ز الطاف خویش باو دوستی داشت ازحد بیش
بگفتا که آخر برادر من است غبارش ز خاطر فراچیدن است.

• استقرار حکومت تالپوران را این طور یاد کرد:

دران ایام تا فرجام احقر بسوی کوهساران بود رهگر
چهار و پنج ماه آنجا به بودم بقسمت آب خور گذران نمودم
نئي باران که مشهور است درکوه نشستم برکنارش با غم اندوه

از بالله حق تعالی! گشت راضی بشادی شد مبدل درد ماضی
بالفرستند تالپوران گشت درسند خبر این واقعه افتاد درهند.
از اربام و قتل و غارت از مدد خان کابلی که میان عبدالنبی آنرا
فرار آورده بوده گفت:

چنان دست غارت روا داشتند
که جز غضب شهری نه بگذاشتند
چو دیدند مردم شده بی وسیل
همه را ز غارت شده قال و قیل.

در آخر گفت:

مجیدی بیا قصه خوانی مجو
کنون کیفیت باز گشت این بگو.

بقای اشعار که در متن گذاشته:

ای مجیدی نیست یکسان ابلقی ایام دهر
شد محول حال هرکس، گه چنان گاهی چنین.

—

مجیدی درمیان خوف و امیدی شوی ساکن
عروسی ماتحت وقتی که لب کوری بری ایمان.

❖

عبدالوهاب فاروقی عرف سچل، آشکار و خدائی

حافظ عبدالوهاب عرف سچیدنہ و سچل بن صلاح الدین فاروقی در شهر درازا در سال ۱۱۷۰ھ متولد شد. آنجا در مکتب تعلیم را باتمام رسانید. در کودکی والدش فوت شد و عمش خواجہ عبدالحق کہ عالم و عارف وقت بود ویرا در علم و عرفان تربیت کرد. ازان پس فکر وحدت الوجود بر ذهن حساس او جلوه انداخت و سچل در موازنہ گفتار از منصور قدم پیشتر نهاد. در کلام سندی، فکر خودرا بنام سچل و سچیدنہ بانتها رسانید. در شعر فارسی 'آشکار' و 'خدائی' تخلص کرد. در روایت فکرِ تصوف، پنج مثنویها منظوم کرد، رهبرنامہ، رازنامہ، گدازنامہ، عشق نامہ و ناز نامہ. و 'دیوان آشکار' ازو در شعر فارسی بہ یادگار است. ولي خليل در 'تکملة مقالات' 'سچل' را یاد نکرده است.

تا هنوز فکر و عرفان سچل محتاج تجزیه و تحقیق است. سچل، شیخ فرید الدین عطار را در طریق عرفان وحدت الوجود راهنمای خود می پنداشت:

ای دلا، خوشبو ز شه عطار در جانم رسید
آن زمان یکبارگی از کفر و دین مارا کشید
چہ جلال الدین چہ جامی، غاشیه بردار او
اینچنین تعریف من از پیر عبدالحق شنید.

—

این سخن از عشق نی از شاعریست
کی کسان دانند این اشعار ما

—

در دیار جسم و جان من بادشاهی می کنم
بادشاهی چیست، لیکن خود خدائی می کنم

باز عبارت کرد کہ:

گر بخود باشم مذاهبدار، دینداری کنم
ور ز خود بیرون شوم، تا نیست برمن این خطا

—

از پی منصور ننوشیده ام   خلعتی از عشق بپوشیده ام
از جسد و روح کہ بگذشتہ ام   از من و مائی همه تن رستہ ام

—

نیست تفاوت بحدِ تارمو   هست خدا و بنده همان هر دو او
از 'سچو' نام 'خدائی' یکیست   وصل بدو یاکہ جدائی یکیست

—

من نمی گویم 'اناالحق' یار می گوید بگو
چون نگویم، چون مرا دلدار می گوید بگو
آنچه نتوان گفت اندر صومعه با زاهدان
بی تحاشا برسرِ بازار می گوید بگو

—

مشتاق لقای مصطفائیم
او هست خدای خود گواهیم
گر گشت خود آشکارا
ما خاک شدیم در گناهیم

❖

محمد ابراهیم سیوستانی، اِبری

مرزو بوم محمد ابراهیم سیوستان یعنی سیوَهن در سند بود. در نیمه آخر قرن دوازدهم و اوایل سیزدهم می زیست. شاعر زبان فارسی بود و 'اِبری' تخلص می کرد. در انشاپردازی فارسی مهارت پیشه ورانه داشت و 'انشاء اِبری' در دو جلد مرتب کرد که نسخ دست نویس ازان موجود است. مصنف تذکره لطفی (جلد دویم) در ترجمه ابری آورد که 'انشا ابری' (جلد دویم) را او در ۱۲۰۷هـ تصنیف کرد. و دران این اشعار 'در شرح حال خود' نوشت:

ندارم در جهان کس آشنائی که بخشد فاتحه بر من دعائی
یکی مرده تن و ببریده جائم شکسته پشت و مسکین بینوائی
شکسته خاطر و بشکسته پیوند زدنیای دنی و بی وفائی
بدینسان بی مراد از دار دنیا نباشد همچو من درهیچ جائی
ازین رو مغز خود خوردم درین کار که ماند یادگار از من بجائی
نیامد در سراسر عمر از من یکی کاری که باشد خوشنمائی
دلم خون شد خدایا رحم فرما کنون زان حسرتم دروائی وائی
خداوندا دری از غیب بکشا برای روزگارِ این گدائی
که من از فضل تو اُمید وارم به بخشی برچنین مسکین عطائی
مباش از رحمتش نامید اِبرمی که باشد رحمتش بی منتهائی

❖

محمد وفا لکهوی، وفا

[illegible] محمد وفا ساکن قریه 'لکهی' (ضلع شکارپور) بود و ازان نسبتش 'لکهوی' مشهور. مصنف 'تذکره لطفی' نوشت که از پیران عارف و زاهد فقیر الله علوی (ف ۱۱۹۵هـ) بود. یعنی که در قرن دوازدهم می زیست. ماهر طب و طبابت بود و آن دواخانه را بطور ورثه برای اولاد گذاشت و تا این زمان اطباء لکهوی از اولادش مشهور و معروفند. در شعر، 'وفا' تخلص می کرد این اشعار ازو یادگار است:

جام شراب کهنم آرزو است
گفتن شیرین سخنم آرزو است
چند ز دشنام کنی تلخ کنام
بوسه شیرین دهنم آرزو است
بلبل این گلشن کثرت منم
وحدت جنت چمنم آرزو است
باش وفا حاضر چون گفت یار
طوطی شکر شکنم آرزو است

—

وعده ها میکنی و وفا نکنی
ای پریرو چرا حیا نکنی
من پی بوسه آمدم هیهات
با زبان خشک مرحبا نکنی

با وفا میکنی هزار جفا
ادب آل مصطفیٰ نکنی.

—

کجا جمیعتِ جان است چون جانان نمی بینم
قرار قلب کی گردد چو جانِ جان نمی بینم
بچاه هجر مهجورم ز مصر وصل وی دورم
بقید درد رنجورم مه کنعان نمی بینم
بروح روح افزا گل شده محظوظ هر بلبل
بروح کی رسد راحت گل ریحان نمی بینم
وفا با درد مهجوری کند دل حق بہ مسروری
اگرچہ از چنین دوری درین امکان نمی بینم.

❖

مخدوم عبدالواحد سیوستانی، واحدی

مخدوم بحرعلوم محمد احسان عرف عبدالواحد سیوستانی، در سال ۱۱۵۱ھ در شهر سیوَهن تولد شد. سر برآورده علماء [illegible] بود و صاحب تصانیف بسیار. در فقه حنفی عرفان کلی یافت که بلقب 'نعمان ثانی' مشهور گشت. بیاض فتاویٰ ازو مشهور و متداول است. مائل بہ تصوف بود و در سال ۱۲۲۴ھ [illegible].

شاعر زبان سندی و فارسی و در شعر فارسی تخلص 'واحدی' می کرد. صاحب دیوان بود ولي 'دیوان واحدی' درین [illegible] پیدا نیست. فاضل سلیم الله صدیقی از اولاد مخدوم [illegible] در مقدمه بر 'بیاض واحدی' (جلد اول) اشعار 'واحد[illegible]' او را نقل کرده است کہ در جواب میر کرم علی خان کرم سرود.

میر کرم علی خان:

عاقبت یار، یار خواهد شد دل دشمن، فگار خواهد شد
این [illegible] چرا تو ای بلبل موسم نوبهار خواهد شد
گرچه بلبل به باغ می نازد بستۂ زلف یار خواهد شد
جان من در قیامت صغری پیش مهدی نثار خواهد شد
[illegible] از مهر مرتضیٰ به نجف زائر آن دیار خواهد شد

جواب واحدی:

عاقبت یار، یار خواهد شد دشمنم بی قرار خواهد شد
چونکه دلدار در کنار آید هجر هم برکنار خواهد شد

چون برون آید از نقاب رخش عاشق آن دم نثار خواهد شد
دانهٔ اشک در غمش آخر گوهر شاهوار خواهد شد
کشتهٔ عشق را مگر مرده زنده پایدار خواهد شد
هر که دارد سعادت ازلی دوستدار چهار خواهد شد
خاتم چار یار صاحب نجف از حوادث حصار خواهد شد
واحدی گرچه شعر مخفی گفت عاقبت آشکار خواهد شد

این غزل واحدی را بر صفحه اول از نسخ بیاض واحدی جلد دویم (ملکیهٔ فاضل غلام محی الدین سیوستانی) دیدم.

عمرِ عزیز تو که بنقش و نگار رفت
نیکو نگاه کن که ز دستت چه کار رفت
از هوش گوش رفتم و از خویش بی خبر
از پیش من چو جلوه کنان این نگار رفت
در صید مطلب خود هرسو همی شدم
ناگاه بانگ آمد هی هی شکار رفت
در هجر آن نگار که غمخانه گشته ام
از اشک چشم جاری چون رودبار رفت
یا رب بفضل خویش ز هجران پناه ده
کز هجر یار جور و جفا بیشمار رفت
در زندگی حلاوت هرگز نمانده است
زان وقت کان انیس دلم از کنار رفت
بر واحدی درین غم رحمی نکرد کس
گویا که اهل رحم همه زین دیار رفت.

❖

مخدوم عبدالواسع صدیقی سیوستانی، واسع

مخدوم عبدالواسع بن قاری مخدوم محمد حسن صدیقی، برادر زاده علامه عبدالواحد سیوستانی (ف ۱۲۲۵ھ) در قرن دوازدهم و سیزدهم می زیست. عابد و صوفی و شاعر زبان فارسی بود. 'واسع' تخلص می کرد. فرزندش فضل الله را در عرفان تربیت کرد:

ز عشق توبه مکن ای 'فضل' دیوانه
گذار مایهٔ تقویٰ که دردِ سر باشد

بعد ازان فضل الله صاحب علم شد، بلکه علامهٔ دهر شد. احوال او در 'تکملة المقالات' ویرا میزبان است. شاعر بود و 'فضل' تخلص می کرد. در شعر زیر والد را یاد کرده:

یا رب ترا بدرد کشان رحم 'واسع' است
یا 'فضل' خویش کن سوی این جام رهبری

نگارنده را 'دیوان واسع' (خطی) مختصر مشتمل به سی وچهار ورق حالا دستیاب شده است(۱). این دیوان را کاتب فقیر عبدالوهاب در سال ۱۲۷۵ھ نقل کرده است.

شعر اول در دیوان واسع:

بیا شاها که از تاب رخت دارم بدل بتها
ز آهم چرخ چندین شعله روشن می کند شبها

---

(۱) بوسیله محترم سلیم الله صدیقی که از اولاد این مخدومان است.

شعر اول در غزل آخر:

چ صیدم من ک نی بسمل شدم نی زیب فتراکی
نہ از خونم زمین آلوده شد نی دامن پاکی

این اشعار از غزلهای دیوان واسع:

نظم سخن دیگر است شعر محقق دگر
روح نگوید کسی جوهر فولاد را

—

واسع از اسرار معنیٰ خاکساران آ گهند
گنج در هر جاک آثار خرابیهاست هست

—

چ شکل بستہ واسع که هر که سوی تو بیند
گهی بحال تو و گه بکار گرید و خندد

—

ز فیض عالم معنیٰ بمخزن دل واسع
جواهریست ک شاه فلک سریر ندارد

غزل:

یاد ایامی ک پر از مئی صبوحی داشتیم
شب همه شب برسرِ خم و هوئی داشتیم
گردش دوران گل مارا چنین پزمرده ساخت
ورنہ در این باغها هم رنگ و بوئی داشتیم
ز انقلاب اندیشہ کن مارا بچشم کمِ مبین
در دیار سند ماهم آبروئی داشتیم
چاکهای سینہ ما واسع بہ آخر به نشد
ما ز مزگانش غلط چشم رفوئی داشتیم

شب نهان از یار ما و یار در بزمِ وصال
باهم از ایمای ابرو گفتگو ئی داشتیم.

غزل:

شرم بر روی تو می پوشد نقاب از چشم من
خاک در چشمم اگر ایستاد آب از چشم من
از خیالی خالش آسائش نمی بینم شبی
می برد سودای این تریاق خواب از چشم من
شبنم نظاره ام تامحو آن رخسار شد
اشک می جوشد برنگ آفتاب از چشم من
یار از ایمای ابرو داشت از من صد سوال
گریہ دُرها صفت واسع جواب از چشم من

این غزل از اوراق پارینہ دستیاب شد ولی در نسخ دیوان واسع شامل نیست.

الا یا ایها الساقی شراب عشق را نوشان
ز دست خویش با مستانہ دلق بیخودی پوشان
قلندر قادری هستم بہ بحر معرفت مستم
کمر در راهِ حق بستم ردائی فیض بر دوشان
دلم هموار می جوشد براهِ عشق می کوشد
رحیق راه می نوشد دلم چون دیگ در جوشان
دهلی گر تو می دانی بیا بینم غزل خوانی
بوجد آری دل مارا فراموشم شود اوشان
بہ عبدالواسع عاشق، بده یک جرعه فائق
ک خاطر زان شود شائق، طریق قادری کوشان

❖

مخدوم محمد صالح وزیرآبادی، صالح

مخدوم محمد صالح در قریہ وزیرآباد، نزد قصبہ لکمی، از توابع شکارپور متولد شد و همان جا فوت شد. در نصف آخر قرن دوازدهم و نصف اول قرن سیزدهم می زیست. در طریقہ نقشبندیه دست بیعت بخواجہ غلام محمد محی الدین مجددی سرهندی شکارپوری داشت و درین طریقہ خود نیز مرجع الانام شد. در سال ۱۲۲۸هـ فوت شد(۱).

در شعر فارسی 'صالح' تخلص می کرد. دیوان نعتیہ و گلشن معجزات از تصانیف او باقی مانده. او سرشار از عشق رسول بود:

ز درد عشق پیغمبر بسی خورسندگی دارم
ز شوق او بحمد الله بسی فرخندگی دارم

این اشعار در تضمین خواجہ حافظ شیرازی سرود:

ای خوش آن کز فیض عشقت مدح خوانی می کند
هر گدائی بارگاهت کامرانی می کند
باغم عشق تو صالح شادمانی می کند
بلبل شیراز تلقین خوش بیانی می کند
خسروا پیرانہ سر حافظ جوانی می کند
"بر امید عفو جان بخش گنه فرسائی تو"

چند غزل دیگر ازو:

بیا ساقی بگردان جام می را
جزاک الله فی الدارین خیرا

(۱) تذکره مشاهیر سند، جلد-دویم، و تذکره لطفی، جلد دویم

صبا از منزل لیلیٰ بیاور
پی مجنون شمیم خاک حی را (۱)
سرم مخمور از عشق رسول است
مغنی خوش نواکن چنگ نی را
فدای پاک از فرط محبت
گزیده سرور فرخنده پی را
صلای عام خدام جنابش
نموده طی بساط جود طی را (۲)
بحمدالله کہ نام پاک احمد
چو شهد و شیر شیرین کرد نی را (۳)
ز عشقش صالح بیخود نداند
کنون تاب تموز رنج وی را(۴)

—

از کف ساقی گرفتم جام را
نوش کردم باده گلفام را
کعبہ مقصود........... یافتم
بستم از شوق درون احرام را
در سرم سودای عشق آمد پدید
خواهم از گیسوش برپا دام را
تار زلفش ساختم زنار دل
کفر داده رونق اسلام را
خستگان عشق این داند رموز
نیست آگاهی ازو هر خام را

(۱) قبیلہ لیلی (۲) قبیلہ حاتم طائی (۳) یعنی نای (۴) ماه جولاء

من مرید پیر عشقم از ازل
تا ابد خواهم قوی انجام را
تاخت فوج لشکر عشق از کمین
بر کشیده عقل نا فرجام را
اضطراب عشق او تسکین ما است
ما نمی خواهیم کنون آرام را
ای صبا زین عندلیب خسته گو
اشتیاقم عرض آن گلفام را

—

ساغر بہ می و می بحریفان مزه دارد
بلبل بہ گل و گل بہ گلستان مزه دارد
بی عشق چون حیوان بود انسان سراپا
طارم بہ مہ و مہ بشبستان مزه دارد
درهم مکش آن روی ز ناصح کہ خدارا
کشور بہ شہ و شہ بہ احسان مزه دارد
پایان نکنی راه طلب صالح بجز عشق
وه شوی بجان و جان بجانان مزه دارد

❖

مخدوم محمد عثمان متیاروی

مخدوم محمد عثمان بن عبدالله المعروف به 'تهارو' بن یعقوب، فاضل، محقق، عالم فقه و حدیث و ساکن قصبه متیاری بود. در آخر قرن دوازدهم و در اوایل قرن سیزدهم می زیست. عالم زبان عربی و زبان فاربی بود. 'خاتم' کتابش "بیان معانی احادیث منتخبه از مشکواة المصابیح" مزین باین اشعار خود کرد:

گر قبول افتد زمن یک نقطه ای
باشد اندر هر جهان خوش مژده ای
من نگویم مستحکم مر عطای
لیک فضل حق وسیع است از ندای
فضل هم پایان ندارد هم کران
چشم دارم گر گنهگارم ازان
من چگویم از گناهانِ کبیر
شد برون از حد برهای صغیر
وه نجات نیست جز عفو خدای
عفو و رحمت کن بما رب الوریٰ

❖

مخدوم یار محمد صدیقی

مخدوم یار محمد بن مخدوم محمد قاسم در قریه 'کوتڑی کبیر' بتاریخ ۱۹- ذیقعده ۱۱۴۹ھ متولد شد و از والد ماجد خویش تعلیم و تربیت حاصل کرد در سال ۱۱۶۸ھ فارغ التحصیل شد. مخدوم در مدرسه که جد ایشان محمد کبیر بنا کرده بود. سرامد علماء و مدرسین شد. جد امجد پیران پاگاره سید محمد راشد در حلقهٔ درس او بود. شاعری بود در زبان فارسی. این قطعهٔ تاریخ را در سال ۱۲۱۲ھ بتکمیل مسجد جامع از قدوة العارفین سید محمد راشد تصنیف کرد:

حمد حق را کنم نخستین یاد　　کہ نمودار از عدم ایجاد(؟)
هم درود حبیب بعد ازان　　مع صحبہ والہ الامجاد
از خدا خواهم از طریق نیاز　　شغل حمد و صلواة وردم یاد
ذکر حق در زبان و جوارح هم　　قلب من همچنین بود آباد
پس ازان میشوم مگر گستاخ　　صفحہ دل کنم ز غم مکر آزاد
زانکہ دیدم مکان بشرف مکین　　مردمان بهریاب از ارشاد
پیشوائی خدام راشد شاہ　　بوالعجب این چنین سدادر شاد
در ازل چون رشید بودی سعید　　اسم هم جسم را وفا کہ نهاد
مسجد و مدرسہ ذکر اشغال　　هم معمور بر دوام کشاد
اکثر این سعی صالحات بود　　بیخ هر سیئات شد برباد
دین نبوي درین زمان فتود　　رونقش عشره گشت از آباد
سال تاریخ مسجدش گفتم　　مسجد ذاکران حق و داد.
۱۲۱۲

مخدوم یار محمد در شهر کوتری کبیر بتاریخ ۲۲ ذیقعده ۱۲۱۹ وفات یافت.

❖

مراد خان زنگیجہ، مراد

مراد خان بن حیات خان از قبیلہ 'زنگیجہ بلوچان' بود و در عهد حکمران سند میان غلام شاہ عباسی بر خدمات انتظامی مامور شد. رئیس این خاندان روحل خان (ف۱۲۱۹ھ/ ۱۸۰۴ع) کہ بطرف عمرکوٹ عامل بود باز آمده رخت سفر بمقام 'کندری' (ضلع خیرپور) انداخت. در زهد و سعادت مشغول گشت و در شعر خود در زبان سندی و هندی و راجستانی صدای صوفیانہ بلند کرد. مراد خان هم کہ همراہ او بود در عهد میر سهراب خان تالپور (ف۱۲۴۶ھ/۱۸۳۰ع) در قریه 'کوتلہ' (نزد کوٹ ڈیجی) سکونت اختیار کرد. مرد عاقل و داناء بود. مائل بہ عقیده صوفیانہ شد. و چونکہ به تعلیم فارسی آراستہ بود در شعر فارسی افکار و احساسات خود را عیان کرد. مصنف 'تذکره لطفی' گفت که مراد خان "دیوان مکمل در فارسی دارد." او نیز شاعر زبانهای سندی، سرائیکی و هندی-مارواڑی بود. این کلام فارسی ماخوذ از 'تذکره لطفی' است.

ساقیا ده شراب ناب مرا　　کہ بر آرد هم حجاب مرا
گرچہ ام الخبائث میخوانند　　نیست ازین صواب مرا
بطبیب عشق درد خود گفتم　　"می خور" گفت در جواب مرا
در ره عشق بہ سبکساری　　با سر کرد اضطراب مرا
گر رود سر "مراد" رفتن ده　　نیست پرواچنین حساب مرا

—

به نیروی قدرت چه صنعت گری
که کس را نباشد بتو همسری
قلم قدرت حق نقش بسته بر آب
تو بی مثل صورت جهان آفری
ز پشت آوری نطفه ای در شکم
تو آن نطفه را در شکم پروری
که پیش از تولد شدن آن پسر
ز خون تو به پستان شیر آوری
چون پرورد شد بچه با عزو ناز
نهی در دلش نور دانشوری
بلطف تو چون در بلاغت رسید
بروی تو زینش دهی سروری
چو از خود دهد رزق رازق مراد
تو از بهر روزی چه غم میخوری

—

قدر خود را چرا نمی دانی
ذات قدسی کمال انسانی
خود پرستی مکن که خود بینی
کار کفر است در مسلمانی
از خضر آب زندگی نه طلب
که تو سر چشمهٔ آب حیوانی
گنج عزلت گزین که خواهی یافت
در گدائی مراد سلطانی

—

رباعی

عشق در دل چو چشمهٔ آب حیات
میخورد خضر وقت در ظلمات
عشق عیسیٰ دم است روح الامین
بل "مراد" عشق قاضی الحاجات

رباعی

آب و آتش بادو خاک از که زاد
در طبع آن اختلاف چون فتاد
جوهر اندر جسم آمد ازچه سود
باز گشتن او چه شد حاصل مراد.

❖

میر زنگی خان تالپور

میر زنگی خان، از خانواده تالپور فرمانروایانِ خیرپور، در نیمه آخر قرن دوازدهم و نیمه اول قرن سیزدهم می زیست. برادر کوچک میر سهراب خان (اول) بود و در رزم وبزم با او بود. قاضی محمد کامل ساکن 'لقمان' (متصل خیرپور) در مدح میر زنگی خان سرود:

کشود لب بہ صفات امیر زنگی خان
کہ باد بخت بلندش همیشہ دولت یار
گوهر وصفش شدم بہ بحر سخن
کہ آوردم دُر معنیٰ ز مخزن گفتار
همیشہ جاه و جلالش بود فزون بہ فزون
مدام حلقہ بگوش دوش فلک دوار.

زنگی خان اشعار پر معنیٰ در زبان فارسی می سرود. این اشعار ازو بہ یادگار:

پرسیدنِ شکستہ دلان اهل جاه را
نقصان عز نیست، کمال سعادت است.

—

پادشاهان و فقیران دو گروهی عجیب اند
کہ نبودند و نباشند بفرمانِ کسی.

❖

میر سهراب خان تالپور، مسکین

بعد از استقلال امیران تالپور در سند، میر سهراب خان بن میر چاکر خان اولین فرمانرواءِ خیرپور و آن نواحی گشت. او صاحب سیف و قلم و ممدوح شعراء بود لیکن هیچ نشان شعر و شاعری از او پیدا نیست. بروز شنبه بتاریخ ششم ماه صفر سال ۱۲۴۶هـ فوت شد.

خرد سال وصلش چنین گفت زود
"سخی ولی میر سهراب بود."

شاعر ما میر سهراب خان (ثانی) بود و تخلص 'مسکین' داشت، او از اولاد میر سهراب خان (اول)، نبیره میر رستم خان و فرزند میر محمد حسن بود. میر سهراب خان (ثانی) مسکین در سال ۱۲۹۲هـ وفات یافت.

در اثنای تحقیق، خوشبختانہ نسخ خطی 'دیوان مسکین' دستیاب شد کہ دست نویس خود شاعر میر سهراب خان است.

— در آخر وضاحت کرده است که او مصنف و کاتب این دیوان است و کتابت را در ماه ربیع الثانی ۱۲۹۱هـ بہ قریہ 'مکهن والی' بتکمیل رسانید.

— یک قصیده در مدح میر سهراب خان (اول) نوشتہ است باین عنوان: "در حضور مقبره میر صاحب سهراب خان تصنیف ساختہ".

— قطعہ تاریخ ترحیل میر رستم خان (بن میر سهراب خان اول) در ۱۲۶۲هـ نوشتہ.

ـــ 'دیوان مسکین' مشتمل است بر تقریباً سیصد غزل، یک ساقی نامہ، رباعیات، قطعاتِ وفیات و اشعار مدحیہ امجاد و اقارب شاعر.

ـــ خاتمہ دیوان بعنوان "بحر اختتام" و تاریخ تکمیل کتابت را این طور نوشتہ است:

"بصحبت فقیران روشن ضمیر   در آفاق بودند بدر منیر
کہ چیدیم گلهاز گلزار عشق   بیان آوریدم ز آثار عشق
ز گلزار معنی گل آورده ام   وبا بلبلان مزدها داده ام
ز جوش حقیقت سخن گفتہ ام   گهرهای معنی بسی سفتہ ام
نہ شعریست این جوش جان من است   ز سوزندگی استخوان من است
نہ از شاعران شاعری خوانده ام   نہ در شعر گوی سخن رانده ام
اگر منصف روزگار جهان   بہ بیندکسی از کهان و مهان
بتحسین من لب کشایند باز   بتائید الطاف دانای راز
کہ انسان جائیست سهو و خطا   چو این ارث از آدم آمد عطا
اگر سهوبیند کسی در کلام   بپو شیدن آن بکوشد تمام
جهان سر بسر محنت پر جفا   ز کردنده گی خودندارد وفا
بگیتي همہ مرگ را زاده ایم   کہ بانام نیکوی دل شاد ایم
بیفگندم این نظم کاخ بلند   کہ از باد و باران نیابد گزند
کہ این یادکار است اندر جهان   بہ پیش کهان و بہ پیش مهان
هزار ونود دو صدویک بسنج   کہ آمد بهم این گران مایہ گنج
ز سهراب شدکار زین سان تمام   بگو بر محمد صلوات و سلام
هزاران درود و هزاران سلام   بود بر همہ آل خیر الانام.

"با تمام رسید و پیرایہ اختتام ورزید کتاب دیوان سهراب بتخلص مسکین معہ غزلیات و ساقی نامہ و رباعیات و تواریخ میر صاحبان و

بحر الاختتام بعون الله المستعان از دست کاتب الحروف مصنف این کتاب در شهر 'مگهن والی' بروز جمعہ وقت نماز ظهر بتاریخ ۶- ماه ربیع الثانی ۱۲۹۱هـ."

مطلع غزل اول در دیوان:

خدایا جوش عشقم بخش خاطر ناتوانم را
ز سرتاپا درین دریا محیط جسم جانم را

مطلع غزل آخر:

اگر ز راهِ کرم غمگسار من باشی
مراد بخش دل............ من باشی

انتخاب اشعار از دیوان:

ساقی و پیر مغان سهراب را سرمست کرد
موج انوار تجلی بر سرِ خمخانہ ریخت

ـــ

مسکین ز حسن یار عجائب کنی بیان
آن نرگس از فسانہء تو مست خواب شد

ـــ

جانم بلب رسیده مسکین ز العطش
آب حیات وصل کہ باتو عطا کنند

ـــ

گر تو افتادی ز جوش آن صنم بی اختیار
بر سر سهراب تو آن یار غوغا می کند

ـــ

چونکہ مسکین دید شکلِ آن بتِ هندوءِ را
پشت بر محراب مسجد روءِ در بتخانہ کرد.

ـــ

قبای بیخودی را پوش ای آشفتهء سهراب
کہ این پندارِ ما و من بسا زیرِ زمین دارد.

—

من کہ مسکین دائما همچون قمر در عقربیم
کوکبِ نحسِ مرا یا کوکبِ میمون چہ کار.

—

هیچ آثار نشانش کہ از سهراب مجو
پی نشان ست کہ اورا بہ نشان می بینم.

غزلها از دیوان:

شنوکہ ماه من امروز دلبری آموخت
هزار بار تقاضا ستمگری آموخت
فغان از جلوهء آن سیمتن نگار من
که حیرت است عجب کار کافری آموخت
بنازهای کرشمہ چنان ربود دلم
بسا کرشمہ کہ از حور و از پری آموخت
عجب فسون بمن ناتوانِ زار انداخت
کہ سحر جادوی از کار سامری آموخت
ز آتش عشقش گشتہ ام چنان بی تاب
که دلربائی مسکین تو رهبری آموخت

—

دلم بی رخی تو ضیائی ندارد خیالم بجز تو صفائی ندارد
متاعِ دل و جان ز شوق لقایش بہ پیش حضورش بهائی ندارد
دلا خواهش جام ساقی بپاکن که موسم بهاری بقائی ندارد
همه خصلت نیک دارد نگارم که هیهات با ما وفائی ندارد
چرا خلق سهراب گشتہ است حیران که آئینہ جانها صفائی ندارد

—

در حیرتم که یار نشانم نمی دهد
ماهیت ز رازِ نهانم نمی دهد
می خواستم بہ بوسہ لبش جان فدا کنم
این را نمی بگیرد و آن هم نمی دهد
گفتم کہ صبر حاصل آید مرا مگر
بدطینتی دهر امانم نمی دهد
در حادثات دهر چنان طور عاجزم
آن در قفای دوست دوانم نمی دهد
مسکین ز نطق خلق درین پرده راه نیست
یا پرده دار اوست نشانم نمی دهد.

—

مبتلا دامِ بلا مفتون گر دیوانہ ایم
در صفاتِ صوفیان چون بلبل و پروانہ ایم
چشم بکشایم چو بینم هر طرف حسن نگار
گر مجاور کعبہ گر پیش مغان بتخانہ ایم
هر دمی در ذکر فکر پاس انفاس شدم
در مقام بیخودی با یار خود همخانہ ایم
قلزم دریای وحدت موج بر موج آورد
در محیط عین معنیٰ من یکی دُردانہ ایم
ساقیا، جامی بده کہ این جوش افزاید مرا
مجلس افروزِ طرب درد کش پیمانہ ایم
ما عجائب جرعہ نوشیدیم از کاس الکرام
پس مقیم دل بجان و بردر میخانہ ایم
محنت آبادِ جهان سهراب ویرانہ شمر

اندران چون گنج غائب ما در این ویرانہ ایم.

—

گوهر نایاب را در بوتۂ گلِ یافتم
گنج اسرار ازل در صفحۂ دل یافتم
وصل تا حاصل شود بردار طمع از وجود
بزمگاهِ شاه در ایوان بسمل یافتم
مدتی حیران پریشان بودم از بهرِ شراب
از تلطفهای ساقی ره بمحفل یافتم
بر مراد نفس خود هرگز نمی کردم نگاه
از طفیلِ عشق جانان این فضائل یافتم
آتش عشقش نموده شعلهائی در دلم
اندرین آتش فتاده نور کامل یافتم
قلزمِ معنیٰ عجائب موج بر موج آورد
مسکینیا مقصود خود را نزد ساحل یافتم

—

می خواند دوش بلبل گفتار پهلوی
از جوش عشق حال مقامات معنوی
صوفی بیا شنو کہ چہ لحن است دلکشا
از شاخ شجر نغمہء عرفات بشنوی
هردم بذکر فکر خدا باش ای پسر
دل را قوی مبند بسامان دنیوی
در فقر فاقهات مشوتنگ جان من
بهتر بود ز صولت اورنگ خسروی
این داستان عجیب شنوحال زار من
جانم ربود یار بانفاس عیسوی

نرگس بغمزہء همہ عالم خراب کرد
باچشم پر خمار کہ خوش مست می روی
ساقی مئی ز لطف بمسکین حوالہ کرد
از حسرتش فتاده دستار مولوی.

—

خیال آمد بخاطر از شکایت آرزومندی
نوید آمد مشرف شو بالطاف خداوندی
ز شعر جوش مسکین صوفیان رقصند در مجلس
سیه چشمانِ سیوستانِ مرغوبانها سِندی.

—

از سوادِ زلف رنگین خوش نقاب انداختی
جانِ عشاقان ربودی اضطراب انداختی
از خط مشکین چہ گویم بر مہِ تابان تو
مثل هاله صف زده بر ماهتاب انداختی
پرده بر عارض کشیدی شاهِ خوبانِ جهان
آفتاب حسن را زیر حجاب انداختی
نرگسِ مخمور تو بس غمزها افراختہ
کشتہ خونِ عاشقان بهر ثواب انداختی
چشم من حیران پریشان بهر دیدارت صنم
ورطهائی بیعدد در خیل خواب انداختی
اندرونِ خاطرم تخم محبت کاشتی
پرتوِ انوار برملکِ خراب انداختی
از نگاهِ نرگس مخمور گلگون می پرست
کاروان جانِ مسکین در شراب انداختی.

❖

میر غلام علی خان، تالپور

میر غلام علی خان، بعد از وفات برادر اکبر و فاتح سند میر فتح علی خان در سال ۱۲۱۷ھ سربراہ چهار- رکن (چویاری) مجلس مشاورت، حکمرانان تالپور امیران حیدرآباد گشت. بعد مدت ده سال حکمرانی، در سال ۱۲۲۷ھ وفات یافت. امور انتظامیہ را بخوبی استوار کرد. این شعر از اولین غزل او یادگار است کہ در بعض بیاضات و کتاب 'خدا یار خانی' ذکر شد:

چون سر برهنہ بوده ام، سر پیش کس نبرده ام
سر زیر بار منت، دستار کرده مارا.

❖

میر کرم علی خان، کرم

"سرکار عظمت مدار" میر کرم علی خان تالپور بعد از وفات برادرش میر غلام علی خان در ماه جمادی الاول ۱۲۲۷ھ، سربراہ چهار- رکن انتظامیہ (چویاری) تالپور حکمرانان حیدرآباد سند گشت وبعد حکمرانی هفده سال بتاریخ ۲- جمادی الثانی ۱۲۴۴ھ فوت شد- و مدفن او "باغ ارم" و "بادا بهشتش بارگاه". شاعر قادر الکلام سخن سنج و سخنور بود. تخلص "کرم" می کرد. نسخ دیوان کرم تاریخ کتابت ۱۲۴۵ھ در کتبخانہ عالیہ تالپور امیران حیدرآباد محفوظ است. میر کرمعلی خان بیاض جنگ اشعار "مجموعه دلکشا" را مرتب کرد کہ دارای انتخاب قصائد، غزلیات، مفردات، رباعیات، مقطعات و ساقی نامجات است.

میر کرم علی خان ادیب و سخنور بود و شعراء را بنواخت و اکثر شعراء معاصرین، منسلک به دربار او شدند. دیوان 'کرم' با این غزل شروع می شود:

لطف ایزد هست هردم یار ما   زین سبب بگرفت رونق کارما
از نسیم فیض او خواهد شگفت   تازه گل در گلشن گلزار ما
نیست حاجت تا کرم سازد بیان   کارسازِ ما بہ فکرِ کارما.

غزل دیگر زیر قافیہ (الف):

جان من ترک ده جدائی را   گوش کن حرف این فدائی را
خور بہ پیش رخت بود شب پر   کن نگه صنعت خدائی را

تیغ ابرو زمان زمان چہ زنی　　کس نزد تیغ آزمائی را
می بدہ ساقی بہار آمد　　چند کوشیم پارسائی را
مه بہ پیش رخت چوتاب نداشت　　کرد قازن جبهہ سائی را
چون بسوئی چمن چمان رفتی　　گل فرو هشت خود نمائی را
گر بصحن چمن روان سازد　　سرو بی پا گریز پائی را
شادباش ای کرم کند آسان　　ناخن شه گره کشائی را.

کرم غزل زیرین سرود و بعد ازان چندین شعراء دیگر در این زمین گفتند:

سویم بہ مهر دید خطارا بہانہ ساخت
وز کوی خویش راند جفارا بہانہ ساخت
گفتم بناز و لطف بنه پاء بچشم من
خندید ناز کرد حنا را بہانہ ساخت
گفتم کہ روی تو بہ بینم ز شوق دل
پوشیده رو بدست دعا را بہانہ ساخت...
گفتم رقیب راکش از کوی خود نراند
گفتا نمی کشم گدا را بہانہ ساخت.

—

قدت را سرو گفتم بس غلط کردم نفهمیدم
یکی پادر گلش باشد دگر بی روح و بی جان است.

—

سرو من رفتار دارد سرو را رفتار نیست
ماه من گفتار دارد، ماه را گفتار نیست.

—

اگر زد لالہ لافی بالبت معذور دار اورا
کہ عقل و هوش کم در مردم صحرا نشین باشد.

—

یاران بامن بسی انعام کردند　　هم از بیخود بهایم خام کردند
دل من با کسی الفت نگیرد　　نگاران آخر اندر دام کردند
چو وا کردند زلف عنبرین را　　سیاهی در جهان چون شام کردند
میان دلبر و عشاق شد صلح　　رقیبان را همین پیغام کردند
ز یمن شاه مردان در دو عالم　　کرم را بین چہ نیکونام کردند.

—

بدرِ جانان رسیدم از رهِ دور　　خاطرم شاد گشت و دل مسرور
راز دل باتو عرض خواهم کرد　　گر طلب می کنی مرا بحضور
حال ما چون شد بروحالی　　کم سوالیم و طبع ماغیور
گر جفا می کنی و گر تو وفا　　حاشا لِلّٰه شوم ازین در دور
چون کرم بنده علی و ولی است　　نیست باکس ز شور یوم نشور
این غزلها جواب آسان نیست　　کس نگوید مگر تو گوئی 'نور'.
(نور، یعنی مخدوم نورمحمد بوبکانی)

—

بر لب دلدار خالی دیده ام　　اللّٰه اللّٰه خوش جمالی دیده ام
جستجو کردم کہ بینم آن دهن　　نکتہ ای دیدم خیالی دیده ام
یار امشب در برم خواهد رسید　　من بحافظ نیک فالی دیده ام
لاف آهو پیش چشمت کاذب است　　کمی بہ نرگس این مجالی دیده ام
سال و ماهم بگنرد با خوش دلی　　ابروت دیدو هلالی دیده ام
شاه کردی چون کرم را بانگاه[۱]　　مهربانی ها کمالی دیده ام.*

—

* در متون نسخهای 'دیوان کرم' فرق است. رجوع کنید به متن دیوان کہ بکوشش آقای محترم محمد حسین تسبیحی در دانش، فصلنامه مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان اسلام آباد (شماره ۵۴-۵۵ و شماره ۶۰-۶۱) چاپ شده است.

ای دلبر شیرین سخن دل برده ئی با دلبری
با این جمال ای نازنین حوری ندانم یا پری
با این رخ و قد ای صنم گر در چمن رو آوری
بلبل شود از گل جدا قمری ز سرو آید بری
گر بر رخت خورشید را سنجم بتا عیبم مکن
از حسن روز افزون تو حرفی زدم من سرسری
راهِ وفا پیموده ام عمری بکویت بوده ام
روبم بہ مژگان راه را از کلبہ ام گر بگذری (؟)
شعرم همه لعل و گهر گفتم بہ وصفت سربسر
آرم ازین رنگین ذکر جانان شوی گر جوهری
تعریف از اشعار خود من کی بیان سازم بہ کس
تحسین همی کرده مرا گر زنده بودی "انوری"
ازحادثات این زمان در دل مکن فکر ای "کرم"
پیوستہ با تو میکند شاهنشه دین یاوری.

❖

میر مراد علی خان تالپور، 'علی'

'سرکار جهان مدار' میر مراد علی خان، بعد از وفات برادرش میر کرم علی خان 'کرم' بتاریخ ۱۲- جمادی الثانی ۱۲۴۴ھ سربراه چهار رکنی 'کونسلِ' تالپور حکمرانانِ حیدرآباد سند گشت. شاعر و سخن سنج و صاحب دیوان بود. 'کنی' تخلص می کرد. 'دیوان علی' در کتبخانہ امیران حیدرآباد محفوظ است.

ادیب و شاعر و سخن سنج و ممدوح شعراء و فضلاء بود. میر حسن الحسینی شیرازی "تذکره زبدة المعاصرین" را بنام میر مراد علی خان منسوب کرد. خود عالم و فاضل و صاحب تصانیف بود. در سال ۱۲۳۷ھ "محک خسروی" را بتکمیل رسانید کہ مشتمل است بر انتخاب اشعار متقدمین و متاخرین بترتیب قوافی و غزلیات شعراء سند. در علم طب، 'طب مراد' را در سال ۱۲۴۶ھ تصنیف کرد. بتاریخ ۶- جمادی الثانی ۱۲۴۹ھ فوت شد.

نواب الهداد خان لغاری 'صوفی' در منتخبِ خویش این شعر 'علی' را آورده:

رخ او در شب است چون مهتاب
سلک دندان چو عقد پروین است.

این غزل از علی است:

نباشد فصل چون فصل بهاران چہ خوش باشد ومی با دوستداران
بہ پیش قد تو آن سرو چوبست کہ باشد آن عصای چوبداران
بوصل تو چنان مشتاق هستم کہ باشد تشنہ مشتاق یاران
علی هست از غلامان شہِ دین چہ پروا باشد از دشمن هزاران.

میرزا مظهر طباطبائی، مظهر

میرزا مظهر طباطبائی، در قرن سیزدهم می زیست. شاعر زبان فارسی و مُصاحب امیران سند میر کرمعلی خان و میر مراد علی خان بعهده 'حکیم شاهی' فائز بود. مصنف تذکره لطفی این اشعار مظهر ایراد نمود:

گل پیش تو نگذاشته نازک بدنی را
طوطی ز تو آموخته شیرین سخنی را
چشم تو حریفی است که از حومهٔ زهد
در میکده آورد اویس قرنی را
یاقوت لب لعل ترا دیده ازان روز
خون گشته دل از رشک عقیق یمنی را
خوشنودی ای مظهر ز تو گاهی رنجدگی است
آه، از بنهِ...(؟) چشم تو نازک فگنی را.

❖

میرزا خسرو بیگ، خسرو

اصل او از گرجستان (جارجیا) بود و در سال ۱۶۹۰ع در طفلس متولد شد. غلامی بود بختاور. اول بہ تهران رسید و ازانجا سفیر سند آخوند محمد اسمٰعیل خسرو را در سال (۱۸۰۵ع) بہ سند آورد. فرمانروا میر کرم علی خان کہ فرزند نداشت خسرو را پسر خود داشت و در تعلیم و تربیت او اهتمام کلی کرد. خسرو، ادیب و شاعر شد و در شعر 'خسرو' تخلص کرد. درسال ۱۲۷۷ھ ازین جهان گذشت.

ذخیره اشعار خسرو کہ باقی مانده، مشتمل است بر قصائد، غزلیات، رباعیات و مفردات(۱). بر حسن شعر خود نازان است. در سخنوری، خود اعتمادی و تعلی دارد. چنانچہ از این قصیده که در مدح میر حسین علی خان سروده، گویاست:

نہ شاعرم کہ ز بهر طمع نمودم مدح
که این سخن زرهِ صدق دان وکن باور
طمع سہ حرف بود هر سہ از نقط عاری
کس کہ کرد طمع خاک باشدش بر سر
درین زمانہ نگفتہ کس چنین سخنی
ز لطفِ تست کہ دارم کمال فضل و هنر
بہ سند گر ز سخن بهرور کسی باشد

---

(۱) جملہ شامل در 'گرجی نامه' تصنیف میرزا قلیچ بیگ، انتشارات مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، ۱۴۲۲ھ/ ۲۰۰۱م.

بطرز بدر بگوید شود سخن گستر
قصیده حاضر و این گوی باشد این میدان
کسی که گفته جوابش یقین بود شاعر.

در قصیده دیگر گفت:

من از مدح تو گشته ام سر بلند ز مدح تو گردیده ام نامدار
میان سخن سنج اشعار دان مدیح تو گویم کنم افتخار
درین دیر فانی نماند دگر سخن ماند و ذات پروردگار
به ملک سخن طبل شاهی زنم علم سازم از مصرع زرنگار
به ملک سخن این زمان خسروم که شعرم سراپا، بود آبدار.

اشعار انتخاب از غزلیات و رباعیات میرزا خسرو بیگ:

غیر عجزو ناتوانی ساز این محفل نداشت
زاهدِ پژمرده دل دلداشت اما دل نداشت
تهمت آزادگی برسرو باطل بسته اند
سروگر آزاد بودی پای خود در گل نداشت
تاک بودم در عدم بودم بس آسوده حال
مزرع دنیا بغیر از درد و غم حاصل نداشت
خسروا در عشق او خود را سراپا سوختم
شمع سان داغم بسر بود است اما کل نداشت.

—

ماه عذار من بیا تاکه ز سر ادا کنم
هاله صفت بگرد تو گردم و جان فدا کنم
.هر دوجهان چو خسروا بهر وصال باختن
فرض بود چو برسرم باشی که تا ادا کنم.

—

گرد ما از عاجزی افتاده همچون نقش پاست
دیدهء ارباب دانش را بجائی توتیا است

مهر هستی نیست پاینده بچشم اهل ذوق
گرفنا گوئی فنا باشد و گر گوئی بقاست
اغنیا از قاقم و سنجاب بستر می کنند
مسند اهلِ توکل پوست تخت و بوریا است
خسروا تو هرچه می خواهی ز اهل دل طلب
بر فلک دستی اگر باشد همین دستِ دعا است.

—

خواهی که شود مقصد کونین تو حاصل
از خویش برون آمده در خود سفری کن.

—

مرا دریای رحمش سر بسر تا شانه می آید
که بهر کشتن آن دلبر قزلباشانه می آید
سر آمد چون توئی در ناز نینان زمانِ خود
فلک در مکتبِ ناز تو چون طفلانه می آید.

—

هرکه دل بیدرد دارد مرد نیست
درد او این بس که صاحب درد نیست
گفتهء من در دلِ خود نقش کن
شاه بیت است این سخن چون فرد نیست.

—

جان من در هجر تو شبها بروز آورده ام
روز را شب کرده و شب را بروز آورده ام
کی مرا اندیشهء تیر قضا در دل شود
من که تیر غمزه اتِ را سینه دوز آورده ام

بخت و اقبال تو گوید هر زمان از امرحق
خسروان را بر درِ تو پشت کوز آوره ام.

—

می رسد هردم جوابِ تازه ام
نامهء من گر همه ناخواندنی است
این جهان چون دشت قبچاق است و بس
خسرو اینجا پای خود لغزاندنی است.

—

که می تواند شدن مقابل کتاب وحی بروست نازل
که دارد آن دل که بحث سازد کتاب دارد که تاب دارد
میانِ خوبان چرا ننازد که شیوه هائی عجیب دارد
دل حزینم چرا ننالد کباب اندر که باب دارد
شهید عالم ز عشوهء تو نمانده جانی ز غمزهء تو
به غمزه و ناز عشوه گشتن که داب دارد که داب دارد
کند همیشه چو طفل غازی به خنجر و تیغ و نیزه بازی
ز بهر تیغش دل دو نیمم که قاب دارد که قاب دارد
من از فراق تو بی نوایم همیشه بر درگه تو آیم
ز بهر وصلت دو دیده هایم پُر آب دارد پَر آب دارد
دو چشم فتان و فتنه زایش به تکیه ناز گشت جایش
دو خوابه مخمل بود برایش که خواب دارد که خواب دارد.

بر تتبعء طرزی گفت:

در طریق عشق عاشق را نباید دم زدن
بشکند گرشیشهء دل را ترنگیدن چرا
قتل طرزی را بدلداری و خود مشتاق اوست
گرد سر گردم تـرا آخـر درنگـیدن چـرا.

رباعیات

ای کاش محبتت نمی داشتمی در مزرع دل مهر نمی کاشتمی
از نار غمت سوختمی سرتا پا در دیده اگر نمی نمی داشتمی

—

صدرا تو دهی اجره بچندین صدرا
بدرا بدرا بگو تو نیک و بدرا
کاین عاشق بیچاره چه بدحال شده است
شاید که رسد بگوشش نیکو حدرا.

—

تا دیده به روی یار خود دوخته ام
غمهای جهان بهر دل اندوخته ام
دیگر نبود چاره در ایام فراق
خود را به غمش ساخته و سوخته ام.

❖

نورمحمد بوبکانی، نور

مخدوم نورمحمد بن محمد یعقوب طبیب عباسی، از دودمان قبیلۂ عباسیان ساکن قریۂ 'بُوبک' (ضلع دادو) از اولاد علامه فقیه مخدوم جعفر بوبکانی (ف. آخر قرن دهم هجری) در آخر قرن یازدهم و اول دوازدهم می زیست. شاعر قادرالکلام زبان فارسی و حکیم حاذق و عالم طب بود. در حکومت تالپوران بہ دربار میر کرم علی خان منسلک بود، بلکہ پرورده کرمِ کرم علی خان بود. میر کرم علی خان در اشعار خود باین معنی اشاره کرد کہ:

طبع 'نور' از فیض من پر نور شد
ور نہ کہ گوید چو این اشعار ما

—

این غزل را جواب آسان نیست
کس نگوید مگر تو گوئی 'نور'!

بر ارشاد میر کرم علمی خان، کتاب حدود الامراض تصنیف محمد اکبر ارزانی را از عربی بنظم فارسی بنام 'علم الامراض' ترجمہ کرد. ارزانی نسبت است بہ اَرزان از مضافات دهلی. در طب دیگر مصنفات ارزانی طب اکبر، قرابادین قادری، میزان الطب (فی مصالحات) و مفرح القلوب (کلیات).

مدتی گذشت که دو نسخہ دست نویس کتاب علم الامراض بنظرم رسید و بعد تقابلہ دیباجۂ مصنف را نقل کردم. پس از

دیباجہ قصیده ی است کہ مصنف (حکیم نورمحمد) در مدح میر کرم علی خان سرود.

[دیباجہ] "اما بعد بر ضمائر فیوضات مظاهر دانشمندان رموز حکمت و بر بصائر صیرفیان جواهر کنوز علمیت پوشیده نماند کہ این راقم الحروف مذنب الراجی الی رحمت ربہ نورمحمد ولد مرحوم مغفور محمد یعقوب الطبیب العباسی البوبکانی غفرالله ذنوبهما بعد حصول قدری از علم فارسی و عربی از پدر بزرگوار خود برخی از علم طب کسب کرده بود و بوسیلۂ این علم بشرفیت خذمت امیر عالی مقدار شهریار والاتبار خورشید آسمان عظمت نیر برج سلطنت، شهسوار عرصہ شجاعت، مالک ممالک سخاوت، ستوده دوران، برگزیده جهان، کیخسرو منزلت، کسری معدلت، عالم علوم حکمت، شاغل بشغل دین و ملت، صاحب سخن میر والا تدبیر، روشن ضمیر میر کرم علی خان دام اقبالہ مشرف گردیده از فیض عامش بهریاب می نموده بود- رباعی:

شه شیرنر شرافت کرم علی خان است
مه سپهر سخاوت کرم علی خان است
سخنوری نبود در جهان چون او دیگر
سحابِ علم فصاحت کرم علی خان است.

روزی از روزهای از آنجناب ایمائی رفت کہ کتاب حدودالامراض تصنیف محمد اکبر ارزانی رحہ کہ بعبارت عربی است، مترجم بفارسی گرداند. فقیر حسب الامر دران کوشیده و این رسالہ شریفہ را موسوم گردانیدم بہ 'علم الامراض' واعداد حروف نام این نسخہ مشتمل بر تاریخ نمایست- وبایست توقع

از فضلاء دهر و علماء عصر آن دارد کہ اگر سهوی و خطائی درو بنظر دقیقہ بینی ایشان در آید بقلم اصلاح، رفع آن فرمایند و مرجو از مطالعہ نمایان است کہ بنده را بفاتح خیریادنمایند قصیده در مدح میر موصوف(۱).

ساقیا تاچند باشم بیقرار از انتظار
از می فرحت مرا بهر خدا جامی بیار
تافرامش سازم از مستی غم ایام را
از محیط فکر دنیا ساعتی گیرم کنار
سازش پیر مغان می بایدم یارا تمام
گو نسازد گر نسازد این سپهر کینہ کار
بر مرادِ من اگر گردون نمی گردد چہ باک
دائما یکسان نباشد کارهای روزگار
چون نگردد چرخ برکامم کہ ممدوح من است
مهر عالمگیر خوش تدبیر شاهی ذوالوقار
آن جوِ الطالع بلند اختر کہ بر سطح زمین
مادرِ گیتی نزاده مثل او یک شهریار
میرما کرم علی خان ذوالکرم والاهمم
کز درِ او برنگردد ناامید امیدوار
نؤگل باغ مروت گوهر بهر کرم
ماه برج سلطنت مهرِ سپهر اقتدار
معدنِ علم و عطا و منبع حلم و حیا
مخزنِ فیض و بلاغت مقبل پروردگار

(۱) از نسخ خطي در تنده قیصر بتاریخ ۱۹۵۱-۱۲-۲۵ نقل شد. ایضاً مقابلہ کرده شد با نسخ مرزایان تنده آغا بتاریخ ۱۹۵۴-۷-۲۳ع.

مومن و مقبول درگاهِ خدا و فیض بخش
ناصرِ دین نبی و عدل کیش و دیندار
تیغ او بر خرمن اعدا نماید کار برق
دستِ او هنگام بخشش رشکِ ابرِ نوبهار
رستم زور و وغا کیسخروِ بزم جلال
غازی صفدر، شجاع و شیر گیر و شهسوار
خسروا آموختم کی از تو آئین کوئی
این زمان گر بود گیو و رستم و اسفند یار
گر بدورِ جود بی پایان تو حاتم بدی
چون گدایان آمدی بر درگہِ دولت مدار
کي ارسطو از ندیمیء سکندر داشتی
آنچہ دارد کمترین بندگانش افتخار
حسن خلقش تازه میدارد مشام خلق را
دست جودش زور سازد مفلسان را مالدار
نیکبخت و نیک سیرت نیک خو و نیک نام
کام بخش کام خواهان کامران و کامگار
پیش عقلش کاملش رای اولوالالباب گم
داند از روشن دلی رازِ نهان را آشکار
صاحبِ فهم و ذکا و معنیء لفظ خرد
رونق ملک سخنها خوش مزاج و خوش شعار
از برای آن کہ باشی نوجوان و کامگار
پیر گردون داد در دستت عنانِ اختیار
دوست دارندت خداو مصطفیٰ و مرتضیٰ
تاتوئی از جان و دل آل علی را دوستدار

گر نظر از لطف داری خور بر چرخ شرف
از شعاع جُود تو کالبدر گردد ذره وار
خسروا دارد غلامت فخر بر آزاد ها
بنده ام تازنده ام ای بندگانت باوقار
گرچه سازم تاقیامت از قصائد دفتری
حسن اوصافِ تو گنجایش ندارد بیشمار
نور خامش وصف میر ذوالکرم بی منتها است
باش شاغل دردعای دولتش لیل ونهار
تا گلستان جهان میدارد این نشو و نما
این گل گلزارِ دولت را الاهی تازه دار
بخت رام و حاصلش مقصود دل بادا مدام
تافلک گردنده باشد تا زمین دارد قرار

در سال ۱۲۱۷هـ قریهٔ آبائی بوبک را ترک کرد و در حیدرآباد مقیم شد. میر کرم علی خان برای او مکان و نشستگاه تعمیر کرد. میر مائل تتوی تاریخ تعمیر نشستگاه ازین جملهٔ آورد: "مبارک مکان و مبارک مکین است." مخدوم نورمحمد سیزده سال در حیدرآباد زندگانی کرد و در سال ۱۲۳۰هـ فوت شد. میر مائل را دوست می داشت و او تاریخ وفات گفت:

سروش غیب چنین سال وصل او فرمود
"وصال نورِ بنور محمد و آل است."

این غزل در آخر نسخه 'دیوان میر' مکتوب دیدم:

تا ناز تو زِه کرد کمانِ بکمینی
یک صید نیاسود زمانِ بزمینی
ابروی تو چون تیر فگند از مژگان

یک دم نشده امن امانِ بامینی
گلزار ارم رشک برد سر بزمینی
کانجا تو کنی قرب قرانِ بقرینی
خاکِ در تو باشد از جنت فردوس
خوش باد بران خاک مکانِ بمکینی.

غزل

جز تو جانان بر سرِخیل نگاران شاه نیست
بر سپهر حسن ماهی چون رخت ای ماه نیست
عندلیبانِ تو ای گل گر هزاران اند لیک
بذله سنجی با وفا چون بندهٔ درگاه نیست
کرد غارت دعای دل آن شهِ مه پیکران
شوخ من اندر ستم کمتر ز نادر شاه نیست
"نور" هستم من غلام آن امیر ذوالکرم
کز شهان مانند او در دهر عالیجاه نیست
(امیر ذوالکرم یعنی میر کرم علی خان)

این اشعارش فائز بهٔ آفرین باندراج در 'منتخب صوفی':

قد چو افرازی نماید فاختہ تشنیع سرو
بلبل از گل بگذرد گر از رخ اندازی نقاب.

—

گلعذاریکہ از دو نرگس او
فتنہ ها را بود گرمی بازار

—

تا آن رخ زیبای تو، گل دیده شد شیدای تو
دارد بسر سودای تو، زانرو ببازار آمده.

❖

هوتک خان، افغان

هوتک خان تخلص 'افغان' می کرد. در قرن سیزدهم می زیست و از زمره شعراء دربار میر کرم علی خان تالپور بود.

ساقی بیا کہ دور جهان شد بکام ما
لبریز عشرتست چو جمشید جام ما
شکر خدا کہ از مدد بخت ارجمند
آمد همای اوج سعادت بدام ما

—

بیا یکشب خرامان در برم بند قبا بگشا
کشاید تا دلِ من آن دو لعل دلگشا بگشا

—

حرم حریم تو هست و کنشت خانهٔ تست
بهر زمین که فهمم جبہ آستانهٔ تست
کدام شعر چو معشوق در جهان 'افغان'
بِہ از کلام تو و شعر عاشقانهٔ تست.

❖

شعرای قرن سیزدهم

—

آخوند عبدالصمد ساونی

آخوند عبدالصمد از دودمان فضلاء ساونی، ساکن هالا قدیم در قرن سیزدهم می زیست. این اشعار ازو ست:

نادار را عزیز نباشد نہ خویش کس
نادار عیبدار بود بوءدار بس
عبدالصمد خموش مکن نالہ عبث
خوش دار خویش بر قلم کردگاربس

آخوند عبدالصمد بتاریخ ۲۲- محرم الحرام سنہ ۱۲۷۲ھ فوت شد(۱).

❖

(۱) تذکره مشاهیر سند، جلد دویم

آخوند نورمحمد ساونی

نورمحمد بن آخوند محمود عرف الله بخش بن صوفی عارف متین الدین از دودمان علماء فضلاء قبیلہ ساونی ساکن هالا قدیم در قرن سیزدهم می زیست. شاعر زبان فارسی بود. "کریما مخمس نوری" تصنیف او مشهور کہ در آن تخمیس و تضمین بر کریما شیخ سعدی را در سال ۱۲۸۰ھ بتکمیل رسانید. نسخہ خطی "کریما مخمس نوری" دستخط ابنہ محمد حسن که در سال ۱۲۹۴ھ نقل نموده پیش راقم است این بندها از "کریما مخمس نوری" است:

بنام تو ای نور ارض و سماء کہ از عرش تا فرش کردی بپا
بدرگاهت آورده ام الـتجا کریما بہ بخشای برحال ما
که هستم اسیر کمندِ هوا.....

شهِ هر دو عالم بشیر و نذیر شفیع اثیمان بروز عسیر
نخواهد کسی گفت عُشر عشیر زبان تا بود در دهان جایگیر
ثنائی محمد بود دلپذیر......

بعرشِ تقرب چو مهرست طاق که ایمائی او داد مه راشقاق
ز شوقش چنین گشت چوب از فراق سواری جهانگیر یکران براق
که بگذشت از قصر نیلی اراق...

ظفر خواه از دایہ دوستی مگردان رخ از رایه دوستی
که خلق ست پیرایه دوستی تواضع بود مایه دوستی
که عالی بود پایہ دوستی....

بصبر وشکیبائی ای نورجان بجان ساز جان باز تا می توان
بملک قناعت رضامـندان ز نور قناعت بر افروز جان
اگر داری از نیک بختی نشان....

بده ساقیا آن می خوشگوار که بخشد بجان راحت بیشمار
ز عشقش دلم لالہ وش داغدار شرابی چو لعل روان بخش یار
شرابی مُصفا چو روی نگار......

در ایام گلزار فصل بهار بهم مجلس مهوش گلعذار
بوقت صبا خنده لالہ زار می لال در ساغر زرنگار
بود روح پرور چو لعل نگار

خوش آن کس کہ آموخت آداب عشق خوش آن کس کہ شد مسکنش بلب عشق
خوش آن کس کہ شد غرق گرداب عشق خوش آن آتشِ شوق ارباب عشق
خوش آن لذتِ درد احباب عشق....

حبیب ست ممدوح اهل همم شرف از وفا گفتہ اهل الکرم
فرق جوهرِ مرد صافی شیم دلا در وفا باش ثابت قدم
کہ بی سکہ رائج نباشد درم.....

درین منزلِ یار شیرین زبان بیاید ز دنیا و تدبیر آن
گریزان شوی همچو تیر از کمان منه دل بر این منزلِ جان ستان
کہ در وی نبینی دل شاد مان....

آخوند نورمحمد بتاریخ دوم ذوالحج سنہ ۱۲۸۷ھ فوت شد و آخوند احمد کہ قریب در رشتہ بود قطعہ تاریخ نوشت:

بگفت احمد این تاریخ رحلتش از دل
'مقیم نورمحمد بود بخلد امین' = ۱۲۸۷

❖

آخوند یارمحمد (ساونی یا تکهرائی)

آخوند یارمحمد از آخوندان ساونی هالہ کندی یا از قریہ تکهر(؟) در نیمہ دوم قرن سیزدهم می زیست. وقتیکہ خواجہ عبدالرحمان سرهندی (ف. ۱۳۱۵هـ) در مکہ بودند آخوند یارمحمد حالات پریشانی روزگار خود را عرض داشت:

ای صبا گر بہ سوی مکہ روی　　از تو بر من هزار احسان است
آن دیاری کہ هر حسن و خارش　　بهتر از یاسمین و ریحان است
در همان جاست پیر و مرشد من　　نام نامیش عبدالرحمان است
هست آلِ امامِ ربانی　　آنکہ سرتاج اهل عرفان است
مسکنش حسب قسمت است آنجا　　وطن اصلیش خراسان است
کعبہء عارفانِ راهِ خدا　　قبلہ جملہ اهل ایقان است
مقتدای گروه مقبولان　　پیشوای جمیع شیخان است
بر سپهر کرامت و عرفان　　ماه تابان و مهر رخشان است
غمزده بهر جملہ غمزدگان　　چاره فرمای مستمندان است
صاحب فضل وجود و فیض و عطا　　ذی حیا و شرافت و شان است
چون رسی ور جناب اقدس او　　ادبی کن ادا کہ شایان است
بازخوان برسرش سلام از من　　کہ همین رسمِ اهل ایمان است
بعد ازان گو بصد خشوع و خضوع　　کہ غلامِ تو بس پریشان است
بارها گربہ تو گفت و نوشت　　در حقش از تو از چہ نسیان است
حسب ارشاد تو وظیفہ او　　حسبنا الله نص قرآن است
تا مگر او گشایشی یابد　　در شب و روز سبحہ گردان است

لیک از بخت نامساعد خوبتر　　اشک حسرت ز چشم ریزان است
در غم رزق و ورد بی شغلی　　سینہ اش چاک و دیده گریان است
بر گلہ رفت زان گدا کہ شها　　همہ تن غرق بحر حرمان است
کرمی گر کنی و گر نکنی　　برسرش سنتت فراوان است
بهر حل در حقش بخواه از حق　　زانکہ او کار ساز و منان است
در دعا دست بر خدا بردار　　کو تعالیٰ رحیم و رحمان است
سیدا سرورا برای خدا　　مددی کن کہ وقت احسان است.

❖

آغا کاظم شاه، 'سرخوش'

از دودمان آغایان حیدرآباد، ابن آغا اسمٰعیل شاه و برادر آغا زین العابدین شاه، در عهد فرمانروایان تالپور حاکم شکارپور بود. در سال ۱۲۴۸ھ در جنگ کهڑی (سکر) با افاغنہ سالار افواج سند بود و شهید شد.

شاعر و سخنور بود و 'سرخوش' تخلص می کرد. در وصف شهر شکارپور گفت:

شکارپور عجب جای خوبرویانست
مقام و منزل و ماوای عندلیبانست
نہ موسم گل و فصل بهار باشد، لیک
بہ هر طرف کہ نظر می کنم گلستانست.

'بیاض جُنگ' کاظم شاه زیر نظر مصنف 'تذکره لطفی' (جلد دویم ص ۱۲) بود و او ازان، این اشعار کاظم شاه را نقل کرد.

آن کس که غمِ سیم بری داشته باشد
از حال دل من خبری داشته باشد
از بعد وفاتم چہ سود یار گر زلطف
بر خاک مزارم گذری داشته باشد
سرخوشِ همه شب این هم فغان که توداری
شاید بخیالش اثری داشته باشد.

❖

پیر امام الدین مجددی سرهندی شکارپوری

امام الدین بن خواجہ نظام الدین مجددی در شهر شکارپور متولد شد. تعلیم و تربیت را در زبان فارسی از والد ماجد یافت. بعد از وفات والد (ف.۱۲۷۳ھ) صاحب سجاده شد. مولوی دین محمد وفائی در "تذکره مشاهیر سند" (بخش اول) آورده کہ شاعر زبان فارسی بود، و از مطالعہ قطعات وفیاتی کہ تصنیف کرده ظاهر است کہ امام الدین در شعر فارسی ید طولیٰ داشت.

در سال ۱۲۷۴ھ (۱۸۵۸ع) یک افسر حکومت برتینانیا بنام تاج محمد افغان در تهمت غدر گرفتار شد. ولی بعد تفتیش این الزام غلط ثابت شد. این اشعار ازآن نظم است کہ خواجہ امام الدین بر این واقعہ تصنیف کرد:

حمد لله هزار بار عجب که سرانجام گفت کار عجب
بار دیگر بلطف حق، بشگفت چمن بخت را، بهار عجب
بلبل خوش نوا بخواند، از دل غزل شکر صد هزار عجب
شاهد بخت چهره روشن کرد گشت پر نقش پر نگار عجب
بهر تاریخ ترقیش بنوشت قلم نبض مشکبار عجب
هاتف از سال ترقی اقبال مژده گفت: بختیار عجب.
۱۲۸۸ھ

پیر رفیع الدین مجددی در غم برادر خود امام الدین این قطعہ تاریخ را گفت:

آه صد حسرت ز فوت حضرت صاحب کمال
ضعف دل افزود از این واقعه اندوه حال
حاجی الحرمین پیر خلق آل احمدی
منبع حلم و حیا آن صاحب جود و نوال
شه امام الدین کامل، وای! صد افسوس وای!
رفت زینجا در جنان آن صاحب شیرین مقال
سال وصل آن حضرت عارف ولی نیک خو
با هزاران درد از هاتف رفیع کرده سوال
گفت هاتف: سال نقلش با هزاران دردگو
شاه زیبا آن امام الدین گو: زیبا خصال.

۱۲۹۴هـ

❖

پیر پاگاره (اول) سید صبغت الله شاه، مسکین

عالم و حافظ، پیر طریقت و عارف، سید صبغت الله شاه بن عارف عالی مقام سید محمد راشد (جد امجد 'پیران پاگاره')، در سال ۱۱۸۳هـ متولد شد و بعد از وفات والد (۱۲۳۲هـ) وارد مسند رشد و هدایت سجاده نشین 'پیر پاگاره اول' شد. در سال ۱۲۴۶هـ بعالم جاودانی رحلت کرد.

عالم و فاضل که بجمع آوری کتابها شغف داشت و کتابخانه ای بناکرد. ارشادات عارفانه را فرزندش سید علی گوهر شاه در نثر فارسی بعنوان 'خزانة المعرفت' مرتب کرد.

در عنفوان شباب به شعر می پرداخت و مسکین تخلص می کرد. مولوی دین محمد وفائی در 'تذکره مشاهیر سند' (جلد دویم) ترجمه سید صبغت الله شاه نوشت و گفت که شعر فارسی از ایشان کم یافت می شود، و این اشعار را بطور نمونه ضبط کرد.

یار من در نقاب می آید سر من در رکاب می آید
خواب آلوده بخت نو بیدار نرگس نیم خواب می آید
هوس وصل هل رآنی را لن ترانی جواب می آید
تشنگی صدف چون شود بسیار بهر سقیش سحاب می آید
عاشق بی گناه را کشتن دلبران را ثواب می آید
رو نمودن به همچو مسکین نازنین را حجاب می آید.

سید حزب الله شاه، نبیره، سید صبغت الله شاه (تخلص مسکین) در این زمینه غزلی دارد با این مطلع:

سرو من خوش خرام می آید رشک ماهِ تمام می آید.

❖

'پیر پاگاره' سید علی گوهر شاه، گوهر

سید علی گوهر شاه بن سید صبغت الله شاه (اول) بن قدوة العارفین سید محمد راشد در قرن سیزدهم می زیست. بتاریخ ۴- رجب ۱۲۳۱هـ متولد شد و بر وفات والد بزرگوار (۵- رمضان ۱۲۴۶هـ) مسند سجادگی آراست. عمرش سی و دو سال بود که بتاریخ ۱۱ جمادی الاول ۱۲۶۳هـ رحلت کرد.

عالم و فاضل بود و در ادب و انشا و شعر ید طولیٰ داشت. ملفوظات والد بزرگوارش صبغت الله شاه(اول) را به عنوان 'خزانة المعرفت' در نثر فارسی مرتب کرد. در مقدمه ملفوظات دو قطعه و اشعاری را آورد که گمان غالب است که از آنجناب باشد.

قطعه

آنچه از عرش و سما ارض و ثریٰ بود بسیط
در سر نقطهء باریک قراری بگرفت
چه کند کس که کند فهم چنین نکته را
که شهِ هوش ازین شهر فراری بگرفت.

قطعه

آن ذاتِ مقدس که نهان تر ز نهان بود
در صورتِ انسان عیان تر ز عیان گشت
آن سِر که مکتوم بد از مدرکهء عقل
شهرت زده سامعهء پیر و جوان گشت.

—

گر بشر در صورت این آب و گل آمد پدید
لیک در بشری قدم بر اوج قدوسی کشید
ساکنان عرش گر در لطف خلق از نور اند
ز احسن التقویم مثلش هیچ یک حق نافرید
تاج کرمناه و حملناه بر فرق سرش
ملک مستور اند بس من خلق این خلق جدید
هرچه اندر قوة اجمال ذاتی بود غیب
جمله از حسن و جمال وجه انسان شد شهید.

در غلبه محبت و فراق طبعش مائل به شعر شد و درمانِ درد را در سرودن 'سندی کافی' یافت و آن صنف را بمدارج اعلیٰ رسانید. 'اصغر' تخلص می کرد. در فارسي یک دیوان غزلیات مختصر از او باقی مانده است که دران تخلص 'گوهر' دارد. دیوان گوهر دارای سی و یک غزل بر دوازده حروف تهجی باقی مانده است.

شروع دیوان:

ایا ساقی بیک جامی فراغم ده ز مشغلها
بمجلس خود مشرف کن رهائی ده ز محفلها.

این اشعار از دیوان:

گاهی نه در بریافتم آن ترک شوخ و شنگ را
عشقش چو آمد در دلم بشکست شیشهٔ ننگ را
گوهر بمطلب میرسی گر جرعه ای از می چشی
چون غیر از دل خودکشی بنواز دف مردنگ را.

—

گوهرا در حلقهء آن سیمبر گر میرسی
طرفه آن بخت اقبال است لیکن یا نصیب!

—

مستان صبوحیم تکلف ز شرع نیست
از روز ازل برمن کاری ز ورع نیست
واعظ مگو انکه منم رند خرابات
جسمم ز وجود است سرشتم ز فرع نیست
از سرو بصورت منکر صوفی پرکین
کاین سرو سهی باکلهی کنج زرع نیست
آمد چو طبیبی بسرم بهر دوائی
گفتم که غم عشقست علت ز صرع نیست
گوهر چو یتیم است بود لائق آن شاه
در تاج شه أفتاد ورا خوف صرع نیست.

—

کجا گوهر ز عشقت هست خالی
ز شوقت والہ شیخ و شباب است.

—

از شوق گریه کردم طوفان نوح گشت
در عالم عدم چون ز جورت سراغ شد.

—

از عاشقان خسته تن، یک لحظ رو پنهان مکن
ای یوسف گل پیرهن، ویران این کنعان مکن.

—

تیغ دل بر کشیده می آید بهر قتلم دویده می آید
چیست باعث که شهنشاه جهان از قشونهای بی جریده می آید
چون نقاب از رخ کشیده اند حور بی پر پریده می آید
بهر پابوسی آن سرو رواق سرواز سر خمیده می آید
گوهر از بهر آن پری رخسار باگریبان دریده می آید.

—

ز عشقت اشکبارم باک گویم ز فرقت دلفگارم باک گویم
چو پروانه که جانباز است بر شمع بفرقت جانثارم باک گویم
ز نوک غمزه ات مجروح گشتم بشغل آه زارم باک گویم
میان عالم علوی و سفلی بمهرت آشکارم باک گویم
گوهر بارم چونیسان از دو دیده ز کوی تو غبارم باک گویم.

❖

پیر نصیر الدین نوشهرائی، نصیر

پیر نصیر الدین در نوشهره فیروز (سند) در سال ۱۲۲۳هـ متولد شد. پدرش پیر عبدالحی در طریق نقشبندی صاحب علم و عرفان بود. نصیر الدین بیشتر زندگانی را در سیر سفر بسر کرد. و در سال ۱۹۰۰ع فوت شد. در زبان سندی و سرائیکی، 'کافی ها' سرود.

این اشعار فارسی او است منقول از بیاض قاضی دین محمد بختیارپوری (نوشتہ سال ۱۳۱۰هـ).

دلم از روی آن گلرو درین گلزار چون گل شد
ولی از نازِ نافرمان چون لالہ داغ بردل شد
رخش چون مصحف ناطق برو دو چشم چون مطلق
دو رخسارش که همچو ورق بر جدول ز کاکل شد
نصیر الدین ز حسن روی او خوبان عالم را
عرق بر رخ کہ چون شبنم بوقت صبح برگل شد

مصنف تذکره لطفی این رباعی و تضمین بر خواجہ حافظ را نقل کرده است:

رباعی

در رضای خاطرِ فقراء کوشیدن خوش است
سم قاتل هم زکف این قوم نوشیدن خوش است
بارها تکرار کردم نزد پیرِ می فروش
گفت از بیرخ، نصیرا عیب پوشیدن خوش است.

تضمین بر خواجہ حافظ

هدف گشتن بہ پیش ابرو کمان بہ بہ پیکان مژه مجروح جان بہ

بر هجر دوست مردن زین جهان بہ وصال او ز عمر جاودان بہ
خداوندا مرا آن ده کہ آن بہ.

غبار کوی او با دیده رفتم ز دردِ جوریش شبها نخفتم
ز یار اظهار حال دل نهفتم بشمشیرم زد وباکس نگفتم
کہ راز دوست از دشمن نهان بہ.

رهید از خلق مائل سوی اوباش تماشاکن جمال روی او باش
دلم شد درخم گیسوی او باش دلا دائم گدای کوی او باش
بحکم آنکہ دولت جاودان بہ.

بر صد حشمت چو دارا و سکندر چہ عز و جاه کیکاؤس قیصر
بر لطف و بخت ملک و مال گوهر بداغ بندگی مردن بدین در
بجان اوکہ از ملک جهان بہ.

ز پشت دست از حسرت گزید است نہ از جام الم جرعہ کشید است
غرور حسن او اینجا رسید است شبی میگفت چشم کس ندید است
نہ مروارید گوشم در جهان بہ.

ز حال این علیل تن بپرسید دوایم زان مسیحا فن بپرسید
علاج من بہ وجہ احسن بپرسید خدارا از طبیب من بپرسید
کہ آخر کی شود این ناتوان بہ.

مکن هرگز حجاب از هند پیران مشو در اضطراب از هند پیران
بجو راه صواب از هند پیران جوانا سرمتاب از پند پیران
کہ رای پیر از بخت جوان بہ.

ز عشق روی اودیروزدر دشت غزل خواننده رند مست بگذشت
شنیدم این سخن میگفت میگشت گلی کان پائمال سرد ماگشت
بود خاکش ز خون ارغوان بہ.

لب لعلش بمثل شهد و شکر ازو شیرین تر گفتار دلبر
نصیرا شعر تو شیرین ازو تر سخن اندر دهان دوست گوهر
و لیکن نکتہ حافظ ازان بہ.

تاج محمد خان لغاری

تاج محمد خان بن غلام الله خان (اول) از دودمان لغاری نوابان تاجپور (سند) در قرن سیزدهم می زیست. خوش مزاج و نکته سنج و حکیم و شاعر زبان فارسی بود. این غزل ناصحانه از او است:

تو دلِ خویش بدست آر برادر جانی
این همه حرص و هوا هست بیک دم فانی
کاش که عمر تو برباد رود در غم سال
تو کمر بسته و چالاک درین نعمانی
تو که یک روز جدا می شوی از دار فنا
در جهان، آن که می خوانی تو کرامی خوانی
'تاج محمد' که سِرِ عشق نداری هرگز
این چه بیهوده عقل ست همه نادانی.

❖

خلیفه گل محمد ساونی، گل

گل محمد از قبیلهٔ آخوندان ساونی (عقیلی قریشی) در قریه هاله کندی (هالا قدیم) در سال ۱۲۲۶هـ متولد شد. عالم و فاضل بود و بزبان عربی و فارسی دسترس کلی داشت. در طریقه قادری مرید 'پیر پاگاره' سید علی گوهر شاه 'اصغر' بود. برای ادای فریضهٔ حج به عربستان رفت و در سال ۱۲۷۲هـ آنجا فوت شد. شاعر زبان عربی و فارسی و سندی بود. 'گل' تخلص می کرد. شاعر اول بود که در ارکان عروض 'دیوان سندی' را تصنیف کرد. اشعار او در زبان فارسی دستیاب نشد. فقط این قطعه بر رثای پیر محمد اشرف ازو به یادگار است:

او غلام غوث آل حضرت غوث زمان
این صالح پیر محمد اشرف آن قطب زمان
بود آن نوباده بستان معنیٰ دلکشا
پس پذیره در قلوب خلق چون در جسم و جان
رشک میبردند بروی دشمنان اهلِ قریش
از حسد و ز بغض طبیعت بود کایشان را نهان
روز عید انور میان شهر راجه تالپور
بغض حال حاسدان در گفتگو گشته عیان
در جواری شهر بر آن دوست حق باران تیغ
در رسیده از قضای آسمانی ناگهان
چون امام پاک حضرت سید الشهدا حسین
کشته شد آن بیگنه از دست ظلم ظالمان

بین کرم آبش کہ چون بر قتل اعدا دست یافت
عفو کرد از بهر حق خون ذبیح بی گمان
ای خوشا منصب پدر کو بر رضا مشکور ماند
در اجر اعلیٰ عفو اصلح بدست آورد آن
جستم از دل ماهیت سال شهادت وی کہ چون است
گفت ای گل کہ "این شهید کربلا مقتول دان"
۱۲۵۴ھ

❖

خلیفہ لطف اللہ ساونی، لطف

خلیفہ حاجی لطف اللہ بن نصراللہ از دودمان ساونی عقیلی قریشی، متوطن هالا قدیم در آخر قرن سیزدهم می زیست. شاعر سندی و فارسی بود- این اشعار را در مدینہ پیش روضہ اطهر سرود.

غمی دارم دوایش از تو جویم
تن بیمار طبعم را طبیبی
پریشان دل فتادم از وطن دور
نظر فرما برین حالِ غریبی
درین آوارگی بیچاره گشتم
بہ تنهائی تو با قربت قریبی
ز لطف عام تو امید دارم
دعای مستمندان را مجیبی.

❖

عبدالقادر عرف قادربخش، بیدل

عبدالقادر عرف قادربخش بن محمد محسن در سال ۱۲۳۰ھ در شهر روهری (نیز لُهری و لوهری) متولد شد. تعلیم و تربیت را در زبان فارسی بمدارج اعلیٰ رسانید و شاعر زبان عربی و فارسی و سندی و سرائیکی گشت. بمناسبت نامش (عبدالقادر) 'بیدل' تخلص کرد. 'دیوان بیدل' معروف و موجود است. بیدل عالم و فاضل بود و در صحبت صوفی جان الله شاه (ثانی) در طریق قادری صاف دل صوفی گشت. اعلام داد که:

انا الشیعی و لکن لا أبری من الخلفاء هم سُرج الهدایه
انا السُنی و لکن قائل الفضل لقامع خیبر و والی ولایه.

—

درویش نه شیعه و نه سنی است
پروانه شعشعهء لدنی است.

مزید گفت:

فقیر عبدالقادر که صوفی و حنفی است
فگند طرح سکوت به قصبهء لهری
یک هزار دو صد شصت و پنج کرد رقم
سطور چند بر ترتیب نغز نظم دری.

"سطور چند" اشاره مختصر است به کتابی که در سال ۱۲۶۵ھ تصنیف کرد. ولی سلسلهٔ تصانیفش چند سال پیشتر در ۱۲۵۸ھ شروع شد. صاحب تذکره لطفی (جلد سویم) این شصت تصانیف بیدل را بر شمرده است.

(۱) **مثنوی ریاض الفقراء**: تصنیف سال ۱۲۵۸ھ مشتمل بر تقریباً یک هزار بیت.

(۲) **دیوان سلوک الطالبین**: در سال ۱۲۵۹ھ- در آن 'طالب' تخلص کرد. شروع با این غزل است:

الاهی موج وحدت بخش دریای خیالم را
به بحر حال گم گردان حباب قیل و قالم را

(۳) **رموز القادری**: تصنیف در سال ۱۳۵۹ھ، در شرح قصیده غوثیه.

(۴) **دیوان منهاج الحقیقت**: در سال ۱۲۶۴ھ مشتمل برسی و یک غزل.

(۵) **مثنوی نهر البحر**: سال تصنیف ۱۲۶۴ھ بر نقش پای مولانا جلال الدین رومی. مثنوی مولانا 'بحر' است و این مثنوی 'نهر':

نهر بحرش نام کردم ای فلان
بحر بعض مثنوی وین نهر آن.

(۶) **رموز العارفین**: سال تصنیف ۱۲۶۸ھ در توصیف و تشریح مسئلهٔ وحدت الوجود.

ای آن که توئی وجود مطلق ذات تو حقیقة الحقائق
باشکل هر آن چه هست پیدا از ملک و ملک توئی هویدا
ای رفع سماء و زینها تو حقائق اشیاء و عینها تو
در شرح من عابد و تو معبود در معنیٰ جز تو نیست موجود.

(۷) **دیوان مصباح الطریقت**: سال تصنیف ۱۲۶۸ھ مشتمل بر دو هزار غزل، قصیده، رباعی، مخمس، مسدس، ترکیب بند و ترجیع بند- شروع.

"الاهی مطلع الانوار وحدت ساز جانم را."

از دیگر تصانیف. او "پنج گنج" در نثر و نظم است (کہ ترجمہء آن در زبان سندی زیر نگرانی راقم چند سال پیشتر طبع گردید). این جملہ تصانیف بیدل در 'نظم' فارسی است. البتہ خلیل در تکملة المقالات بیدل را یاد نکرده است.

این اشعار بیدل در وصف 'لُهری' (روهری) است کہ مسکنش بود و آخر مدفنش گشت. عبدالقادر عرف قادر بخش 'بیدل' بتاریخ ٦- ذوالقعده ۱۲۸۹هـ در روهری فوت شد و مدفنش مرجع خلایق است.

زهی لهری کہ چون جنت عدن است   سراپا مجمع آرام و امن است
زیارتگاه هر روشن ضمیری   دلیل راه هر جان منیری
مگر این بلد چون بیت العتیق است   کہ جای طوف مردان طریق است
دگر پرسی ز حال ساکنانش   سراسر جمع خاطر در امانش
ز حُسن مَظهری هر جاش غلغل   بهرجا گل بهرجا شور بلبل.

این غزل در شروع "دیوان مصباح الطریقت" آمده است.

الاهی مطلع الانوار وحدت ساز جانم را
ز ظلمستانِ کثرت رستگاری ده روانم را
خیالم را چنان مهمیز غیرت زن کہ از هرسو
نماید جلوهء وحدت وجود این دیده گانم را
همی خواهم کہ از یادت نباشد یک نفس غافل
بذکر و فکر خود پرواز پنهان و عیانم را
بالقائی محبت خود دل افسرده را کن گرم
کلام و زندگانی بخش سنگ استخوانم را
چنان کن نور ایمان ظلمت کفر جلی بردی
باثبات حقیقت کن نفی شرک نهانم را

—

دانش از خود رود بہ آمدنش
آخرِ عقل اول عشقت.

—

بیدل اسلام جلوه گر نگردد
تا هوا و هوس نگردد مات.

—

صفا علامت صوفی بود، نہ جامہء صوف
دلِ منیر کجا، خرقه و کلاه کجا
گدای عشق نجوید تقرب سلطان
غنای فقر کجا، حب مال و جاه کجا.

—

ظاهراً با خلقِ عالم می روند
باطناً زین قید بیرون می شوند
ظاهراً آرایش تن می کنند
باطناً "ارنی اناالله" می زنند
صورتی دارند و هم بی صورت اند
کثرت انگارند و هم بی کثرت اند
صورت شان محو در معنیٰ شده
قیس ایشان مُوبمو لیلیٰ شده
گرچہ گوش آرند بر بانگِ جرس
روح ایشان شد بلیلی همنفس.

❖

عبدالواحد، عبدی

میان عبدالواحد بن میان عیسن ساکن قریہ پپری (ضلع نوشهره فیروز) در قرن سیزدهم می زیست. در سلوک و عرفان مریدِ سید نورمحمد شاه ساکن 'کُندها' بود و آن معتقدِ عارف قاضی احمد خلیفہ خواجہ محمد زمان لواروی. در زمره سالکان، میان عبدالواحد بلقب 'پکھ والہ' مشهور گشت. شاعر زبان فارسی بود و 'عبدی' تخلص می کرد. دوران تحقیق بتاریخ ۷- مارچ ۱۹۶۹ع راقم را در قریہ پپری این ابیات از یک غزل 'عبدی' دستیاب شد.

قاضیا چندین نصیحت می کنی از عشق دوست
آتشی از بادِ صر صر کی بگیرد انتفا
اهل طاعت را هلالی چیز آمد ماهِ نو
و این هلالِ عید مارا در شفق رنگ حنا
عابدان را قبله ای باشد جمال سنگ کعب
قبله ما عاشقان محراب ابرو کج نما
از چه عبدی گشتہ ای پابسته در ناموس و ننگ
خیز چون مردی یلانه شو بمیدان کربلا

❖

غلام محمد خان لغاری، غلام

غلام محمد خان بن نواب علی محمد خان لغاری. در سال ۱۲۱۴ھ متولد شد. تعلیم و تربیت زیر نظر والد خود یافت و ادیب و شاعر گشت. تخلص 'غلام' می کرد. 'دیوان غلام' به تحقیق و تصحیح راقم (مطبوع سندی ادبی بورد، ۱۹۵۹ع) موجود است. مطلع اولین غزل در دیوان:

الاهی شوق عشق خود به بخشی جسم و جانم را
بوصف خویش جوهردار کن تیغ زبانم را

غلام محمد خان بدربار فرمانرواء سند میر نورمحمد خان منسلک بود. در تاریخ ۹- جمادی الثانی ۱۲۷۹ھ فوت شد. این رباعی ازو است:

من نیست کسی آشفتہ و سودائی
بسَر زلف گره دار رخ زیبائی
عهد کردم کہ دگر بار ننوشم هرگز
بجز بادهء لعل لب شکر خائی.

اشعار

حال دل را کسی نمی داند
هرکس از حال خویش ممنون است.

—

از دنیا حرام می گویند
بهر دیدار دوست آن خوش است.

—

گر بظاهر از تو دورم لیک غافل نیستم
هست شش چیز تنم دربند عشقت مبتلا
جان بہ هجر و خاطر از درد و ضمیر از بار غم
لب بحسرت دل بسوز و هم زبان در نالها.

موازنہ با غلام محمد گرامی:

گر گرامی نیز گفتا شعرهای پر نمک
لیک از دریا دُرِ شهوار می آید دگر.

چند غزل از 'دیوان غلام':

من نه تنها ز فراق تو شدم ناله زنان
نیست شهری که دو او شور ز غوغای تو نیست
هیچ چیزی ز تو ای دوست نه دیدم خالی
نیست جای که دور او مسکن و ماوای تو نیست
شمع را هست به هر شب رخت سوز و گداز
نیست پروانه که گرد رخ زیبای تو نیست
نه یکی یوسف مصری است غلام کویت
کیست کو بنده درگاه معلای تو نیست.

—

لطف حق با کسی که شامل نیست
هوش دان یقین که کامل نیست
هر دلی کوست در سر دنیا
میل او سوی اصل مائل نیست
هر که بیمار ناز چشمِ اوست
گر مریض ست لیک کاهل نیست
باد او ورد هر دلی که شده ست
گر چه ناخوانده ست جاهل نیست

هر کرا هست هستی موهوم
فی الیقین او به دوست واصل نیست
عشق او مشکل ست بس مشکل
زان که آن جا دمی تغافل نیست
تا حدیث از لبش شنید غلام
گوش او مائل مسائل نیست.

—

عشق شد رهنمای ما ز ازل   عشق شد بینوای ما ز ازل
عشق بوده است یار غم خواریم   عشق شد آشنای ما ز ازل
من شدم مبتلای عشق او   عشق شد مبتلای ما ز ازل
شده وصلش میسریم از عشق   عشق شد جانفرای ما ز ازل
عشق برد ای غلام دین و دلت   عشق شد دلربای ما ز ازل.

—

داغ رشک تو از قمر معلوم   شور لعل تو از شکر معلوم
شوخی نا چشم خون ریزت   هست از ناوک نظر معلوم
کج ادائی ز تیغ ابرویت   ظالما گشت سر به سر معلوم
لطف حسن تو ای بت نازک   شده از نازکی کمر معلوم
رسم جور تو ای بت بد کیش   آشکار است در دهر معلوم
چشم از سوز هجر خون بار است   آتش عشقم از جگر معلوم
نیست حال دلت غلام مگر   بر بت شوخ و بیخبر معلوم

—

شور در عالم فتاد از خنده نمکین تو
نرخ شکر گشت ارزان از لب شیرین تو
دل بناز چشم میگونِ تو شد مست و خراب
مرغ جانم شد اسیر گیسوی مشکین تو

ای مه من چشم کس هر گز نخواهد دید راست
سوی خورشید رخت از تابش تمکین تو
از دلش هرگز نخواهد رفت بیرون درد و غم
هر که یکدم گشت ای جانان من هم شین تو
جز شفقت نیست هرگز رسم مهر و لطف ها آئین تو
میکنی بی خوف خونِ عاشقان کافر دلا
یا مگر خون مسلمان شد روا در دین تو
غم از گردش گردون غلاما میشود
آخر از وصل نگار نازنین تسکین تو.

—

ساقی فرخنده پی داد به من جام می
داد به من جام می ساقی فرخنده پی
گفت که در فصل دی باده پرستی خوش است
باده پرستی خوش است گفت که در فصل دی
گل همه شد غرق خی ز آتش عشق رخش
ز آتش عشق رخش گل همه شد غرق خی
لطف خدا کرد طی نامه هجرانِ من
نامه هجران من لطف خدا کرد طی
چین و حبش روم و ری هدیه زلفش نشد
هدیه زلفش نشد چین و حبش روم و ری
مست کند بانگ نی عاشق سرمست را
عاشق سرمست را مست کند بانگ نی
کی برود مهر وی از دل و جانِ غلام
از دل و جان غلام کی برود مهر وی.

❖

فتح الدین شاه

فتح الدین شاه از دودمان سادات بخاری از اولاد مخدوم جلال الدین جهانیان "جهان گشت" در سال ۱۲۰۵هـ در شهر اوچ متولد شد. او اولین فرد بود که در حدود شهر حیدرآباد محله 'الله جهانیان' را آباد کرد. اولادش تا هنوز آنجا مقیم و معروف به 'جهانیان پوته' است. فتح الدین شاه در سلوک از مولی فضل الله شاه قلندر (المتوفی ۲۷- جمادی الاخر ۱۲۴۳هـ) ساکن قریه 'جهوک' عرف میران پور فیض یافته است. در سال ۱۲۹۱هـ فوت شد. دیوان خطی مختصر مشتمل بر سی و چهار غزل ازو یادگار مانده است.

'الف' الفاظ الاهي در صدف گوهر نما
'سی' بهاری در بهارش یافتم هر مدعا.

—

چشیدم مغز معنی جز و کل را
به فتح الدین عیان اسرار باشد.

—

دیدیم فتح دین را در باب کنج محنت
در سینه سوز دارد، گریان چه احتیاج.

—

سر معنی کشیده ام که میرس جوش وحدت چشیده ام که میرس

آن که فتح ست دین در دو جهان   در رهِ عشق دیده ام که مپرس

—

خانه ویران من آباد شد   یافتم در دیدهء شمع وصال

—

خورم خون جگر در جوش وحدت   شکر ایزد بفتح الدین رسیدم

—

منور جلوهء مهتاب دیدم   بصورت پرتوی در خواب دیدم
شدم خاموش باهر خلوتِ دل   که سوز عاشقی نایاب دیدم

—

شدم بیگانہ از بیگانگان من   که عینم دید رتبه آشنائی
شده روشن دو عالم فتح دین را   به تیغ همت مشکل کشائی

❖

فیروز خان مری، فیروز

فیروز خان از قبیلهء 'مری بلوچان' ساکن سند بود. نواب الهداد خان صوفی (وفات ۱۳۰۰هـ) در منتخب خویش (جنگ بیاض اشعار) فیروز را آورده است. از ان گمان می شود کہ او در عهد تالپور امیران سند در قرن سیزدهم هجری می زیست.

ذوق شعر فارسی بدرجہ اتم داشت. و منتخب غزلیات (بیاض جنگ) را تالیف کرد. نسخ خطی آن، یعني 'منتخب فیروزی'، در ذخیره راقم محفوظ است ولی ناقص است و فقط صفحات ۹۱ تا ۲۲۲ باقی است. این نسخه، خوش خط و هر صفحہ مستطیل و مزین بہ خطوط رنگین است. غزلهای صائب و محسن تتوی را بار ها آورده و غزلیات خویش را نیز بکثرت نوشته کہ تعداد آن به چهل می رسد.

در طریقت، عقیدتمندی خویش را با بزرگان ملتان اعلام کرده:

رهِ پنجابیان فیروز روشن از من است
من غبارِ خاک راهی حضرتِ ملتانیم.

از شعراء قدیم، صائب ممدوح او بود و این غزل را در مدح او سرود:

کی رسد فکر دلِ من بخیال صائب
بر فلک پای نهد جاه و جلال صائب.

اشعارش در تتبع صائب و کلیم و خالص چنین است:

صائب: ز گنجهای گرانمایه بی نثار چہ حظ

اگرچه خود نفشانی ز برگ و بار چه حظ.

فیروز: بغیر گردش ساغر ز روزگار چه حظ
چونیست روز نشاط از شب خارچه حظ.

صائب: ز اکسیرِ قناعت خاک شکر می تواند شد
ز فیض سیر چشمی سنگ گوهر می تواند شد

فیروز: ز فیض عشق حنظل قرص شکر می تواند شد.
زهر در کام مجنون شیر مادر می تواند شد.

فیروز با کلیم و 'خالص' نیز همکلام شد.

کلیم: دل از غم بیش و کم تقدیر گذشته
از نیک و بد عالم دلگیر گذشته

فیروز: فریاد دل از حلقهٔ زنجیر گذشته
سر رشتهٔ این از کفِ تدبیر گذشته.

خالص: غزل خالص بهار شد که شود سیرلالهای قدح
زند هوای گلستان از صفای قدح

فیروز: رسید موسم گل می وزد هوای قدح
نه طرفه غنچه چو گل گشت رخنمای قدح.

در خصوص نفوذ حافظ درین دیار گفته است:

شاعران فیروز بهر نظم رنگین در سخن
شعر حافظ هر کجا دیدیم تضمین کرده اند.

اثر مصرع جامی:

برسوای جهان فیروز کرده مصرع جامی
'شدم دیوانه آن طفِل پری پیکر نروسنگم.' (؟)

یاران صفاهان را هم چنین یاد کرده است:

فیروز من این غزل را که نوشتم
چون تحفه بیاران صفاهان برساند.

از تلمیحات در چندین غزلها معلوم می شود که فیروز با موسیقی شغف داشت:

خوش آن بزم میان لاله و گل
زبانِ خار موسیقار باشد.

—

شعر فیروز خوش ترانهٔ ماست
نغمهٔ او رباب را مانـد.

انتخاب این چند اشعار از 'منتخب فیروزی':

هر کس که بخود بینی گردیدمصور
در آئینه دل نکتهٔ زنگار توان کرد.

—

دل قدری درد تو موجود ندارد
مانند ایازیست که محمود ندارد.

—

حرف از لب لعل تو شنیدن نگذارند
آنهان که ترا با من دیدن نگذارند
فیروز کجا باده به پیمانه دراریم
چون باز به میخانه رسیدن نگذارند.

—

موسفیدی همت حرص ما پر زور کرد
مرهم کافور ما این رخم را ناصور کرد.....
نیست بر فرهاد از دیدار شیرین شور عشق
آنچه بر خسرو چو نقش صورت شاپور کرد.

—

یک نقطه تو بس باشد صد شرح معانی را
در درس محبت تو دفتر بچه کار آید.

—

تاثیر ندارد بہ بدان پند توصد سال
عیسیٰ گر تعلیم گری خرشده باشد...
فیروز باین حشمت اشعار کہ دارد
شک نیست ز ایران گر نادر شده باشد.

—

همت فرهاد آن دلهای سنگین کرده اند
بیستون را سنگدانِ نقش شیرین کرده اند.

—

پاسِ ادب دل کہ بدیوانہ گذارند
خانہ است کہ با مردم بیگانہ گذارند
از نفی و اثبات یقین گشت گما نها
شوریست کہ در حلقہء مردان گذارند
فیروز نکوئی بہ بدان دست نداده
مانند خراجی کہ بدهقان گذارند.

—

مزن بمرده دلان حرف زنده طبعان را
سخن تو از لب عیسیٰ است، گوش خرچہ کنی.

—

بهشت می طلبی بر قدم مادر باش
چو آفتاب ببر صبح سوی خاور باش
اگر قبول نسازی نصیحت فیروز
رضای تست بزن یا مطیع مادر باش.

❖

محمد صالح دِمائی

قاضی احمد، منسلک بہ طریقہ نقشبندی، یکی از خلفاء خواجہ محمد زمان لواروی بود. 'شهر قاضی احمد' (ضلع نوابشاه) بنام او مشهور است. بعد وفاتش (ف ۱۲۲۴هہ) فرزندش محمد صالح صاحبِ سجاده گشت. از صوفیاء و صلحاء عصر بود. مدفنش متصل مزار پدرش در قریہ 'قاضی احمد' واقع است. این چند بیت از او در کتاب 'بزرگان دِمائی' در مکتوبات او منقول است.

کار من نیست که کسی را بجدال
ره نمائیم بخدای متعال
هر که پی در پی من بشتابد
آنچه من یافتم هر بیابد

در مدح پدرش قاضی احمد که عالم و عارف بود گفت:

آنکه نامش بزبان بردنم از بی ادبی است
گرچہ ذرات تنم جملہ بنامش گویا است
لیک زآنجا کہ زبان نیز سعادت طلبیست
گر باین نام شریفش .... ز جفاست
قطب حق هادی دین حضرت احمد امجد
آنکه پیشش بتواضع قدافلاک دوتاست

❖

محمد عارف، صنعت

محمد عارف بن محمد امین از قبیلہ اعوان در اوائل قرن سیزدهم در شهر شکارپور متولد شد. محمد عارف در صنعت خیمہ دوزی مقام داشت و ازان مناسبت 'صنعت' تخلص کرد. پیش ازان 'عارف' تخلص می کرد. دیوانش را بعد از مدت مدید فرزندش عبدالخالق وکیل (باهتمام پوکرداس، تاجر کتب شکارپور). در سال ۱۳۱۳ھ از لاهور شایع کرد. در دیباچہ می نویسد کہ والد بزرگوار موصوف "در زمان حیات مستعار خود فخر شاگردی اوستاد الکل جناب فردوس مکان مرحوم آخوند صاحبدنہ تخلص بہ 'صاحب' امام مسجد قاضی سندهی شکارپوری حاصل کرده و از اوستاد تخلص 'صنعت' ماذون گشت."

صنعت یک دیوان و یک مثنوی بنام "ناگهان" متعلق به 'داستان جمجمه سلطان' بگذاشت. ابتداء دیوان مطبوع بہ این قصیده می شود در حمد باری تعالیٰ جل شانه:

ای بادهء سودای تو در ساغر دلها
وی ذوق المهای تو صد نشهء صهبا.

بعد از چند قصیده، غزلیات با این غزل آغاز می شود:

بہ بسم الله کردم ابتدا عنوان دیوان را
نهادم برسرش افسر رحیم و نام رحمان را.

غزل آخر در دیوان:

بس کہ از نشه صهبای خیال نگهت
همچو صنعت شده ام مست و خراب ای ساقی.

'دیوان صنعت' بار دیگر باهتمام سندی ادبی بورڈ (۱۹۶۸ع) و بتصحیح و مقدمہ لطف الله بدوی شایع شد.

استاد او صاحبدنہ 'صاحب' در شعر صنعت گفت:

بہ شعر صنعت صاحب اگر تو دم بزنی
بہ خلق یاد دهی معجزه مسیحا را.

صنعت در مقطع غزل خود جواب داد کہ:

بہ شعر صاحب صنعت چہ جای دم زدنیست
کجاست حاجت مشاطہ روی زیبا را.

صنعت بوم و زاد خود را، یعنی شهر شکارپور را عزیز می داشت و در مدح شهر قصیده سرود:

خوانند هست جنت اکبر شکارپور
وز هشت در بهشت نکو تر شکارپور
احرامِ طوف کعبہ ء کوی بتانِ شوخ
بستند حاجیانِ حرم در شکارپور
از نور عارضِ رخ خوبان مه لقا
چون بزم انجم است منور شکارپور.

'هشت در'، یعنی فصیل شهر که هشت دروازه ها دارد (لکهی، هزاری، هاتهی، خانپوری، سیوی، واگنو، کاران و نوشهره).

دیوان صنعت نیز دارای قصیده ای است و دران وصف شهر شکارپور و مدح والي شهر سید زین العابدین است کہ از فرمانرواء سند میر محمد نصیر خان در آنجا متعین بود.

شکارپور کہ رشک ریاض رضوانست
گلشن همیشہ بهار و شگوفہ خندان است
هوای غالیہ سالیش چو نو بهار ختف
فضائش همچو شفق رنگ گل بر افشان است
امیر سعید زین العباد روشن رای
که نورحسن ز سیمای او درخشان است
ظهیر ملت و مذهب ولی دانش و دین
امین دولتِ میرِ نصیر دوران است....

صنعت قصیده در مدح نواب احمد خان لغاری مختارکار پرگنه چاندکہ سرود:

نامور نامی نواب نامدار ذوالکرم
آن که او همنام گشتہ سرورِ خیر الامم
آن کہ اندر نامداری با هزاران مجدوجاه
با بنی همسایش افراختر اعلیٰ علم
آن کہ اورا شد خطاب از بارگاه بی نیاز
سرور نواب احمد خان امیر محترم.

صنعت در سال ۱۲٦٦هـ (۱۸۴۹ع) فوت شد. قبل از وفات ریشی در قفای گردن پیدا شد و طبیبان از علاج او عاجز آمدند. ازین مناسبت سرود:

مائیم و فقط عشق رخ یار دگر هیچ
داریم در آفاق همین کار دگر هیچ
چون به نشد از مرهم ریش غمت اکنون
الماس نهم بر دل افگار دگر هیچ.

صنعت شاعر غزل گو بود. این اشعار منتخب از غزلهای او:

چون غنچه سر ببال خود آورد بلبلم
زیرا که گل ندارد پروای ناله را
صنعت نمود دعوی عشقت که در ازل
بر نام او نوشت قضا این قباله را.

—

ز وضع شوخی 'صنعت' ادب را خنده می آید
که گستاخانه می بوسد نقوش پایزارش را.

—

عاشقان را در تبسم جان می بخشد لبش
هست 'صنعت' خنده گل جان فزای عندلیب.

—

پیش از محبتت ز جهان یک نشان نبود
تا آن نبود گردش این آسمان نبود
بود بزم گاه گیتی در پردهء عدم
آهنگ جلوه جانان گر درمیان نبود
از آه سرد سینه و از گرم گریه چشم
آثار آب و آتش اندر جهان نبود.

—

شود چون خیره چشم آفتاب از تابش رویش
کجا مه را بود طاقت که بیند یک نظر سویش
شود محو تماشایش برنگ دیدهء شبنم
میسر گر شود خورشید را نظاره رویش
بسیخ انتظارت پخته دل بر آتش هجران
بگرداند کباب آسا غمت پهلو به پهلویش

غزالان شوخ چشمش را نگاه ناز می بینم
نگهدارد خدا از چشم بد شوخی آهویش
کراما کاتبین را کی خبر باشد ز ایمائی
اشارتها که میدارد به 'صنعت' ناز ابرویش.

—

نوای نالهء 'صنعت' بگوش جان بشنو
که شاخسار غمت را هزار دستان ست

❖

محمد محسن، بیکس

محمد محسن فرزندِ عبدالقادر عرف قادر بخش 'بیدل' بود. در سال ۱۲۷۵ه در شهر روهری متولد شد. تعلیم و تربیت در نزد والد خود یافت. در سال ۱۲۹۸ه فوت شد. شاعر زبان سندی بود و در فارسی نیز شعر می پرداخت. 'بیکس' تخلص کرد. لطف الله بدوی در تذکره جلد-۳. این اشعار را از او نقل کرده.

ساقی بهار آمد رنگین لباس کن
می لعل خام بگشا وحدت لباس کن

—

حکایت حالت هجران تو می دانی و من دانم
شکایت شوخی چشمان تو می دانی و من دانم

❖

محمد مفتی، خاطی

محمد مفتی تخلص 'خاطی' در شهر شکارپور در نصف آخر قرن سیزدهم زندگانی بسر می کرد. سدارنگانی در کتاب 'شعراء فارسی سند' ترجمهٔ خاطی دارد. معاصر میر علی نواز علوی بود. 'علوی'، 'خاطی' را در غزلخوانی کم مایه می شمرد چنانچه گفت:

چشم بگشا او 'خاطیا' بنگر
تو کجا و کجا غزلخوانی
هر که شعر تو دید گفت آن دم
حیف بادا برین هزلخوانی.

در جواب 'خاطی' گفت:

'علوی' از اخلاصِ دل هستم غلام چار یار
لعنت ایزد بود بر رافضی و خارجی.

❖

مخدوم محمد عاقل، عاقل

مخدوم محمد عاقل عرف مخدوم پیرمحمد از دودمان مخادیم گهره (ضلع خیرپور) عالم، فاضل، فقیه، ادیب، مورخ و شاعر بود. قصه چهار درویش را در جواب 'بهار دانش' در نثر فارسی تصنیف کرد. تاریخ آئینهٔ جهان نما در تاریخ سند در زبان فارسی تصنیف کرد. در ادب و انشا دو تصنیفاتش یکتا است: انشای عاقلی مرغوبی و دوم ریاض المحافل که در رای فاضل وفائی مرحوم در آداب مجلس و سخنوری نظیری ندارد. مخدوم موصوف 'عاقل' تخلص می کرد و دیوان عاقل ازو یادگار.

عاقل شاعر قادرالکلام بود و در زبان فارسی هم باهمه از کمالات شعراء اولین ایران. من (راقم مصنف) نسخ از خطی دیدم در ذخیرهٔ کتب مخدومان گهره بعنوان 'دیوان بوستان خیال' تالیف 'بیکتال قلی ابدال رومی' دست نویس مخدوم محمد عاقل که کتابت ویرا به تاریخ یازدهم جمادی الاول ۱۲۸۳ھ "به تکمیل رسانید. مولف کتاب در دیباچه نوشت:

"چون مدت مدید و عهده بعید در صحبت شعراء زمان و فصحای دوران بودم و از فوائد انفاس شریف ایشان که مصاحبه گلستان پر از گل و مل وچون گلشن معارف اهل عرفان از لاله وریحان بوده ازانجا گلی چند چیدم."

یعنی کہ تذکرہ شعراء تالیف کرد باین نهج کہ برای موازنہ مطلعهای چیده از غزلیات ایشان آورد کہ شاهد بر هر زبانی و هم نوائی بوده مثلاً:

حافظ: اگر آن ترک شیرازی بدست آرد دل مارا
بخالہ هندویش بخشم سمرقند و بخارا را.

جامی: بمسجودی کہ بست ایوان این نه طاق مینارا
که جز ابروی آن مه نیست محراب دگر مارا.

دوران کتابت این نسخہ، مخدوم عاقل مطلعهای غزلیات خویش نیز شامل کرد. مثلاً:

جامی: زهی شرمندگی از عارضت خورشید تابان را
ز لعل جانفزایت صد خجالت آب حیوان را

عاقل: ازان وقتیکہ نوشیدم می از لعل لبت جان را
حرامم باد گر نوشم دگر بار آب حیوان را.

—

میر قاسم: ای مظهر جمال تو مرآت کائنات
وی جُنبش صفات تو از مقتضای ذات

عاقل: ای نور نوربخش تو ذرات کائنات
هست از وجود تو همه این مظهرِ صفات

—

سعدی: من از تو روی نہ پیچم اگر بیازاری
که خوش بود ز عزیزان تحمل و خواری

عراقی: بکوش تا دل آزرده را بدست آری
که اهلِ دل نپسندند مردم آزاری.

عاقل: به هوش باش که تا هیچ دل نیازاری
بدست آر اگر می توان بدست آری.

مخدوم موصوف تاریخ ششم ماه شعبان سنہ ۱۲۹۳ھ رحلت کرد. پیر محمد اشرف نقشبندی قطعہ تاریخ نوشت:

آه ز فوت حضرت مخدومؔ از جهان رسمِ جود و حلمِ برفت
سال وصلش چو از خرد جستمؔ گفت هی هی شعاعِ علم برفت

فاضل وفائی این اشعار عاقل را در تذکره مشاهیر سند (جلد دوم) نقل نموده است:

برون شد از خم دیرین شراب آهستہ آهستہ
بر آمد از پس کره آفتاب آهستہ آهستہ
فریب روی آتشناک او خوردم و ندانستم
کہ خواهد خُرد خونم چون کباب آهستہ آهستہ
باین خورسندم از نسیان روز افزون پیریها
کہ از دل می برد باد شباب آهستہ آهستہ
بیا بشنو توپندِ من اگر هستی تو عاقل دل
که طفل خُرد می خواند کتاب آهستہ آهستہ

❖

مراد نصرپوری، مراد

مراد از قبیلۂ قاضیان نصرپور بود. دیوانش 'دیوان مراد' را در کتابخانۂ حکیم مرحوم قاضی محمد بخش در شهر نصرپور دیدم. دیوانی بود مختصر یک یا دو غزل بر هر حرف قافیہ و در آخر اعلام از کاتب کہ "باتمام رسید نسخه کتاب فیض مآب از دست فقیر حیات فقیر بتاریخ بیست و دویم بروز شنبہ ماہ صفر ۱۲۴۸ھ.": یعنی کہ مراد در نصف قرن سیزدهم می زیست. این اشعار از دیوانش نقل می شود:

حال دل در بیان نمی آید در بیان بی بیان نمی آید
سخن عشق شعلۂ آتش راندن آن بر زبان نمی آید
جان شیرین روان بلب آمد لیک مونس روان نمی آید
آتش عشق در دلم بگرفت ابر رحمت بران نمی آید
مراد از جهان بہ عشقش مرد رفت، در لامکان نمی آید.

این مناجات در آخر دیوان.

به نیروی قدرت چه صنعت گری که کس را نباشد بتو همسری
قلم قدرتت نقش بستہ بر آب تو بی مثلِ صورت جهان آفری
ز پشت آوری نطفۂ در شکم تو آن نطفہ را در شکم پروری
کہ پیش از تولد شدن آن پسر ز خوانِ بہ پستان تو شیر آوری
چو پرورده شد بچہ باعز و ناز نمی در دلش نور دانشوری
بلطف تو چون در بلاغت رسید بروی زمینش دهی سروری
چو از خود دهد رزق رازق مراد تو از بهرِ روزی چہ غم می خوری

❖

ملا عبدالرحمان ساونی

ملا عبدالرحمان ساونی ساکن هالا قدیم در قرن سیزدهم می زیست. این تهنیت نامہ بر تولد فرزندِ فضل الله شاه المقتول سرود. تاریخ ولادت فرزند ۱۱ ماه ربیع الاول ۱۲۸۲ھ بود.

آمد بهار فضل بهر گوشه گل شگفت
بر شاخ هر درخت عنادیل نغمه گفت
اندر صحن چمن بمددگاری • غصن
خاشاک و خار باد صبا از زمین برفت
قمری و عندلیب ترنم سرا سُرود
لالہ بگوش وه بکلہ کج طراز بست
نرگس خمار داد ریاحین ایچنین
خیری بحسن و خوبی از ارغوان گذشت
نوگل بهر طرفہ تماشای جلوه گر
از یاسمین طیب طرب درمشام رفت
آری ز ابر احسان باران فرا رسید
درکوه و دشت و باغ زمین لالہ زار گشت
باران فضل یزدان هر جایگه رسید
درشش جهان عالم هرکس ز ذوق مست.

❖

مولوی گل محمد عباسی، کندوی

مولوی گل محمد عباسی در قریه گنده در قرن سیزدهم زندگانی می کرد. آن جا مکتب داشت و تعلیم و تربیت در زبان فارسی می کرد. فرزندش عطامحمد 'عطا' شاعر زبان سندی و فارسی مشهور است. این بیت از اوست:

عشق مجازی چون خدا را بود
پس چه گناه است که مارا بود

❖

میر حسین علی خان تالپور، حسین

"سرکار دولت مدار" میر حسین علی خان (بن میر نور محمد خان بن میر مراد علی خان) از خانوادهء تالپور فرمانروایان سند بود. بعد از تسلط انکلیس برسند (۱۲۵۹ھ) اسیر گشت و پانزده سال در قید فرنگ در کلکته بسر کرد. ازان بعد بہ سند آمد و در سال ۱۲۹۵ھ فوت شد. شعراء معاصرین رفیع الدین رفیع سرهندی، آخوند احمد ساونی، آخوند غلام حیدر، صاحب تکمله مخدوم ابراهیم خلیل، سید حسن علی شاه، ضیا تتوی، امید علی 'تنها'، ساونی، آخوند محمد قاسم ساونی و سید غلام محمد گدا بر وفاتش، مراثی و قطعات تاریخی نوشتند.

او ادیب و سخنور بود. در نثر و نظم فارسی و سندی و اردو تسلط داشت. در شعر 'حسین' تخلص می کرد. مدارنگانی در "شعراء فارسی سند" نوشته که دیوان حسین مختصر دارای شصت غزل است. منتخابی ازآن:

سوگند بدان زلفِ درازِ تو که بخشم
بر چینِ سرِ زلف تو صد کشور چین را.

—

در خطِ سبز لبت دیدم و گفتم با دل
یاد ظلمات مکن چشمهء حیوان اینجاست.

—

نرگس چه زند لاف بہ همچشمت ای یار
تشبیه بچشمت نبود بی بصران را.

—

رموز عشق ندانند زاهدان آری
منجمان نشمارند موج دریا را.

—

عنقا شکار کس نشود، دام باز چین
کاینجا همیشه باد بدست است دام را

—

قضا بدامِ تو آورد بیخبر ما را
وگر نه کس نگرفتست مرغ عنقارا.

—

اسیر گشتن یوسف گناهِ حسنش بود
ملامتی به چه باعث بود زلیخا را.

—

همچو فرهاد بود کوهکنی پیشه ما
کوهِ ما، سنبهء ما، ناخنِ ما، تیشهء ما.

—

شیر عشقیم نه چون شیر نیستان بشکار
دست ما، پنجه ما، سینهء ما، بیشه ما.

—

بگو صبا تو بشیرین دهانِ من باری
که کوهِ محنتم آخر ز بیستون کم نیست.

غزل

مطلع صبح سعادت روی دوست
لیلة القدر است یا گیسوی دوست
روی او مهر است یا بدرالدجی!

یا هلال عید یا ابروی دوست
مصحف و انجیل و تورات و زبور
یا بیاض عارض نیکوی دوست
نیست هرگز در جهان دیگر حسین
قبلهء اهل وفا جز کوی دوست.

❖

میر عباس علی خان تالپور، 'مومن'

میر عباس علی خان (بن میر نصیر خان تاجدار آخر سند. لقب 'سرکار شوکت مدار') در قید فرنگ در کلکته بتاریخ ۸- رجب ۱۲۷۲ھ فوت شد. 'مومن' تخلص می کرد. 'دیوان مومن' از سهو پسرش میر عبدالحسین خان (ف. ۱۹۲۴ع) ضایع شد. یک مثنوی 'مومن' باقی مانده است. داستانی است که شکایت داره از کسی نابکار:

ببودیم آن جا که باز آمدی بباز آمدن داستانها زدی
همه داستان بر دروغ و گزاف که مرغی بیارم من از کوه قاف
چو از راهِ تو خار برداشتیم دروغ ترا راست پنداشتیم
پس آنگه همین سیم وزر دادست بکار گذشته فرستادست
چو رفتی دروغ تو معلوم گشت همه آهنی کار چو موم گشت
نه دانی تو ای مرد دیوان خوی که نزد منت تیره شد آبروی
دروگر که بر کاذب نابکار بکرده ست لعنت برو کردگار
بگیتی همیشہ کشی رنج سخت بروز قیامت شوی شور بخت
بدهرت همه کار گردد تباه بہ دنیا و عقبیٰ شوی روسیاه
چه می گوید آن مرد دانای طوس که نظمش سراسر بود چون عروس
درختی که تلخ است ویرا سرشت گرش در نشانی بباغ بهشت
چہ حوش گفت رسم به اسفند یار دران دم که بودند در کارزار
که درا راهِ من برشیزه بریز که من خود یکی مایہ ام در ستیز[1]

❖

(۱) 'تکملة مقالات الشعراء' تعلیقات حسام الدین راشدي، صفحات ۲۴۸-۲۵۵.

میر علی اکبر خان تالپور

میر علی اکبر خان ولد میر رستم خان از خانواده تالپور فرمانروایان خیرپور بود. با والد و برادر خود در قید و بند فرنگ (انکلیس) صعوبتها دید و در ۱۲۷۶ھ فوت شد. با شعر و زبان فارسی شغف داشت. این اشعار ازو است:

چونکہ بر دوشان فشانی کاکل خمدار را
شرمساری می شود مشک ختن تاتار را
شد پریشان سنبل اندر باغ زلف تو بدید
از سر خجلت فتاده پیچ و تاب مار را.

—

ز شوق حسن تو شاعر سخنوری آموخت
ز مهر جلوه جمال تو خاوری آموخت
ولی ز مهر تو دیگر کجا رود بیرون
کہ چشم نرگس مستی تو دلبری آموخت
هزار خانہ برابر ازین جفای تو رفت
کدام خانہ خرابت ستمگری آموخت
بہ دیر بتکده افتاد باز غوغائی است
مگر کہ دلبر من کیش کافری آموخت
بنازم آن خطی همچون سحاب را جانان
کہ آفتاب ز تو ذره پروری آموخت
نگین مهر سلیمان کہ بود خاتم وقت
مگر ز لطف شفقت تو مهتری آموخت.

میر علی اکبر خان، شانزدهم روز سه شنبہ شوال ۱۲۷۶ هجری وفات یافت.

میرزا فریدون بیگ، قانع

فریدون بیگ، جد امجد میرزایان حیدرآباد سند، اصل از شهر تفلس در گرجستان (جارجیا) بود. در عهد تالپور (حکمرانان سند) در سال ۱۲۴۰هـ از ایران به سند رسید و بدربار میر کرمعلی خان منسلک گشت. در سال ۱۲۸۸هـ فوت شد.

سال تاریخش چو جستم هاتفم گفت ای قلیچ
بلبلِ باغ جنان بالا بیاید بی حجاب.

بعد ازان پسرش میرزا قلیچ بیگ 'قلیچ' در علم ادب مشهور و معروف گشت. شعر فریدون بیگ مشتمل بر غزلیات و رباعیات و مراثی، موجود و محفوظ است.(۱) منتخابی ازان:

شاهان جهان بسیم و زر محتاجند
دایم بشر و شور خراج و باجند
در پیشگهِ جناب شاهنشه عشق
هد هد صنقنه و خود فروش تاجند(؟).

—

ای بخت بلند ما فلک با تو چنان
کردست که با یوسف کردند اخوان
او بر سر تمکین عزازت برسید
برما چه توان رسید بعد از هجران.

—

(۱) مطبوع در 'گرجي نامه' که از مرکز تحقیقات فارسي ایران و پاکستان، اسلام آباد، در سال ۱۴۲۲هـ ق/ ۱۳۸۰هـ ش انتشار یافت.

قانع بجفای چشم مستان میکوش
چون باده خام در خمستان میجوش
روزی گردد که بخت یارت گردد
می بالب یار نار پستان مینوش.

—

خدایگان ریاحین باغ و بستانی
فروغ دیدهء امکان و غیر امکانی
تو آن جمال لطیفی که روز شب مه و مهر
بجستجوی تو سرگشته اند و حیرانی
تو آفتابی و عالم پست چو سایه دوان
نمی رسند بجائی ز فهم خود دانی
ز جوشش احدیت ره دوئی زده ایم
بوحدت تو توئی من منم تو میدانی
بجز دلیل رهِ عشق بس خطرناک است
تو خضر راهی ولعل تو آب حیوانی
سرم هوای تو دارد خدای را دریاب
که خون شده است دلم از غم پریشای
گل نچیده ام از شاخ گلبنت یا رب
صبا کز سرشوریده دامن افشانی
دلم ز نرگس مستت مدام بیمار است
چو مرحمت نکنی کی رسد بدرمانی
دمی بیا و ببالین من نشین و ببین
چه سیلها است که از دیده کرده طغیانی
سواد نظم تو قانع بچشم نکته شناس
بود چو گوهر والماس و لعل رمانی.

—

پرتو رویش ضیای چشم ماست
خاکپایش توتیای چشم ماست
ماچه میدانیم دیر و کعبه را
طاق ابرویش جلای چشم ماست
زلف او زنار بندِ شیخ و شاب
کافرِ ایمان زدای چشم ماست
کی خرد یابد حریم کوی دوست
عشق او خود خود نمای چشم ماست
دیدها دارد حجاب هفت تو
ور نه جانان رونمای چشم ماست
عشقبازی کار هر بیدرد نیست
درد بی درمان دوای چشم ماست
تاکه جا در جان گزید آن سرو ناز
آبیارش جویهای چشم ماست
نیش او نوش است قانع شادباش
خاک راهش کیمای چشم ماست.

❖

میر مبارک خان تالپور، مبارک

میر مبارک خان ولد میر سهراب خان (فرمانروای اول خیرپور) در قرن سیزدهم هجری می زیست. معتقد و مریدِ عارف وقت پیر سید محمد راشد بود. شاعر غزل گو بود، این اشعار ازو است:

از درد دلارام روان اشک چو ژاله
و از خون جگر جان بصد داغ چو لاله
کی سرو بقامت صنما همسری آرد
و از چشم تو شرمنده شده آهوی غزاله
ای حسن تو چون یوسف مشهور به عالم
این خط به رخت گرد که چون ماه به هاله
ای دوست چرا در بر مشتاق نیائی
کی گنجد مابین تو من حرف دلاله
از درد فراق تو شکایت به که گویم
و از جور کنم هردم فریاد به ناله
باشد که بر آری ز رخت پرده دلارا
این است غذا دیدن دلدار نواله
گردِ چمن آئی ز شبستان قدم کش
از پرده برون افتد صد گل ز گلاله
صد شکر مبارک که شهی خالق رازق
بر شاه نجف قسمت تو کرد حواله.

❖

میر محمد حسن خان تالپور، حسن

میر محمد حسن خان ولد میر رستم خان از خانواده تالپور فرمانروایان خیرپور، در قرن سیزدهم می زیست. ذوق شعر و شاعری داشت و 'حسن' تخلص می کرد. با والد خود در قید وبند فرنگ (انکلیس) صعوبتهادید. فرزندش سهراب خان 'مسکین' قطعہ تاریخ شهادت میر محمد حسن خان، 'تاریخ دویم جمادی الآخر روز خمیس' ۱۲۸۴ھ نوشتہ.

جنگ نصارا نمود غارت اسلام بود
غازی حرب کفار میر محمد حسن

این اشعار ازو ست:

روی چون صبح تو بر نور قمر می خندد
لب شیرین تو بر قند شکر می خندد
گاه گاهی که تبسم کند، آن دانی چیست
دُرج یاقوت که بر لعل و گهر می خندد.

—

مرا مرگ بهتر ازین زندگی
که سالار باشم کنم بندگی.

❖

نواب الهداد خان لغاری، صوفی

الهداد خان، فرزندِ وزیراعظم نواب ولی محمد خان لغاری (ف ۱۲۲۴ھ)، در سال ۱۲۳۸ھ در شهر حیدرآباد متولد شد. تعلیم و تربیت در زبان فارسی بمدارج اعلیٰ حاصل کرد. قبل از فائز شدن بہ عنان اختیار در عهد امیران تالپور، انکلیس در ۱۲۵۹ھ (۱۸۴۳م) بر سند قابض گشتند. بعد ازان الهداد خان چند سال در انتظامیہ انکلیس خدمات سرانجام داد مگر وقتیکہ مختارکار سیوَهن بود مستعفی شد و بر جاگیر آبائی در کوت لاشاری سکونت پذیر شد. بتاریخ ۱۸ محرم ۱۳۰۰ھ (۳ نومبر ۱۸۸۲ ع) وفات کرد و آنجا مدفون گشت.

نواب الهداد خان مائل بتصوف بود و بہ این نسبت تخلص خود 'صوفی' کرد. شاعر قادرالکلام بود و در عمر بیست سالگی صاحب دیوان شد. علاوه این دیوان، مندرجہ ذیل باقیات صالحات از ذخیره 'صوفی' از پسماندگانش بہ نگارنده رسید

۱. مثنوی داستان شیدا و تسکین. در باره تصنیف این مثنوی گفت:

بسا ایام بودم محنت آگین بنظم قصہ شیدا و تسکین
کہ سازم داستانش جملہ منظوم ز بهر اُنس خاطرهای مفهوم

۲. مثنوی اصغر. عمرش سی و هفت سال بود کہ این مثنوی را در سال ۱۲۷۴ھ تصنیف کرد. مشتمل بر چالیس (؟) داستانها است. نسخہ از اول ناقص است: البتہ داستان آخر کامل است.

'صوفی' مثنوی مولانا جلال الدین را 'مثنوی اکبر' دانسته و
بہ آن نسبت مثنوی خویش را 'مثنوی اصغر' نام نهاد:

حالیا در عمر سالِ سی و هفت دل بشغل نظم مشغولی گرفت
سال تصنیفش بیاور در شمار از هزار و دو صد و هفتاد و چار
مثنوی را 'مثنوی اکبر' بخوان و این کتابم 'مثنوی اصغر' بدان

۳. مثنوی مسکین: این مثنوی مشتمل بر مدح و مناجات و وصف صحابہ کرام است. نسخہ بخط نوابِ موصوف است و دران 'مسکین' تخلص کرده است. آغاز مثنوی:

باز سر نو عشق نو آمد پدید باز سر نو گلبنِ ریحان دمید
گوش باید همزبان باید سزا تاکند گفت و شنودم ماجرا
گر بگوش آری ازین گفتارما زینت گوش این در شهوار ما
همزبان باید کہ ذکرش ذکر اوست هم دلی باید کہ فکرش فکر اوست
من چہ گویم گفت سابق مولوی آن کتاب معنوی و مثنوی

۴. منتخب جنگ اشعار: انتخاب اشعار تقریبا یک صد و سی شاعر، از حافظ تا صوفی، مرتب بترتیب قوافی دیوان از (الف) تا (یا).

الهداد خان صوفی 'در شعر فارسی بسیار گو بود ولی ذکر او در 'تکملة المقالات' از خلیل سهوا فوت شد. در سال ۱۹۵۶ع، سدارنگانی اول بار ترجمہ صوفی را بہ اختصار در 'شعراء فارسی سند' ضبط کرد.

نسخہ خوشخط دیوان صوفی در ذخیره راقم موجود است. درین نسخہ، مجموعہ غزلیات آن است کہ صوفی در عمر سی سالگی (یعنی تا سال ۱۲۶۸هـ) سرود مطلع غزل اول در این دیوان

الاهی مطلع انوار رحمت ساز جانم را
کلیدِ مخزنِ اسرار دل گردان زبانم را.

نہ سال قبل از تصنیف دیوان، حادثہ عظمی روی داده بود، یعنی کہ در سال ۱۲۵۹هـ انکلیس بہ حیدرآباد سند قابض شدند. صوفی آن حادثہ را یاد کرده سرود:

نہ تنها حسرتِ کشمیر شهرِ حیدرآباد ست
ز بحرش موج رشک اندر دل پنجاب برخیزد.

—

دوش آن گل چهرهء گلگون نمایان کرد ورفت
خـوش گلی از گلستانِ حیدرآباد تو ام.

—

دیده ام 'صوفی' بجز گریه نماند هیچ دم
در فراقِ سرورانِ حیدرآباد، ای فلک!

—

مگر دیدم جزای کارهای نا سزای خود
که دی بودم امیر اندر وطن، امروز محتاجم.

اشعار صوفی پرمعانی وبر حقائق زندگانی شاهد است:

دامن هرگل مگیر و گرد هر شمعی مگرد
طالبِ حسنِ غریب و معنی ای بیگانہ باش.

—

سفر عشق درازست تغافل تاکی
منزل آخر نگرانست سبکساران را.

—

شرح جفای دوست نہ بهر شکایت است
مقصود ذکر اوست دیگر حکایت است.

—

صوفیا از ساغر دل باده عرفان بنوش
در دل ساغر ز مینا غیر قلقل آتش است.

—

گلستان جهان خار است چشم اهل معنیٰ را
گدای کشورِ دل را چه حاجت اوج شاهانه.

—

صوفی بیاد آر همان دم که در گذشت
دانی که هست جمله جهان عالم مثال.

اشعار از دیوان صوفی:

می دمد بوئی حقیقیت از لبِ گفتار ما
می پسندد بسکه هر صاحب دلی اشعار ما.

—

دیگر که میل طبع بشکر نیاورد
طوطی بگوش گر کند این خوش کلام ما.

—

از اباغ نرگسِ میگونِ تو ای رشک گل
هردو چشمِ من خمار جرعه صهبا گرفت.

—

شرح جفای دوست نه بهر شکایت است
مقصود ذکر اوست دگرها حکایت است.

—

برنگ غنچه عمری سر به جیبِ خود فروبردم
گریبانها مهیا کردم از بهر دریدنها.

—

بهنگام تواضع صوفی از مکر عدو منشین
که خیزد تیر از پشت کمان وقت خمیدنها.

—

غم عالم فراوان است من یک غنچه دل دارم
چسان در شیشه ساعت کنم ریگ بیابان را.

—

آئینه را مقابل روی تو رنگ نیست
من آنچه دیده ام که تو خود هم ندیده ای.

—

زلف را فرما که باما یک نفس گیرد سرور
کآشنا با آشنا زیبد من ونه زنجیر ما.

❖

میر محمد علي خان تالپور، بهَرور

میر محمد علی خان تالپور (بن میر صوبدار خان بن میر فتح علی خان) از دودمان تالپور فرمانروایانِ سند، بتاریخ ۱۲ صفر ۱۲۴۳هـ در حیدرآباد متولد شد. و بتاریخ ۱- رجب ۱۲۷۸هـ در کلکته در قید فرنگ فوت شد. مخدوم نور محمد جوهری هالائی را قصیده ای است در مدح وی که دران گفته است:

شبی بودم از فکر دنیا هراسان — که عمر عزیز مرا گشت پایان
ز بس خرمی و ز بس شادمانی — سرایم مدح شهنشاه جهانبان
چه شاهی که فخر سلاطین اعظم — چه شاهی که خدام او همچو خاقان
امیر محمد علی خان که باشد — خدیو و خرد پرور و ظلِ سبحان
وزیر تو اعظم نبی بخش خان است — نگهدارش حق ز چشم حسودان
چه صدر مکرم که از فیض جودش — جهانی ترو تازه و شاد خندان

در شعر تخلص 'بهرور' می کرد و هم نام خودرا آورد. دو مثنوی ازو به یادگار است: داستان رزم نادر شاه با محمد شاه بادشاه هند و "قصه رزم شیر" یعنی شیری که اورا بتاریخ ۹ ذیقعده ۱۲۷۱ه در شکار کشت.

رزم نادر شاه افشار و محمد شاه گورگان بادشاه هند را در مثنويِ نظم کرد که آغازش:

بیا ساقی ای روح افزای من — بیا ای دلارای گل پیرهن

و پایان:

منش مختصر گفتم از شوق دل — ز طبع آزمای ورا ذوق دل
تو ای بهرور زین زیاده مجوش — سخن ختم ساز و ز گفتن خموش

اولین شعر مثنوی شکار شیر در بنگاله (بنگلادش، غالبا در سندربن[1]) در سال ۱۲۷۱هـ.

حکایات آنها بهر انجمن — شود آشکارا ازین شعر من
که به رزم شیر ژیان رخ نمود — بتاریخ شش ماه ذیقعده بود
هزار و دو صد بود و هفتاد و یک — پس از هجرت شاه انس و ملک.
اگرچه بود اولین شعر من — ولی بشگفاندم چو جنت چمن
بماند همین نسخه ای در دهر — ز مـیر محمد علی بهرور.

❖

نواب علی اکبر خان لغاری، علی

نواب علی اکبر خان لغاری، از اولاد نواب غلام الله خان، از دودمان نوابانِ تاجپور بود. در شعر 'علی' تخلص می کرد. 'دیوان علی' را نوادگان محفوظ می داشتند، مگر چند سال بیشتر از ۱۳۸۷هـ/۱۹۶۸ع ضایع شد. این غزل از دیوان علی:

کناره آب گلزاریست و یاری نازنین رقصان
فرح بخش و نشاط افزا مفرح رو مهِ تابان
دف و چنگ و رباب و نی ترنم کُن درین مجلس
بغلغل قمری و طاووس خوش آواز دل هیجان
چون ساقی دید در شوقم پیاپی جام بامن داد
که از ذوق شراب لال دم کام است عشاقان
'علی' باید بدین درگه بجان و سر فروشیدن
برین فرشی مرصع بود حافظ نیز دل حیران.

❖

نورمحمد پیرزاده، عَبدوی

نورمحمد پیرزاده در قریه عَبدو لُهر در مضافات سکهر تولد شد. از اولاد مخدوم شاه عثمان (ف ۷۰۶هـ) که خلیفہ شیخ بهاء الدین ذکریا در سند بود. نورمحمد در سلسلہ نقشبندیہ دست بیعت بہ بزرگان لُواری شد و در ذکر اشغال بحد غایت بکوشید. شعر در فارسی می سرود. انکلیز در سال ۱۸۴۳ع میلادی بر سند قابض شدند و فرمانروایان میرانِ سند را در قید و بند انداختند. این مرثیہ و قطعہ نورمحمد ازان حادثہ یادگار که دران میران سند را بنامهای ایشان یاد کرد.

چون بیفتاد از مراتب جاه صوبدار ولد غلام علی
دیگر میر میر محمد خان پور عالی تبار فتح علی
میر شهداد خان و میر نصیر ابن الابن بن مراد علی
حیدرآباد و ملک سندِ تمام همه ز انصاف سان مدام علی.

نورمحمد بتاریخ ۱۳- محرم سال ۱۳۲۰هـ فوت شد.

❖

در استخراج مادهء تاريخي هنرمندي كلي داشت. بر وفات خواجه عبدالرحمان سرهندي (۱۳۱۵هـ) قطعه تاريخ در بيست و هشت بيت سرود كه از هر مصرع عددِ سال تاريخ (۱۳۱۵هـ) هويدا است:

آه از ترحيل آن حسن آفتاب (۱۳۱۵)
بر سپهر علم انور ماهتاب (۱۳۱۵)
مخزنِ اسرار حق دلدادهء (۱۳۱۵)
بر طريق از بهر حق استادهء (۱۳۱۵)
باد فايز فيض مصطفوي فدا (۱۳۱۵)

اسدالله شاه 'فدا'، بتاريخ ۲۷ رجب ۱۳۴۴هـ در قصبه تكهر فوت شد.

❖

شعراي قرن سيزدهم و چهاردهم

—

اسدالله شاه، اسد/ فدا

اسدالله شاه ولد الله بخش شاه از دودمان سادات مَتياري ساكن در قصبه تِكهر (از توابع حيدرآباد) بود و آنجا در ماه شعبان ۱۲۵۸هـ متولد شد. تعليم در فقه و زبان فارسي از حافظ محمد يوسف ميمن يافت. عالم و فاضل عصر بود. مائل به شعر فارسي شد. نخستين تخلص 'اسد' كرد و بعدِ ازان 'فدا'. وي در صناعت قطعات تاريخي مهارت تام داشت و غزليات هم سرود. مصنف تذكره شعراء تكهر در ترجمه "فدا" نوشته است كه شش غزل ازو بنظر رسيد.

اين نظم در مدح مرشدِ خويش خواجه عبدالرحمان سرهندي نوشت كه دران 'اسد' تخلص كرده است.

اي كه ره گم كردگان را بي گمان رهبر توئي
راست گويم سرورانِ دهر را سرور توئي
اي شهِ ملك طريقت وي دلم را چاره ساز
چاره بيچارگان در اول و آخر توئي
هادي راه هدايت، مهدي دوران بحق
آسمان دين احمد را مهِ انور توئي
كن نظر برحال زارِ بندهء مسكين 'اسد'
زانكه اورا در دو عالم نافع و رهبر توئي.

آخوند احمد ساوني، 'احمد/ احمدي'

آخوند احمد بن آخوند عبدالعليم بن آخوند رحمت الله (ف ۱۲۴۳ھ) بن آخوند الله بخش از دودمان آخوندان ساوَني، عقيلي قريشي نسبتاً، ساكن هالا كندي، عالم و مدرس و شاعر زبان فارسي بود. مريد و معتقدِ 'پير پاگاره' سيد علي گوهر شاه بن صبغت الله شاه (اول)، و ازين رو در بياض خود اسم خودرا 'احمد فقير' نوشته و باين نام نيز مشهور گشت. در عقيدت با مرشد خويش گفت:

گر تو مرشد نبود احمدي را
كس رسيدي درين مقام رضا

شاعر معروف آخوند محمد قاسم برادرزاده او بود و شاعر مشهور اميد علي 'سهَا' يكي از عزيزان او بود. عمرش نود و دو سال بود كہ در سنہ۱۳۱۷ھ فوت شد.

آخوند احمد، استادِ مير عبدالحسين خان بود و او را در زبان فارسي تربيت كرد. در ۱۸۹۶ع تهنيت منظوم بر ولادت پسرِ مير عبدالحسين خان نوشت.

خليل در 'تكمله مقالات الشعراء' ترجمهٔ آخوند احمد باظهار تحسين دارد مگر فقط يک بيت ضبط كرده است. آخوند موصوف صاحب ديوان بود و در شعر نام 'احمد' يا تخلص 'احمدي' مي كرد. نسخ اي از ديوانش (ناقص، قوافي الف تاش) در "مجموعہ مخطوطات عربي و فارسي دكتر نبي بخش خان بلوچ" در 'آرشيو سند' (Sindh Archives) كراچي محفوظ است. اين شعر از ديوان او:

مي خواست احمدي كہ كند كشف سِرها

اما دليل شرع نگهدار شد مرا.

در بياض قاضي دين محمد بختيارپوري خواندم كه "احمد فقير" اين غزل وقت آمدن مرشدش پير پاگاره سيد علي گوهر شاه (المطلس اصغر) انشا كرد.

امروز شاهِ شاهان مهمان شده است مارا
جبرئيل با ملائک دربان شد ست مارا
درخلوتِ گدايان مرسل كجا بگنجد
بي برگ بي نوائي سامان شده است مارا
درخانہء جهان را بسيار سير كردم
آيا ز بت پرستي ايمان شده ست مارا.

(ازين غزل ياد رودكي تازه مي شود).

از بياض خود نويس آخوند احمد(۱) معلوم مي شود كہ دران عصر 'دو احمد'ـ هر دو عالم و فاضل و شاعر، يعني احمد فقير هالا كندي و ميان احمد بهتائي (ساكن بهت شاه)ـ دوست خير انديش يكديگر بودند واز طرفين نامه هائي مي نويسند. اين اشعار در زبان عربي از نامه ميان احمد بهتائي است.

سلام الله ماكر الليال　علي احسن صديق ذي جمال
هو المشهور في الافاق علما　هو الفهام معدوم المثال
مسميٰ اسم احمد طال عمره　وحيد الاثر طائوس الرجال
جديد الدرک في تبيان ماهر　لذيذ اللفظ كالماء الزلال....
جوابا قد كتبتم نحو راح　فاتانا خواص الخيل عالِ
رجاء منک ليلا و النهارا　دعاء الغيب بالخير اشتمال

(۱) اين بياض تا هنوز در ذخيره نگارنده محفوظ است. مرحوم پير حسام الدين در 'تعليقات بر تكمله مقالات الشعراء' از اين بياض اخذ كرد مگر درباره ماخذ وضاحت نكرد.

اليٰ المحبوب خان امید عالي سلام بالتواضع و ابتهال
انا المهجور افقر عبد احمد لعل الله اعطانا الوصال

در یک مصرع، مراد از 'امید عالي' آخوند امید علي 'سها' است. احمد فقیر ساوني ابتداي جوابِ خود بزبان عربي نوشت مگر در آخر اشعار ضمیمانہ در فارسي نوشت:

حمداً لک یا من شرکت صدورنا
بانوار الهدایة حینا سابقا
اليٰ اخینا المفخم المکرم الذي
کان في بیان المعاني بحراً رائقا
فهو الذي یکون اسمعه باسم احمد
و في العلم والحلم کا الکسف وادقا....
التمس في حضرتکم سلاما وافرا
من المحبوب خان بالتسمواق خابقا
والتمس في حضرتکم تحیة ذکیة
من المخلص امید علي بالصدق واثقا
انا العاصي عبداحمد متمسک بذیل
و بعفوالرب ارجوا نهاراً وعاسقا

شوق زیاد گشت بسوي وصال تو
لیکن بدست خویش ندارم زمام تو.

چون اختیار نیست مرا در طریق وصل
پس اختصار کردم اینک کلام را.
احمد صبور باش کہ ناگہ صبا رسد
از بوئي گل معطر سازم مشام را.

آخوند احمد در بیاض خود آورد کہ آخوند امید علي 'سها' در وصف تلمیذ بنام بهادر رباعي سرود و آخوند احمد ورا منظم کرد. درین معني، در میان احمد و 'سها' اشعار رفت:

آخوند امید علي سها:
بهادر چہ دُریست پاکیزه اي
نباشد چنین گوهر اندر صدف
نہ هر جوهري قدر اورا شناخت
بهاي گهر را مدان با خذف!

احمد فقیر:
بهادر نہ دریست پاکیزه اي
ز خرمهره ارزان برابر خذف
چو شعراء تابع غواگفت حق
تو داناء هستي، مفرما قذف!

جواب امید علي سها:
در قلزم وجود خود همچو گوهرست
در یتیم گر بصدف نیست خوشترست
انسان بحسن سیرت و صورت فرشتہ است
آنرا کہ هر دو نیست ز خرمهره کمتر است
باشد صبي بدرجۂ معصومي از همه
عیبم مکن چو گفتمش اورا کہ خوشتر است.

احمد فقیر:
در یتیم نیست کہ چون زنده مادرست
همچون صدف بپرورش مهر خواهراست.

ولي هر دو شاعر عزیز و اقارب بودند و در میان ایشان علائقۂ محبت باقي ماند. چنانچہ آخوند امید علي سها یوم سہ شنبہ بتاریخ ۱۵- ربیع الاول ۱۲۹۸هـ فوت شد و آخوند احمد در قطعہ تاریخ نوشت:

سانح واقع جهان جان کزو دمبدم
اشک روان همچویم هست خفي و جلي

فرقت یارانِ عذب، داغ دهد بر دلي
نیست کسي را گذر خواه نبي و ولي...
ماه ربیع الاولین، پانزدهم یوم ثلث
بود هزار و دو صد نود و هشته تلي.

این غزلِ آخوند احمد را در بیاض قاضي دین محمد بختیارپوري یافتم.

منزلِ عشقت مکانِ دیگر است
مرد، این ره رانشانِ دیگر است
کشتگانِ خنجر تسلیم را
هر زمان از غیب جانِ دیگر است
معرفت از جبه و دستار را
آن عزیزان را نشانِ دیگر است
احمدا تاگم نکردي هوش دار
این جرس را کاروانِ دیگر است.

❖

آخوند فیض محمد*

فیض محمد بن فتح محمد، از خانواده آخوندان روهري در ماه شعبان سنہ ۱۲۴۴هـ در روهري تولد شد. در مکتب، فارسي نظم و نثر و علوم حاصل کرد و عمرش بیست وسہ سال بود کہ خود آخوند مکتب شد. در سال ۱۲۵۹هـ انکلیس برسند قابض شدند و بعد ازان آخوند فیض محمد در محکه تعلیم بعهده نگران مامور شد. بعد آن خدمت باز بآخوندگي مشغول گشت. در شروع قرن چهاردهم حال حیات بود کہ در یک نظم خویش گفت:

سیزدهم صدي گذشت و چهاردهم شد شروع
روز و شب این عالمي در انقلاب افتاده است.

پیش وفات گویا بطور وصیت گفت کہ:

بر مزارِ من مزارید اي عزیزان زینهار
طالب حق خود بخود خوابید در دارالقرار
تن بخاک و جان بکاخ لامکان موجود حق
تو نمي بیني ولي مي بینمت لیل و نهار.

شاعر زبان فارسي و سندي و سرائیکي و هندوي و اردو بود. تاریخ ولادت خویش گفت "امیدوار فیض محمد" (۱۲۴۴هـ). خود نوشته حیات را بعنوان 'نالہ زار' مرتب کرد. در سال ۱۳۰۵هـ "کریما سندي" بتضمین اشعار سعدي تصنیف کرد.

* براي تفصیل رجوع کنید بہ مقالہ نگارنده بعنوان 'آخوند فیض محمد روهروي'، در مجله سہ ماهي مهران، نمبر ۱۹۹۰/۳ع.

شعر اول از کریما:

سچا فیض محمد جي سڻ تون صدا کیم ناروا کر کوجها کها
کریما بہ بخشاي بر حال ما که هستم اسیر کمند هوا

شعر آخر:

اهو گهر نہ نیبه کنهین سان اي یار تون سعدي جوهيءُ هک وچن نا وسار
منہ دل برین دیر ناپایدار ز سعدي همین یک سخن یاد دار

فیض محمد در سال ۱۳۰۶هـ (۱۸۸۹ ع) فوت شد.

از باقیات فیض محمد، ذخیره شعر فارسي او بنظر م گذشت: یازده غزل، یک رباعي، یک مکتوب منظوم مرشع بطرف میرزا آصف صفوي مشکین قلم و دو قصائد در مدح 'پیرپاگاره' سید حزب الله شاه (ف ۱۳۰۸هـ). این اشعار ازوست:

مَهي من مطلعش از مُلک جهنگ است
مسخر تار زلفش تا بزنگ است
ز رويءِ حسن خلق دل فریبش
دلم بربودهء آن سُرخ چنگ است.

—

فیض محمد حزین بشعر تو بتانِ چین
شیرین زبان بافرین بمجلس و مقال ها.

—

فیض محمد مُلک خاموشانِ خوشگویان گزید
در خموشي مي کنم سرِ تکلم آشکار.

—

بر آتش شعله رخان من مي کنم آهنگري
شاید ز دل پیدا شود آئینهء اسکندري.

بردانہ خال آموده اي پیچیده زلفِ دام را
آري بحکمت بستہ اي طیر عقل و افهام را
اي باجمال جلوه گر، اي با دو چشم عشوه سر
بُردي ز عشاقان مگر، هم صبر و هم آرام را
باپیکري خوش چون پري، دلها زمردم مي بري
في الجملہ در جادوگري، بنهادهء اقدام را
نقد سخن را شستہ اي دُرها بصنعت سُفتہ اي
اشعار موزون گفتہ اي ز آغاز تا انجام را
اي باب علم مصطفيٰ، اي حیدر مشکل کُشا
اي ساقي روز جزا، لبریز گردان جام را
اي "فیض محمد" باخبر، غم از دل شیدا ببر
رزاق را کن در نظر، تاکي خیال خام را.

❖

آخوند لطف الله شیراني حیدرآبادي، لطف

آخوند لطف الله شیراني ساکن شهر حیدرآباد، شاعر زبان فارسي بود و 'لطف' تخلص می کرد. در سال ۱۳۰۱هـ (۸۳-۱۸۸۲ع) او مدرس در 'مدرسهٔ حکومت' در شهر حیدرآباد بود که میر عبدالحسین خان تالپور را پسر ایزد یارخان زائید و 'لطف' این تهنیت نامه فرستاد.

دوش برطرفِ چمن کردم گذر … بلبلان دیدم ز شادي نغمه خوان
طوطیان و قمریان هم بذله گو … فاختہ شد باکبوتر همعنان
گل بشاخِ گلبن آمد خنده زن … سرو با شمشاد گشته همزبان
از سوادِ طره سنبل فتاد … بوی گل اندر گلستان رایگان
در عجب بودم که چون آمد بهار … باهمه سامانِ عشرت در خزان
بلبلي شد آگه از اندیشه ام … گفت که اي داناي رمز و نکته دان
زاد در کاشانه "عبدالحسین" … "کان خدیوِ محتشم عالي مکان
میر ایزد یار خان فرخ سیر … کز جبین او بود دولت عیان
باد بابختِ جوان بازو قوي … دولتش بنده سعادت همعنان
عمر افزون طالعش اسکندري … عقل موزون باد و هم طبعش روان
ایزدش یارو نصیرش مصطفیٰ … لطف عباسِ علي اش پاسبان
بهر تاریخ ولادت او شدم … غوطه زن در بحر فکرِ بیکران
گفت سالِ هجریم نا گه سروش … زاد مطلع نو ز ایزد یار خان
۱۳۰۱

خان ایزد یار فرخ طالعي … باز تاریخ مسیحي در زمان
۱۸۸۲

❖

آخوند لطف علي متیاروي، لطف

آخوند لطف علي بن حاجي عزیز الله صدیقي قریشي از خانواده آخوندان شهر متیاري بود. در نیمه آخر قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم مي زیست. در سال ۱۲۵۱هـ متولد شد. شاعر زبان فارسي بود و 'لطف' تخلص مي کرد(۱).

مولف کتاب 'انیس المریدین' پیر محمد حسن جان سرهندي نوشت که آخوند لطف علي علائقه مودت و محبت با خواجه عبدالرحمان سرهندي داشت و در ایام مرض مهلک با خواجه موصوف ملاقي مي شد. بر وفات (۱۳۱۵هـ) خواجه موصوف سه قطعه تاریخي تصنیف کرد(۲).بقول مولف کتاب "فصاحت شعار آخوند لطف علي قطعه تاریخي نوشته و خوش گفته وهو هذا".

اي واي دلم خون شد زین درد دمادم
کو آنکہ همي کرد ترحم بر حالم
فریاد کہ فریاد رسِ مابشد از ما
بیچاره ام اکنون کہ کند چارهٔ کارم
ایامِ نشاط و طرف از ما بگذشتند
اي همنفسان واي کہ ماندیم بماتم

---

(۱) ممنونم کہ بایماء محبي سید آفتاب شاه رئیس متیاري، جناب حاجي بشیر احمد آخوند ذخیره کاغذات پیش کرد که دران حالات آخوند لطف علي و آخوند یارمحمد یافتم.

(۲) مطبوع در کتاب انیس المریدین تالیف صاحبزاده محمد حسن سرهندي، امر تسر ۱۳۲۸هـ/ ۱۹۱۰ع.

صد واي کزین عالم بگذشت ز ماپیش
آن مشفق و آن مرشدِ ما غوث معظم
آن خواجهٔ ما خواجهٔ دوران کہ باسمش
تو عبد رقم ساز و بہ رحمان بکن ضم
آن پیشروِ اهلِ کرامات و کمالات
تا بود در اقطاب زمان بود مقدم
از غوثیتش خلعت فرمود عطا حق
وز فردیت و خلت و قیومیتش هم
دیدم نہ عدیلش بزمین هیچ زماني
هم پیر فلک پیر چنین دیده بود کم
گلزار جهان داشت بدو آب و نضارت
کز فیض و عطا بود بعالم یمِ قلزم
زین دار فنا رفتنش اندوه بما داد
در خلد بہ تشریفش حوران همہ خرم
پرسیدم تاریخش برداشتہ 'آهي'
فرمود بمن هاتف 'دردِ و الم و غم'.

(درد و الم و غم= ۱۳۳۱. ازان عدد 'آهي' (=۱٦) وضع کنید تا
سال وفات (۱۳۱۵هـ) بر آید.)

❖

آخوند محمد علي

محقق نشد کہ آخوند محمد علي از کجا بود. بہ ظن قوي در آخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم مي زیست. این شعر ازو یادگار

آهوی چشمش این خمار آلوده نرگس را نمود
لعل خندانش تجلي داد با برگ سمن

❖

آخوند یار محمد متیاروي، فائق

آخوند یار محمد بن آخوند محمد علي، از خانواده آخوندان صدیقي قریشي شهر متیاري در ماه شوال ۱۲۶۳هـ متولد شد. شاعر زبان فارسي و سندي بود. نخستین 'فائق' تخلص مي کرد و بعد ازان 'وهبي'. سجعش "فخر است کسي را که بود یار محمد". آخوند موصوف بتاریخ ۱۱- جمادي الاول ۱۳۲۵هـ فوت شد.

سواي چند قطعات تاریخیه، اشعار فارسي او دستیاب نیست. این قطعه تهنیت را بر شادي خانه آبادي صاحبزاده عبدالله جان بن پیر محمد حسن جان سرهندي (ساکن تنده سائینداد) تصنیف کرد.

حمد بیحد کز کرمهاي خداوندِ جهان
کد خدا گردید آغا پیر عبدالله جان
در ده و چهارم شب آدینه از ماه رجب
شد بساعات نکو سعدین را نعم القِران
شد میانِ جن و انسان و ملائک صبح و شام
از مبارک باد شغلي بر زمین و آسمان.
از سنِ این کد خدائي با سر "شادي" سروش
زد ندا که "این خانه آبادي سعید و نیک دان".

(سر شادي= یعني ش=۳۰۰+ این=۶۱+خانه=۶۵۶+ آبادي=۱۸+ سعید= ۱۴۴+ و=۶+ نیک دان=۱۳۵=جمل ۱۳۲۰هـ).

❖

امداد علي خان بلیدي

امداد علي خان بلیدي در نیمه دوم قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم مي زیست. 'بلیدي' یک قبیله از قبائل بلوچان است که حالا در ضلع جیکب آباد و در مکران آباد است. این تهنیت نامه ازو یادگارست که بر ولادت ایزد یار خان (فرزند دویم) براي میر عبدالحسین خان تالپور فرستاد.

۲۰ کنون که طبع روان آمدست برمضمون
۷ ز شادماني بسیار وجشن روز افزون
۴۰۰ تبارک الله بغوغاي این مبارک باد
۷ ز سمع او همه گردیده اند بس میمون
۲ بمیر عبد حسین خان پسر نمود عطا
۱۰ یقین ز لطف عنایات قادر بیچون
۲ براي شادي تولید میر ایزد یار خان
۷ زیاده گشت مسرت بحکم کن فیکون
۶۰ سعود کرد بهار و وزید باد صبا
۲۰ کسي خبر ببرد سوی بلبل مفتون
۲۰ کنون بباغ جهان رونق دگر آمد
۲۰ که گل بشاخ برآمد برنگ بوقلمون
۳ چراغ بندي کروبیان ببام فلک
۳ چه بود فرش سیه شب ز اختر آتش گون
۲ برقص او ز جوانان فزود میدانم
۲۰ که خورده هست سقنقور شیخ در معجون

۹۰ صفا شد است ز گلزار دامن کهسار
۲ بهر کجاست تماشاي مجلسِ موزون
۲۰ کسي بر اسپ کسي بر شتر کسي برپیل
۲۰ کسي بباغ رود کس سوئي فضا بیرون
۲ بفرق این مهِ انور نثار مي سازند
۷ زر و جواهر و دینار ولولوِ مکنون
۳ جلال و عمر و اقبال و بخت و جاه و حشم
۷ زیاده باشد شهزاده را ز افریدون
۴۰۰ تفخر است مرا زانکه مدح شه گویم
۲۰ کنم ستایش گل مثل بلبلِ مجنون
۲۰ کنون که حق دعا و ثنا ادا کردي
۴ دلا بکوش بعیش و بساغرِ گلگون
۳ چوگیري از سر هر مصرع اش عددهارا
۱۰۰ قرینه باور ماده بر آوري موزون
۱۳۰۱= مرا است طبع که امداد علي گردید
و گرنه هستم از سلک شاعران بیرون

ظاهر است که امداد علي طبع روان داشت و از سلک شاعران بیرون نبود.

❖

بهاء الدین ماتهیلوي، بهائي

بهاء الدین بن جلال الدین از قبیلهٔ پتافي بلوچان، در قریهٔ لصیر کوتهي، تعلقهٔ ماتهیلہ (حالیا ضلع گهوتکي) در سال ۱۲۳۹هـ متولد شد. در آن نواحي و در شهر کندکوت از مدارس فارغ التحصیل شد. بعد آن تامدت مدید در تعلیم و تدریس مشغول گشت. در زبان فارسي دسترس کلي داشت و صاحب تصانیف گشت که ازان جملہ هفده در نظم و نثر فارسي مطبوع و معروف است. در شعر فارسي 'بهائي' تخلص کرد. یعني که پس از مولوي بهاء الدین 'بهائي' آملي در ایران، مولوي بهاء الدین 'بهائي' در سند پیدا شد. در تصانیف او، نخستین دو دیوان (یکي دیوان بهائي و دیگر دیوان نعتیہ) و سہ مثنویها (مثنوي خورد و خواب، و مثنوي یادحکم، و مثنوي در منظوم) و کریما بهائي در تتبع کریما شیخ سعدي و 'ماشهیدان' (در تتبع ترجیع بندِ صیرفي 'مامقیمان'). تفصیل این جملہ تصانیف در آخر 'دیوان بهائي' آورده شد که در سال ۱۳۳۹هـ شایع شد(۱). این دیوان در حقیقت 'کلیات' است و در یک نظم (ص ۱۸۰) بهائي هم اورا 'کلیات' گفته:

دوستان بینند کلیات تو با خوش نظر
بلکه کردند از کرم صد آفرین فرماي تو.

---

(۱) این دیوان جامع کلام 'بهائي' است که سہ فرزندانش (محمد بخش خیالي و عبدالرحمان ضیائي و محمد اعظم سراجي) کتابت آن را در ماه جمادي الاول ۱۳۳۸هـ باختتام رسانیدند و در مطبع راشدیه (لیتهو) قریهٔ سلطان گبول، مطبوع گشت.

شاعر کبیر معاصر عبدالغفور همایوني هم در تقریظ خود (مورخ پنجم جمادي الثاني ۱۳۳۸هـ) این را 'کلیات' گفت. این طباعت آخرین کلام بهائي است مشتمل بر ۳۳۵ صفحات (مکتوب لیتهو) داراي غزلیات، مخمسات، مثنویات، قطعات، تواریخ وفیات، رقعات، حکایات و واقعات، ساقي نامه و مغني نامه و مطرب نامه، مفردات و رباعیات.

بهائي قریه خویش 'گوتهہ بهاء الدین' را آباد کرد و آخر عمر را آنجا در درس تدریس گذاشت. در نود و یک سالگي بتاریخ ۲۴ ماه محرم ۱۳۵۲هـ فوت شد.

بهائي در زبان سندي نیز شعر مي سرود و در فارسي بسیار گو و سربر آورده شعراء بود مي توان گفت که بهائي محض شاعري نبود بلکه صاحبِ فکر مائل بتصوف و صاحب دل صوفي بود. چنانچه در 'مثنوي دُر منظوم'، فکر تصوف خویش را در تلمیحات حروف و اصطلاحات صرف و نحو آورد.

در آن زمان 'پیر پاگاره' سید حزب الله شاه، متخلص به مسکین، شمع انجمن سخنوري بود و با بخششهاي خویش شاعران عصرِ را مي نواخت. آن جناب ممدوح خاص بهائي بود.

بهائیا، ظفرت شد ز شاه حزب الله
نظر بمور ضعیف است خوش سلیمان را.

این اشعار که بهائي پیش ممدوح سرود تا این زمان مشهور:

محبت را بجان تازنده ام چون جان به تن دارم
مبادا غیر ازین وردِ زبانم تا سخن دارم
بشمشیرِ محبت سربریدم هستي خودرا
شهید تیغ عشقم پیرهن برتن کفن دارم.

در یک محفل بهائي قصیده را پیش خدمت ممدوح کرد و جناب حزب الله شاه چنان مسرور گشت که فیلِ خود را به بهائي عطا کرد. آن قصیده در مقدمه این کتاب مذکور است. مطلع اینست.

قربِ حق شد منزلِ ما، عشق جانِ جان ماست
ماشِ ملکِ دل و عرشِ عظیم ایوانِ ماست

بهائي شاعر صاحبِ فکر بود. مثال آن این اشعار از 'مثنوي او':

چشم دادي و دست و گوش مرا عقل وادراک و فهم و هوش مرا
هر چه بائست آن همه دادي آشکار ونهان همه دادي
حاليا نیستم تو هستي بخش بخش وزئي شوق خویش مستي بخش
چون شوم باتو از جهان یکسو بتو باشم ز این و آن یکرو

این اشعار انتخاب از دیوان (کلیات) بهائي:

کاشکي بودي بهائي از نگار از براى صد سؤالم یک جواب

—

شرح مدحِ حضرتِ انسان بهائي برتر است
في الحقیقت عمده، عینِ عنایاتِ خداست.

—

چون بهائي به غم عشق که بدنام بود
بسکه در عرصه آفاق نکو نامي هست.

—

بنگر بهائي آنکه رسیده بدین کمال
ني از نسب رسید کرین خوش حسب رسید.

—

شرابهاي بهائي ز ساقي ازلي است مدام بیخودي او نه از مدام بود

—

کرامتي است بهائي ز عشق عاشق را
ک گم شده ز جهان نام در جهان دارد.

—

جهاني بود در تمناي زر گرفتار و شیدای سودای زر
بملکي نگاهِ تامل نمائي ک مولای ملک است مولای زر

—

داستان غمِ عشقت ک درازست و طویل
مي ن گنجد ب دفاتر ن ب قال و ن ب قیل.

—

شنیدم ک مردانِ راهِ خدا دل دشمنان هم نکردند تنگ
ترا کي میسر شود این مقام ک بادوستانت خلافست جنگ

—

ز خود بریده بهائي بدست پیوندم بر آستانش چو خاک اوفتاده شاد شوم

—

بهائي را دوائي کن طبیبا ک مي باشد یکي از درد ناکان

—

اي بهائي گر براهِ عشق مردِ صادقي
گوی مردي راز میدانِ جهان تو برده اي

—

در فراقت چون بهائي جان بلب افتاده ام
باوجودِ آنکه هرجا جلوه پیدا کرده اي.

—

در چهرهء تو نورِ خدا مي بینم
از لوثِ گِل و آب جدامي بینم
عشق تو ام از هردو جهان فارغ کرد
گواهيِ آن عین هدي مي بینم.

—

در مملکت شعر شنهشاه منم
بر چرخ سخن چاره دهِ ماه منم
صد شکر که هر درگهِ خلاق سخن
کز راز و رموزِ سخن آگاه منم.

این چند غزلیات از دیوان بهائي:

رشتهء زنار عشقت برمیانِ جانِ ماست
قشقهء مهر و وفا بر چهرهء ایمانِ ماست
رخشِ همت تاز و بالا رو ببام لامکان
کاندرین دارالعناماندن کجا شایانِ ماست
گرچ از خاکستر و خاکیم بس زار و زبون
صد گلستان صد چمن لیکن تِ دامانِ ماست
ذلت و خواري بعشقت عزت و اقبال ماست
داغ دردِ عشق تو در سین خوش بُستان ماست
صبر نتوانیم کردن یکدم از دیدارِ دوست
بي رُخ او باغ بستان جهان زندانِ ماست
اي بهائي عالمي چون باغ باشد و اندران
این نسیم نو بهاري زان گلِ خندانِ ماست.

—

کسي کز خویش رفت باخیالِ یار میگردد
ز خود بیزار آن غمخوار با دلدار میگردد

سعادتمند آنمرد سعادت یار میگردد
کہ از خود بیخبر افتاده با دلدار میگردد
اناالحق زن ز خود بادولت دیدار میگردد
چو منصور آنکہ سر برکف سوارِ دار میگردد
فراقِ او دمادم برسر آزار میگردد
خیال روی اوهر لحظہ ام غمخوار میگردد
چوگل بردعوي خوبي بآن رخسار میگردد
بدامن تاگریبان چاک در بازار میگردد
بباغ خود مخوان اي باغبان بي او مرا باري
کہ بي او در گلستان گل بچشم خار میگردد
اگر از دفترِ وہ با خط و خالش سخن گویم
فلک بر نقطہء هزنکتہ چون پرکار میگردد
سخن گویم اگر باري بوصفِ زلفِ مشکینش
بخوشبوئي بعالم نافہء تاتار میگردد
خوش آن وقتیکہ آئي بر بهائي از پي قتلش
بشمشیرت کہ بي تو سربدوشم بار میگردد.

—

سؤالم را جوا بي کس نگوید اگر گوید صوا بي کس نگوید
بتاب تشنگي جان میخورد جوش بگوشم نامِ آبي کس نگوید
کلامي در حضور شاهبازان ز احوال ذ بابي کس نگوید
منم شاعر بحمدالله کہ چون من اگر گوید کتابي کس نگوید
بهر جائیکہ چون در یا زنم موج حدیثي از سرابي کس نگوید
نشانِ تابش نـورِ سُهارا بہ پیش آفتابي کس نگوید
منم در عینِ مستي گم ز هستي خمارم از شرابي کس نگوید
خودي را در خدائي کرده ام گم کہ دیگر از حجابي کس نگوید

چو در در یا ز خود گم شد حبابي نشاني از حبابي کس نگوید
بهائي شکر مي کن شادمي باش چو تو شعرِ خوش آبي کس نگوید

—

اي ز تو صد ناز زمن صد نیاز عمرِ تو چون زلفِ تو بادا دراز
سر کہ ز پاي تو بردن نیست سر اي همہ را پیشِ تو رُودر نماز
هان نرسي منزلِ تحقیق را تا نبري مـحنتِ راهِ مجاز
معني محمود ازو جلوه یافت صورتِ محمود چو گردید ایاز
ناز و ادا شیوہء تو شد بمن کارِ بهائیست دما دم نیاز.

—

دلربائي گزیده ام کہ مپرس بارِ عشقت کشیده ام کہ مپرس
در دل و جان بآبِ دیدہء خویش گلشني پروریده ام کہ مپرس
شکر لله کہ از لذائذِ عشق مزه هائي چشیده ام کہ مپرس
از عنایاتِ عشق هادِي دل بمقامي رسیده ام کہ مپرس
تاشدم در شراب خانہء عشق بادهائي کشیده ام کہ مپرس
ننگ و ناموس داده در عوضش خوش متاعي خریده ام کہ مپرس
سرز پاساختہ بعالمِ عشق آنچنان خوش دویده ام کہ مپرس
چون بهائي بہ محفل رندان خوش نوائي شنیده ام کہ مپرس.

—

من بروي مهوشان نورِ خدا رادیده ام
فاش میگویم نہ پنهان کاشکارا دیده ام
ذرہء دانم شعاع شمس برچارم فلک
ز آنچہ در روی چو هورِ آن دلارا دیده ام
روی آن سنگین دلست آئینہ انوار جمع
آري آري در بکانِ سنگ خارا دیده ام
قصہء زلفِ پریرویان بود زنجیر دل

صد هزار آزاده را اينجا أساريْ ديده ام
بيوفائيهاي خوبان ديده اي ايدل مرنج
كس نميگويد كہ من در كس وفا را ديده ام
چون نگارِ نازنين خويش دلداري دگر
من نہ درچين وچنگل بلخ و بخارا ديده ام
چون بهائي شكوهء از كس ندارم چون بخويش
دوستان بيگانہ خوانِ آشنا را ديده ام.

—

رونق بازار من هست غمِ يار من
هست غم يار من رونق بازار من
روي تو گلزار من قد تو سروسهي است
قد تو سردِ سهي است رويْ تو گلزار من
هست غمت كار من روز و شب و سال و ماه
روز و شب و سال و ماه هست غمت كارمن
نافہء تاتار من گيسوي مشكين تست
گيسوي مشكين تست نافہء تاتار من
حال دل زارِ من پيش تو پيدا بود
پيش تو پيدا بود حال دلِ زار من
دلبر دلدار من بادشہِ خوبي است
بادشہِ خوبي است دلبر دلدار من
محرم اسرار من بسكہ بهائي توئي
بسكہ بهائي توئي محرم اسرار من.

—

خيالت در دل من كردخانہ بہ سوی من بيائي بازيا
كمانِ ابروت شد ناوک انداز دلم تير غمت را شد نشا
منم در عشقِ تو يكتائي آفاق توئي در عالمِ خوبي يگا

دلم چون مرغ گرديده گرفتار چو زلف و خال تو شد دام و دانہ
براي دولتِ وصلت دلا را همي سازم دمادم صد بهانہ
دهم دل بابتي ديگر و ليكن كسي چون تو بعالم دلربانہ
منم بيمار و هجرت چون بهائي بجز وصلي تو دردم را دوانہ

❖

H 1259 = 1843   1263 = 1847
1258 ماه شوال

’پیر پاگاره‘ سید حزب الله شاه، مسکین

سید حزب الله شاه ’پیر پاگاره ثالث‘ (فرزندِ ارجمند ’پیر پاگاره ثاني‘ سید علي گوهر شاه ’گوهر‘) در قریه ’پیران پاگاره‘ در ماه شوال ١٢٥٨هـ متولد شد. در باره والد خود گفت:

بالله الحمد کہ مسکین چو علي گوهر یافت
بارک الله چہ عجب پشت پناهي دارد.

بعمر پنج سالگي بر وفات والد (١٢٦٣هـ) صاحبِ سجاده شد. تعلیم مکتبي را زیر تربیت آخوند محمد باختتام رسانید، و تا عمر پانزده سال تعلیم اعليٰ از مدرس خاص محمد عیسیٰ حاصل کرد. بعد ازان با ذوق و ذهانت خود علوم فنون را مطالعہ کرده بدرجہ تحقیق رسانید. شاعر زبان فارسي و ماهر خطاطي و نقش نگاري شد. ’مسکین‘ تخلص کرد. مرشد انام بود و در انتخاب این تخلص مظهر عرفان و تواضع بود و بر این معنيٰ گفتہ او شاهد است کہ:

ما فقیرانیم مارا با زر و زیور چہ کار
همچو ابراهیم با سرمایہ آذر چہ کار

در مقدمہ ’دیوان مسکین‘ محقق مفتي محمد رحیم نوشت کہ ”حضرت پیر حزب الله شاه در هرفن و در هرکار، نفاست و ذوق لطیف را رعایت مي کرد بالخصوص در تعمیر ذوق نقش نگاري و در خطاطي زر نگاري پسندیده نفاست طبع او بود و خود این حضرت در ذات خویش ماني و بهزاد زمان بودند.“

حزب الله شاه در مراتب فهم و فراست و جوانمردي یکتا بود. در تدبر و تدبیر امور اجتماعي و در دانش و دانشمندي و در علوم و فنون معروف گشت. مراسله اي بطرف سلطان ترکي فرستاد کہ تقاضاي وقت است که استعمار برطانیہ را در هند و سند ختم باید کرد.

آنجاب ذوق شاعري در زبان فارسي بدرجہ اتم داشت. از روي معیار شعر و فکر مائل بہ کلام خواجہ حافظ شد. پیش ازان والد شان مثنوي مولانا رومي را عزیز مي داشت. شاعران عصر را معزز داشت و بجود و کرم، ایشان رامي نواخت. فرزند خود علي اصغر شاه را تربیت کرد و او شاعر صف اول گشت. ’علي‘ تخلص مي کرد. خلیل در تکملة مقالات الشعراء ’علي‘ را میزبان است.

حزب الله شاه مسکین شمع انجمن شاعران عصر بود. در مقدمہ این کتاب ذکر آمده که بر قصیده شاعر بهاء الدین بهائي چنان مسرور گشت کہ فیل خویش بہ وي انعام کرد. پیر روشن ضمیر دلداده شعر فارسي، روز خمیس تاریخ چهارم ماه محرم سنہ ١٣٠٨هـ (٢١- اگست ١٨٩٠ع) ازین جهان رحلت کرد. روز وفات شاعر بهائي آنجا حاضر بود و در قطعہ تاریخ و مرثیہ مدحیہ سرود که:

جناب صاحبِ دستار پیر حزب الله
ولي کامل مردِ خدائي پیر جهان
سخي و صاحب سجاده و سلیم القلب
وفي و وافي و واقف ز رازهاي نهان
همہ خصالِ حمیده ازو کمال گرفت

سخا و شرم و وفا و مروت و احسان
چہ صورتیکہ هزاران هزار معنيٰ داشت
چو از نژاد نزاید ز مادر دوران
بدر کشید همہ خلق از خودي بخدا
بگشت ساقيِ جامِ محبتِ یزدان
بصبر و شکر و رضاؤ توکل و تسلیم
بعشق و شوق و محبت مدام با وجدان
شده است وردِ زبان لا الہ الاالله
بهر کجا کہ ببیني ازو بعالمیان
جهان و هرچہ درو عاشق جمالِ وي اند
ز جان و دل دل و جان ساختہ برو قربان..

'دیوان مسکین' داراي دو صد غزل، یک 'قصیده جدید'، مخمسات، نظم بحر طویل و قطعات است. شعر غزل اول در دیوان

ندانم از کجا آید همان غارتگر دلها
بیک غمزه سنان سازد هزاران جان بسملها

مطلع غزل آخر:

بیا جانا مگیر از من جدائي مکن با آشنایان بیوفائي

این اشعار از دیوان مسکین:

خیز در راهِ طلب مردانہ باش همت اي دل! تا بیابي کام را
گفتہ حافظ چہ مسکین خوشتر است 'خاک برسر کن غم ایام را'

—

دلدار وعده کرد کہ مسکین بیایمت یکبار گي شکیبم و صد بار ها بیا

—

دل قوي کن بفرقت اي مسکین تاشوي از وصال بهره یاب

—

بر آسمان هلال زابروی یار ما است
روشن چو آفتاب مہِ روی یار ما است
هر غنچہ پرده مي درد از رنگ و بوی او
شمس الضحيٰ چو طالعي از روی یار ما است
ازنُطق اوست بلبلي با نالہ ها هزار
آشفتہ جعد سنبلي از موی یار ما است

—

چون گدا باش تو مسکین بہ در پیرمغان
زانکہ سلطاني دل خدمت درویشان است

—

قسم بہ عشق تو خوردم خدا گواه من است
بهر کہ مي نگرم بر رخت نگاه من است
بگفتمش ز سر من قدم دریغ مدار
بگفت عاشق مسکین مقیم راهِ من است

—

چنین است رسم سراي سپنج اي مسکین
گهي نگین سلیمان به اهرمن باشد

—

حال مسکین تو نداني که زگیتي گذرد
که بہ فرداي قیامت او چسان خواهد بود

—

عشق تا سوزد نمي سازد بارباب وفا
گر بود صاحبدلي تا این معما بشکند
شاهباز لامکان را اوجگاه دیگر است
گر بود جبریل آنجا بال و پر رابشکند

غازي و غالب غضنفر دل شجاع و شیرحق
در میان روز هیجا قلب صفها بشکند
جذب عشاق در معشوق مي دارد اثر
شوق مجنون پاي محمل را بصحرا بشکند

—

ترک من برسر جنگ است چ مي باید کرد
نگهش تیر و تفنگ است چ مي باید کرد
خواست مسکین که بمیدان ثنایش تازد
اسپ ادراک چولنگ است چ مي باید کرد

—

یار من در جهان مي خندد برق اندر سحاب مي خندد
نمک اندر کباب مي خندد معنيٰ اندر کتاب مي خندد..
از سخایت فقیر مسکین را گنج شد دستیاب مي خندد

—

باده نو خوب گر مسکین بود از دست یار
همچو حافظ باده‌ء تان را نمي باشد قوام

—

من از فراق تو بیچاره ام چ چاره کنم
کدام فال زنم و چند استخاره کنم
ازین غزل ک سروري سزا است اي مسکین
زطرز نظم تو تحسین هزار باره کنم

—

عاشقم مسکین و کار ماست هردم غم کشي
هیچ دل را ره نباشد با دل محزون من

—

سر حدیث عشق تو گفتن نمي توان
رازي ست در دلم ک نهفتن نمي توان
شرح و بیان درد و غم و داستان هجر
مسکین خموش باش که گفتن نمي توان

—

مسکین رضائي یار سراسر سعادت است
بر خود پسندم آنچ بود دلپسند تو

—

در مجلسْ ملوکان چ بود گذر گدارا
رازي نہ فاش گوید هر غنچ صبارا
از من مدار پنهان این قصه اي درازت
بامدعي مفرما این راز آشکارا

—

درمیان مصحف رویت زدم صد فالها
آیت لطفت زرویت جستہ ام صد سالها
سالها از جوش آتش بار نالہ خویشتن
ریختم از چشم خوني اشک همچون ژالها
درمیان وادي عشقت هزاران بي سران
همچو من بسیار مي باشند شیدا والها
لشکر چشم توچون ازگیسوئي گیرد کمند
رستم وسام و نریمان مي شود چون زالها
مستيء باد خزانم از بهار افگند دور
مي کنم چون بلبل مسکین هزاران نالها

—

وي زچشمم چون گذشت اما ندانم چون گذشت
محمل لیلیٰ کہ ناگہ برسر مجنون گذشت
غرقۂ دریاي هجران را بہ وصل خویشتن
دستگیري کن کہ آبي از سرم اکنون گذشت
بس کہ در شوق وصالت روز و شب بگریستم
رفتہ رفتہ سیل اشک از دجلہ وجیحون گذشت
دوش درمیخانہ چون بنشستم اندر پاي خم
فکر طبعم از خیال طبع افلاطون گذشت
بارها بادا صبارا اشتیاق کوي او
همچو مجنون پاي کوبان از سر هامون گذشت
چیست یا رب! از در گوشش نمي آردگذر
این فغان و نالہ ام کزگنبد گردون گذشت
وادي مجنون کنون از نالۂ ما پر نواست
نوبت مسکین رسیده نوبت مجنون گذشت

—

عشق با زنجیر هرگز قید نتوان کردن است
در گره تزویر هرگز قید نتوان کردن است
سرزنش مسکین باتو کرد چندان زاهدا
دام کن تاخیر هرگز قید نتوان کردن است

—

بیا بیا کہ همہ درد دوا اینجا است
شنو شنو کہ عطا خانۂ شفا اینجا است
بہ جستجوي صنم دربدر چرا شده اي
بیا بخانہ دل بین کہ دلربا اینجا است

هزار نسترن و سنبل و سیمین و سمن
صفاي صحنِ چمن نکهت صبا اینجا است
زکوي پیر مغان سوي کعبہ چیست گذر
کہ قبلہ گاه همہ کام ومدعيٰ اینجا است
بکوي میکده زاهد کجا گذر گیرد
چرا کہ عاشق مسکین پارسا اینجا است

—

ترا صبر و مرا فریاد دادند به هرکس هرچہ طالع داد دادند
چو قصہ حسن را بنیاد دادند بناي صبر را برباد دادند
بخسرو شد لبِ شیرین میسر زتلخي کام با فرهاد دادند
بہ بلبل از فراق غنچہ گل فغان و نالہ و فریاد دادند
رخت را مطلع خورشید گفتند بیابان را بمجنون باد دادند
بتاگوش و عذار روي خوبت تماشاي گلستان یاد دادند
در گنج کرامت را کشودند بهریک بندهِ آزاد دادند
بمیل بادهِ چنگ و چغانہ مقیمانِ حرم ارشاد دادند
بمسکین دولتِ حل المعاني
زفیض خدمت استاد دادند

—

خدا چون عالمي ایجاد میکرد تراشیرین مرا فرهاد میکرد
بہ بیباکي و چُستي ترک مستم بقتل من دلت ارشاد میکرد
قضا چون دام گیسویت همي یافت مراصید و ترا صیاد میکرد
چون آن دلدار میرفت از بر من دل من نالہ و فریاد میکرد
باآب گریہ چشمم همچون مجنون! دلم دشت جنون آباد میکرد
حریفان سوي راه باده و چنگ سحر پیر مغان ارشاد میکرد
سرش گردم کہ از یک ساغر مي زقید هستیم آزاد میکرد

بمکتب خانہ عشق تو مسکین
ره و رسم وفا را یاد میکرد

—

این غزل در تتبع خواجہ عثمان هاروني.

بهر صبح ومسا در کوء آن دلدار مي رقصم
ولي در یاد آن دلبر بنالہ و زار مي رقصم
گهي بر گل شدم بلبل گهي چون لالہ گه سنبل
گهي با نالہء هو هو چو قمري وار مي رقصم
گهي چون شمع سوزانم گهي با سینہ بریانم
گهي چون بلبلي با گل کہ در گلزارمي رقصم
گهي در مسجدي رفتم گهي بتخانہ را جستم
گهي چون گوهرِ شهوار در زنار مي رقصم
گهي میخانہ را دیدم گهي صهبائي نوشیدم
گهي بانشہء رندي بر میخوار مي رقصم
گهي بیدار و هشیارم گهي باغم گرفتارم
گهي باخواب آلوده در آن خمار مي رقصم
گهي اندر حریم هو بگفتم هو و با من هو
گهي با رندِ بازاري براهِ خوار مي رقصم
گهي بر شاخسارِ گل نمودم شور چون بلبل
گهي چون عاشق مسکین پي دیدار مي رقصم.

—

از ازل عشق و محبت را تحمل داشتم
زاده ام عاشق شدم زاد توکل داشتم
همچو قمري پیش سروي همچو بلبل پیش گل
سجده کردم جام را آواز قلقل داشتم

شام رفتم در چمن دیدم کہ یار آمد بسیر
تا سحرگہ گوش بر آواز بلبل داشتم
گفتمش بنشین و احوال دل زارم بپرس
برنشست و گفتگو فرمود در دل داشتم
گفت اي تو کیستي لیکن هزاران همچو تو
بستہ زنجیر گیسوئي مسلسل داشتم.
گفت آخر دلنوازت باشم و دلدار هم
پس مگو مسکین ز امیدت تغافل داشتم

—

دانه دل شده گر از که مددي یابم
مور مسکین مددي، مرغ سلیمان مددي!

—

من نمي دانم کہ ایام جواني تا بکي
این همه نازو اداي کامراني تا بکي
چون هما بر فرق شاهان جهان پرواز کن
بسته اي دام ریا مسکین بہ ماني تا بکي.

❖

پیر رفیع الدین سرهندي شکارپوري، رفیع

پیر رفیع الدین بن نظام الدین سرهندي (ف. ۱۷ رجب ۱۲۷۳هـ) در شهر شکارپور متولد شد و در آخر قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم مي زیست. عالم و فاضل و شاعر زبان فارسي بود و 'رفیع' تخلص مي کرد. ذخیره اشعارش دستیاب نشد مگر این اشعار نعتیه که از بیاض فقیر ملا عبدالرحمٰن بن ملا لطف الله ساوني نقل مي کنم:

وصف رخسارِ درخشان والضحي مي زیبدش
آیهِ انا فتحنا در غزا مي زیبدش......
من چه گویم خطبه تعریف آن خیر الرسل
وصف حسن بي نهایت از خدا مي زیبدش...
هست سبحان الذي اسري بتعریف رسول
اي رفیع، این نور با تاج و لوا مي زیبدش.

از مطالعه قطعات که بر وفیات میر حسین علي خان (۲۶- ربیع الاول ۱۲۹۵هـ) و خواجه عبدالرحمان سرهندي (۱۳۱۵هـ) و میرزا علي قلي بیگ 'غریب' (۱۳۲۱هـ) نوشته ظاهر است که پیر رفیع الدین در شعر فارسي ید طولیٰ داشت. در قطعه تاریخ میرزا علي قلي بیگ 'آه غریب' گفت:

چون رفیع خواست سال ترحیلش
"غمگسار" هاتفم گفت بخوان.

قطعه زیرین بر وفات (۱۳۱۵هـ) خواجه عبدالرحمان مجددي سرهندي تصنیف کرد:

اي دریغا آن شهِ قطب یقین شمع جمع اصفیا صاحب نگین
شاهباز اوج برج اهتدا مهبط انوار غوث الکاملین
صاحب حالات و اسرار عجیب رونقِ اهلِ صفا دُرِ ثمین
زینتِ هر اولیا و اصفیا تاج بخش عابدین و سالکین
عبدالرحمان شاه فرخندهِ سیر کامل و اکمل امام المتقین
آن ولي مستعان قیوم حق رفت زین عالم سوي خلد برین.

❖

پیر محمد اشرف نقشبندي

پیر محمد اشرف نقشبندي در نیمه آخر قرن سیزدهم می زیست. شاعر زبان فارسي و سندي بود. این قطعه تاریخ که بروفات (ششم شعبان ۱۲۹۳هـ) مخدوم محمد عاقل (دوبیر) کهڙوي نوشت ازو باقي مانده و اشعار دیگري از او یافت نشد.

آه از فوت حضرت مخدوم
از جهانِ رسم جود و حلم برفت
سال وصلش چو از خرد جستم
گفت: "هي هي شعاع علم برفت".
۱۲۹۳.

❖

جمال الدین

مصاحب آخوند محمد علي که مذکور شد. جمال الدین این غزل در جواب غزل آخوند موصوف سرود:

من کہ باشم تاکشم توصیف آن شیرین سخن
حیرت حسنش ربوده رونق گل در چمن
ماه زو داغ غلامي بر جبین خود گرفت
دولت فیضش بعالم مثل دریا موجزن
یاد او دارد جمال الدین انیس جسم و جان
از محمد و از علي خواهم مدارا در محن

❖

حافظ حامد تکهرائي، حامد

حامد از قبیلہ 'میمنان' در قریہ تکهر در سال ١٢۴٨ھ تولد شد. هشت پاره از قرآن کریم حفظ کرده کہ در مرض Small pox بصیرت ضایع شد. مگر ذهانت جلا گرفت. بعد ازان براي اداي حج رفت و باقي کلام پاک را در مدینہ طیبہ درخدمت شیخ قاري محمد شاذلي حفظ کرد. بعد مراجعت بوطن مالوف، تعلیم و تربیت در علم فارسي از مولوي حاجي موسيٰ نظاماني بلوچ گرفت، و در فارسي و سندي شاعر قادر الکلام شد.

در معاصرین از کسي خود را کمتر نمي پنداشت. در سال یک هزار دوصد و نود و شصت خواجہ عبدالرحمان سرهندي از قندهار هجرت کرده بہ سند آمد و در شهر تکهر مقیم گشت. شعراء اشعار در تهنیت قدوم عرض داشتند. دران جملہ حیدر، گدا و سَها کہ ایشان را خلیل در تکلمة الشعراء میزبان است، ولي حامد را جاي نداد.

در تهنیت نامہ ها بر قدوم خواجہ موصوف، آخوند امید علي 'سَها' قدم پیشتر نهاد و نظمي باین مطلع سرود:

اي که از جیب گریبان سروفروزان بوده اي
مقطع خورشید و ماه از مطلع جان بوده اي

حامد 'سها' را تتبع کرد و گفت:

اي سپهر عز را ماهِ درخشان بوده اي
وي جهانِ جاه را شاهِ جهانان بوده اي

در مقطع تَعلي خود نمود که:

حامدا در شعر حیدر نیستي هم ني گدا
باز بر شعرِ 'سها' بیهوده خندان بوده اي

حافظ حامد در سال ١٣١۵ھ در قریہ مریدان خود بنام 'جارہلي' (در 'ریاست جودهپور' آن زمان) وفات یافت.

ذخیره اشعار او در فارسي و سندي در کتاب بنام "ارمغان حامد" موجود کہ پسرش محمد هاشم 'مخلص' در سال ١٣٢٢ھ از میرپورخاص شایع کرد کہ نام تاریخي "نظر دلکش" و "راحت روح عاشقان" دارد. سال میلادي "بهار باغ سخن" (١٩٣٦ ع). در این 'ارمغان' یازده غزل فارسي، یک عربي و باقي کلام سندي است.

اختصار اشعار از ارمغآن حامد:

چه سحر آموخت یا رب چشم یارم
خراب انداختہ ست آن جملہ کارم
سیہ زلفش چہ سودا داد در دل
که هردم بیخود و بي اختیارم
بشوق موعد وصلش که صبح است
همہ شب مي رود در انتظارم

—

توبه از عشق بتان هرگز نـخواهم کرد من
مي کند هرچند واعظ زان بما صد راه بیم

—

همین آن شوخ دلبر بي وفا شد | ستم خو کرد کارِ او جفا شد
نیازش کردم و نازش کشیدم | ندانم تاچنین سرکش چرا شد
بہ سحر ست آن بتِ سیمین زنخدان | کہ در مهرش دل و جان مبتلا شد
طبیب از علت ما بیخبر نیست | ولي درد محبت بي دوا شد

—

چو مجنون زار ماندن در بیابانِ غم و وحشت
بگوئي ناز لیلي مي رسیدن آرزو دارم
صبا نا محرم اندر حضرت شاهِ سبا باشد
حدیث حسنش از هد هد شنیدن آرزو دارم

—

اي کمندِ زلف تو پابند سلطان و گدا
وي ز دورِ چشم تو جانهاي پاکان دربلا
دم بدم رسم تو باشد الفت بیگانگان
این چہ ملت؟ بوده ئي فارغ ز حال آشنا
بہ شود بیمار عشقت، از براي درد او
گر کني دیدارخودرا شربت صبحہ و مسا
در فراقت از دلم چون درد مند بي علاج
نعره شام ست یا رب، هر سحر دم یا خدا
شمع تابان ست رویت جان من پروانہ وار
حیف باشد گر فداي او نشد باصد هوا
آستانت را گرفتم قبلہ هردو جهان
چون شدي روز ازل مارا امام مقتدا
حاجت خودرا نجوید جز تو حامد از کسي
زانکہ ازدستت بر آید آنچہ دارد مدعا.

—

بحسنش ناز چون پیوند کردند   دلم با مهر او پابند کردند
رخ و لب شاهد شیرین فسانہ   گل و شکر بهم پیوند کردند
ز بهر دردمندانِ محبت   دواي خوش ازان گلقند کردند
در پیر مغان خواهم پرستید   اگر در ترک او صد پند کردند
نخواهم توبہ از میخانہ و مي   چو ساقي شاهد دلبند کردند

بهجت زاهد خلوت نشین را   مرا با روي او خورسند کردند
چشانیدند زهر عشق آندم   که لعلش از نبات و قند کردند
بسان سگ رقیب تند خورا   مقیم کوي خود تا چند کردند
چہ غم گر دولت و بختم نباشد   بهمت رستم و اسفند کردند
جهان را با منال و جان مارا   بدرد عشق دولتمند کردند
بہ بهجت باش خوش حامد ترا چون   گداي خواجہِ مروند کردند.
(خواجہ مروند. یعني مخدوم لال شهباز عثمان قلندر سیوهاني)

—

چہ سحر آموخت یا رب چشم یارم   خراب انداختہ ست آن جملہ کارم
سیہ زلفش چہ سودا داد در دل   کہ هردم بیخود و بي اختیارم
هواي خاطرم جز حضرتش نیست   خیال جز سر کویش ندارم
بشوق عارض آن حور پیکر   خدا داند کہ من بس بیقرارم
چہ نقشم بست بردل عشق خوبان   کہ پند کس نگیرد استوارم
نگار سنگدل نا مهربان شوخ   نیارد رحمت بر حال زارم
همي نالم بدرگاهش کہ روزي   مگر باشد قبول اعتذارم
ز ساقي ازل یک جام خوردم   ازان مي خوش هنوز اندر خمارم
چو منصور ارکنم دعويٰ بہ عشقش   بود زود آنکہ بیني سر بدارم
بشوق موعد وصلش کہ صبح ست   همه شب میرود بر انتظارم
نصیبي ده بہ حامد از لقایت   کہ از بس بر درت امید وارم.

❖

حافظ محمد یوسف، یوسف

فضائل پناه حافظ محمد یوسف، از قبیلهٔ میمنان قصبهٔ 'تکهر' (از توابع حیدرآباد) در نیمه آخر قرن سیزدهم و اوائل قرن چهاردهم مي زیست. مدرس و شاعر و ادیب زبان فارسي بود و فرزندش محمد هارون را اینچنین تربیت کرد که شاعر قادرالکلام فارسي گشت. ذخیرهٔ شعر فارسي حافظ محمد یوسف ضایع شد الا چند قطعات تاریخهاي وفیات. این قطعه بر وفات رئیس تکهر سید الله بخش شاه سرود.

دریغا ازین دار ناپایدار — سفر کرد شاه عظیم الوقار
گل باغ صفوت چراغ شرف — گزیده ز اولاد شاه نجف
شریف النسب سید محترم — ملاذ غریبان معالي همم
خرد مند، هوشیار دل، هوشور — به نیکي به ملک جهان نامور
درخشنده رویش چو در خوشاب — کفش، گاه بذل و کرم چون سحاب
زهي دینداري که صبح و مسا — بجان بوده مصروف طاعت خدا
باخلاق پاکیزه جانها ربود — باحسان آسوده دلها نمود
ز ترحیل آن سید ذوالکرم — هجوم غم آمد بدل دمبدم
چون یوسف ز دل سال و صلش بجست — نکوکار سید الهه بخش گفت

۱۳۰۹ هـ ق

در رحلت خواجه عبدالرحمان سرهندي (۱۳۱۵هـ) گفت.

دریغا دوش از رحلت ولي کامل و مقبل
فتاده بر سرم ناگاه بصد اندوه کوه غم
دل یوسف چو سال رحلتش را جست هاتف گفت
سراج الاولیاء و قطب سرتاج همه عالم (۱۳۱۵)

حافظ محمد یوسف در سال ۱۳۲۲هـ فوت شد

❖

حافظ محمد هارون، دلگیر

حافظ محمد هارون بن حافظ محمد یوسف میمن، از قبیلهٔ میمنان در نیمه دوم قرن سیزدهم در قریه تکهر متولد شد و در مدارس تکهر، عربي و فارسي آموخت و در زبان فارسي شاعر قادرالکلام گشت. در غزلیات، اغلب 'دلگیر' تخلص کرد و در قصائد نام خود 'هارون' آورد.

قطعه تاریخ و مرثیه بر وفات پدر (بند اول):

برخیز گاه از دل ناشاد بر کشیم — غوغاي نوحه و نالهٔ بیداد بر کشیم
چون شمع سیل اشک فشانیم برزمین — وز سوز دل غریو چو فرهاد بر کشیم
آواز دردناک رسانیم بر فلک — واحسرتا بعالم ایجاد بر کشیم
بر سر زنیم دست تغابن کف اسف — حنانه وار نوحه و فریاد بر کشیم
از دود آه روي فلک راسیه کنیم — پاداش زین ستمگر جلاد بر کشیم
دست فنا چون دامن رنج و محن گرفت — بلشد که وقت عافیت از یاد بر کشیم
طوفان عاصفات چو افتاد بر زمان — شاید اساس صبر ز بنیاد بر کشیم

آوخ! که طرح عالم امکان خراب شد
آشوب شد پدید و جگرها کباب شد

کار جهان سراسر ژولیده و درهم ست — پشت فلک زبار مصیبت شد خم ست
گرده ست غنچه پیرهن اصطبار چاک — ماتا کهزین عراي دلش گشته محرم ست
گردون بطیلسان سیه کرد در بغل — یعني که هر کجلست شب و روز در غم ست
تنها علمیست ازین درد سوگوار — از تیره شب بپرش که اوهم به ماتم ست
آوخ! که آفتاب هنر رفت بعد ازان — چشمم درانکساب مداما چو شبنم ست
از خون دل چو غنچه خورم شربت بلا — وز تلخي فراق مزاقم هم سم ست

گويم چہ سر گشت ز بيداد آسمان خاک عزا بخون دلم گشتہ مدغم سا

جور زمانہ کرد جهاني در اضطراب

بيجان و بيقرار و تهي مغز چون حباب

اين حادثہ نگر کہ بمن ناگهان رسيد چشم سپهر واقعہ زين صعبتر نديد

شرح غموم اوبكدامي زبان دهم چون ناوک جفا بدل و جان من خليد

اين سخت جا نيست کہ درحلتي چنين طبعم بفکر شعر نوشتن قلم کشيد

از همت بلند بفردوس راي کرد آرامگاه خويش بدارالبقا گزيد

مارا بغير صبر دگر روي نيست از باغ دهريک گل اميد کس نچيد

بودم بفکر سال وصالش غريق غم در حلتي کہ خون زچشمم همي چکيد

ناگہ ز سوي لعل بهشت برين دلم تاريخ او بخلد مخلد بود شنيد

بادا مقيم پيش شہ سيد الانام

ختم سخن بفاتحہ كرديم والسلام

بعض احباب دانش 'دلگير' را 'قآني تکهر' تصور کرده اند. او در يک نظم در زبان سندي اشاره بہ خويش کرد و گفت کہ تو در شعر گوئي جادو کرده اي:

"شعر گوئيءَ ۾ تو اڄ جادو فني کي اختيار

جنهن کي ڪا دعويٰ هجي، هيءَ گوءِ هيءِ ميدان تيار"

غزل

اگر بروي تو بار دگر نظاره کنم

چو صبح زندگي خويش را دوباره کنم

بيا بگوشه چشمم عنايتي درياب

نشستہ شب همہ شب ناكي انتظاره کنم

مرا کہ زندگيم ز آتش است همچو شمع

چسان ز شعلہ برون رفت چون شراره کنم

بيار بادهء حيرت گداز و فکرت سوز

کہ رقص و وجد و طرب را ز دل اجاره کنم

شراب وصل توام يكنفس حلال مباد

بياد لعل تو از باده گر کناره کنم

من و شريعت عشاق هر چہ بادا باد

چہ حاجتست کہ در زهد استخاره کنم

گرفتم آنگہ شکيب آرم از جفاي رقيب

بہ ناشکيبي زان طلعتت چہ چاره کنم

تمام عمر گذشتہ درين هوس "هارون"

کہ يار را بہ چہ افسون شرابخواره کنم

قصيده

صبحدم چون زد شہ انجم علم بركوهسار

گشت دامان زمين روشن چو صحن لالہ زار

زال گردون کرد تازه عهد ايام شباب

دختر پيرانہ سر پيچيد از باد بهار

هر طرف باد بهاري کرد در صحن چمن

نورسان غنچہ را سرسبز چون عذرا عذار

چشم نرگس راتو گفتي گشت چون خوبان عيان

غمزه عالم فريب و عشوه مردم شکار

سبزه مي مالد حنا بردست و پاي نارون

غنچہ ميخواند ثنا از صنعت پروردگار

بلبل دستانسراي و قمري آهنگ ساز

لحن داوودي كشيدند از فراز شاخسار

يا دم روح القدس آمد ز بالاي سما

يا رسيد الفاس عيسيٰ بر بساط مرغزار

يا غزال چين مگر گم کرد راه ملک خود

يا مگر حور بهشتي کرد در گلشن گذار

ساقي مجلس گرفتہ روح پرور راح را
بي طلب داده بہ هرکس از یمین واز یسار
محفل گلزار کرده تازہء و روشن چو ماه
کز طراوت او نماید اهل جنت عرق عار
سبزه گسترده بساطي چون حریر آسمان
تا ز اطفال چمن گرد گلستان لالہ زار
طره سنبل مگر آراست مشاط نسیم
زان سبب گردید چون جعد عروسان تابدار

—

عارض گلرنگ نسرین از نم شبنم شده
گاه چون درج عقیق و گہ چون در شاهوار
ابر چون دست سماح شاه شاهان میکند
برحریم بري عالم عقدِ گوهر را نثار
واقف لوح و قلمِ، بحر کرمِ، کان عطا
ملهم اسرار غیبي عارف پروردگار
آن ملک قدریکہ آرد چرخ اطلس از بهشت
زلف حورالعین را بردر گهش جاروبدار
آنکہ از بخشش کند آباي علوي افتخار
از کف احسان او شد بحر عمان قطره اي
و از خدام درگه او کمترین اسفندیار
گاه لطف جود او شد بینوا گنجور در
گاه سهم خشم او شد پیکر دشمن نزار
ذات پاکش برتر از دنیا و ما فیها شده
خاطرش از رازهاي غیب شد آموزگار
ابر میگرید چو مي بیند عطاي عام او
چرخ میلرزد چو بیند خنجر ضیغم شکار

در دل هرکس کہ جا بگرفت نقش تیغ او
از پریشاني بخاک افتاد همچو خار خوار
جان مشتاقان او سرمایہ نور یقین
خاطر اعدادي او آغشتہ خون از اضطرار
آسمانت چاکر و فتحت قرین بختت معین
ساعتت فرخنده اختر تابع و اقبال وار
چونکہ از تطویل اي 'هارون' بهتر خامشي
بر دعاي شہ سخن را مي نمایم اختصار

دلگیر بتاریخ ۱۱ ربیع الاول ۱۳۵۳هـ ازین جهان رفت و محمد اسمعیل جان 'روشن' کہ شاگرد دلگیر بود این مرثیہ نوشت و اوصاف دلگیر را بطریقہ احسن شمرد.

جناب حافظ هارون صدر مجلس فضل
گل حدیقہ دانش مه سِهر ذکا
بہ ذهن هندسه خوان بہ فهم حکمت دان
بہ عقل پیر بہ دل نوجوان بہ طبع رسا
چنان رفع خیالي کہ در معارج نظم
گذشت پایہ اشعارش از شِر شعريٰ
نظر بہ شعر خوششِ نظم شاعران جهان
همان مقابله اي قطره ایست با دریا
بہ بحر نثر چنان بود فکرِ او غواص
کہ مي کشید بہ یک غوط صد دُر یکتا
بہ خط خوب ز امثال آنچنان ناتف
کہ کس نپخت خیال سَویتش اصلا

❖

حکیم مولوي محمد صادق راٹیپوري، صادق

حکیم مولوي محمد صادق در قریہ جلیل کهنبرو (ریاست بهاولپور) در ربع آخر قرن سیزدهم متولد شد و تعلیم مکتب در قصبه چاچران حاصل کرد. در سال ۱۳۱۹هـ پدرش میان الله بخش عباسي ازانجا هجرت کرده در شهر راني پور (ضلع خیرپور ریاست) سکونت اختیار کرد. تعلیم و تربیت در مدارس سند و در زبان فارسي و علوم شرعیہ و طب تحصیلات حاصل کرد. صاحب تصانیف و ادیب و حکیم و شاعر زبان فارسي و سندي و اردو بود و 'صادق' تخلص مي کرد. بتاریخ دویم ماه فبروري ۱۹۶۱ع در شهر راني پور فوت شد.

در سال ۱۹۴۴ع(۱۳۶۵هـ) کہ راقم در دانشگاه مسلم یونیورسٹي علي گره (هندوستان) طالب علم بودم با حکیم مولوي محمد صادق اول بار در شهر راني پور ملاقات کردم. بعد ازان تاسالها با او مراسم دوستي قائم بود. ولي افسوس کہ درباره شعر فارسي آنجناب بہ تفصیل نپرسیدم. البتہ در نامه هاي خود اشعار فارسي را مي نوشت کہ اینجا مي نویسم.

در یک نامہ قطعہ وفات استاد خود علامہ محمد لغاري (از قبیلہ لغاري، دیره غازي خان) نوشت:

آه عـــلامـه اوسـتـاد زمـان هست نامش محمد ذي شان
بود مشهور باکمال علوم آن لغاري دیره غازي خان
خادم الشرع عالم و عامـل آن محدث مـفـسرِ قـرآن

صرف نحوي و منطقي نقاد بـود بي مثل در همه اقران
صد هزار اند از تلامذه او در خراسان و سنده در ایران
عمر صد سال و هفتش بوده شد مشرف بدرگه یزدان
حاجي و حافظ و خدا آگاه بود مخصوص رحمت رحمان
بیست ویکم جمادي الاخر سوي خلد برین گشت روان
الف و هفتاد و سہ صد و سویم سال هجرت ز سرور دو جهان.

من در یک نامہ اي خود نوشتم کہ در شهر جهوناگره (هندوستان) تا چهار سال در بهاؤالدین کالج تعلیم براي سَند (بي. اي) حاصل کردم؛ در جواب منظوم نوشت کہ مرا نواب جهوناگره براي مطب اهلیہ خود مدعو نمود و نوازشهاي بسیار کرد:

منم غریب دیار و فقیر گوشہ نشین
بہ ناموافقت اهل وطن گذاره کنم
هزار خیر ز نواب جهوناگره دیدم
هوس که جان و دلِ خویش را نثاره کنم.

عالم معاصر مولوي عبدالکریم چشتي شکارپوري از سببي رنجیده بود. در نامہء منظوم خود نوشت:

بخدمت اقدس جناب مولوي چشتي
پس از سلام بالحاح این اشاره کنم
وفائي از منِ دل خستہ بي سبب رنجید
تو گر وکیل نگردي بگوچہ چاره کنم.

یک واقعہء از عنفوان شباب این طور بیان کرد کہ در 'ریل' سفر مي کرد کہ بر یک حسینہ (کہ هم در 'ریل' سوار بود) نظر افتاد و بي حال شد تا آنکہ او در محیط 'بادہ' (ضلع لاڑکانہ) فرو رفت:

بـاپري چهره غزالي سفرِ ريل افتاد
جان فدايش كہ بہ او واقعہء ذيل افتاد
چون دلم برد و جدا شد ز ستيشن 'باده'
ز اشک چشمان بمزروعہء دل سيل افتاد.

در یک ملاقات، ذکر وفات زوجہ خود (در سال ۱۹۵۸ع) کرد و در مدح مرحومه این اشعار گفت:

گهي از ما دمي تنها نہ رفتي
چنان اكنون چنين از ما جدا رفت!
رفيق و مونسم بود از چهل سال
نمي دانم چرا رفت و كجا رفت!

در قصيده اي اين اشعار نوشت:

سُست نظر ست مولوي 'صادق'
وه كہ از پي سخنوري آمد
گفت: احسنت احسن فياض
وه که در شعر انوري آمد
شعر رنگين مي كني انشاد
بر زبانت كمنگري آمد.

وله:

خوش آن گروه كہ با ياد حق هم آغوش اند
برنگ پيكر تصوير جملہ خاموش اند
حديث ساقيِ خود را بلب نـمي آرند
بدل برنگ خِم مي همـيشه در جـوش اند.

❖

دلپت رام، دَلپت

دلپت رام در شهر سيوهن در حوالي سال ۱۷۶۹ع (۱۲۸۳هـ) متولد شد. در حكمراني اميرانِ تالپور، بعهدہء كاردار فائز شد. رسوم مذهب هندوان ترک كرده. صوفي با صفا شد و ملازمت را طهرباد گفتہ منسلک بہ سلک صوفياء 'جهوک' گشت. شاعر زبان فارسي و سندي بود و 'دلپت' تخلص كرد. 'ديوان دلپت' و مثنوي 'جنگ نامه' شهادت شاه عنايت الله باقيست كه سیصد و پنجاه بيت دارد.

هر كه دارد روح را از جسم پاک
از قيامت و ز اجل وي را چہ باک
عاشقان هرگز نميرند از اجل
زانكہ آنها لازوال اند از ازل.

—

هر كه دارد چشم روشن مي كند ديدار دوست
كوركي بيند رخش در بندِ اسم و جسمِ پوست

—

چون همه عالم ز نورِ حق منور مستدام
از شعاع شمسِ ما روشن بود اين آفتاب.

—

اي كه شاهد از دلت چو هيچ گاهي دور نيست
تو چرا مهجور گشتي، چون ز تـو مهجور نيست.

—

هیچ داني چه اي و عالم چیست
من و تو ظاهر شده مظهر کیست
موج از جوش بحر شد مشهود
بین بجز بحر ذات نامش چیست (۱).

❖

(۱) 'شعراء فارسي درسند' (انکلیزي)، تصنیف سدارنگاني.

سید حیدر شاه، حیدر

سید حیدر شاه 'حیدر' در شهر حیدرآباد تولد شد و در نیمه دویم قرن سیزدهم و نیمه اول قرن چهاردهم مي زیست. او اول مسلم بود که در شهر حیدرآباد تجارتِ کتب را بطور پیشه اختیار کرد. بعد وفاتش فرزندش 'مِتهن شاه' 'کتاب فروش' شد. 'متهن' در لغت سندي بمعنيٰ 'شیرین' است. در سال ۱۳۰۱هـ از میر عبدالحسین خان، فرزند دویم 'ایزد یار خان' متولد شد و سید حیدر شاه این تهنیت نامه فرستاد.

بلبلان را کسي خبر سازد　وه چه آمد بهار در گلشن
همه خندان شدند از شادي　گل سوري و یاسین و سمن
نسترن هم خوش است و میباشد　قابلِ دید جلوه سوسن
گل پي دیدن جلوس فضا　کرد دیوار باغ را روزن
قمري از سرو مزده که شنید　طوق منت فگند در گردن
گل سوري بسوي خورمي دید　تا بگوید به وي که روشن
کس نه دیست پیشتر که شده است　شمع خورشید آسمان لگن
که بہ اقبال میر عبد حسین　محفلِ عیش مي شد روشن
پور اورا خدا نمود عطا　آمدم بهر تهنیت گفتن
یار ایزد بود به ایزد یار　عمر باشد فزون زبیست قرن
پس دعاها که میکنم هردم　من همیدانم و دگر دل من
جست حیدر چو سال تولیدش　داد هاتف ندا "چراغِ زمن"
۱۳۰۱

❖

سید رشدالله شاه، اواه

سید رشدالله شاه بن سید رشید الدین از خانوادهٔ 'پیران جهنده' در قریهٔ 'پیر جهنده' از مضافات 'هالا' (ضلع حیدرآباد، حال متیاري) در سال ۱۲۷۷ھ متولد شد. تعلیم و تربیت خویش را زیر نظر اساتذه قاضي عبدالغني کدهري و قاضي فتح محمد نظاماني و عبیدالله سندهي تکمیل کرد و بدرجه عالم و فاضل رسید. درسگاه قائم کرد و کتابخانه بنا نهاد، ادیب و سخنور و شاعر زبانهاي سندي و فارسي بود. در شعر فارسي 'اواه' تخلص مي کرد. در سال ۱۳۴۱ھ وفات یافت.

او 'کریما سعدي' را در سندي منظوم کرد و چندین غزلهاي حافظ را نیز در زبان سندي منظوم کرد. این مطلع غزل او که در تتبع حافظ سرود:

الا یا ایها الساقي ادر کاساً و ناولها
که با این ره شود شاید قطع این دور منزلها.

غزل

از همین طرب نوازم به دمادم بنوازم
زیر بر زیر، طبل بر طبل، وبم بر بم
طالعم بین که فلک نیز بکامم گردد
دور بر دور چرخ بر چرخ و خم برخم
این تن خشک شد از آب سنن با رونق
تازه بر تازه مطر بر مطر و نم برنم
لشکر سنن نبي بهر پناهم آید
جوق بر جوق یزک بر یزک وعم برعم

فوق "اواه" همین بارد الطافش را
سیل بر سیل مطر بر مطر ویم بریم.

غزل

دلفریبي گزیده ام که مپرس
ساحري جان دیده ام که مپرس
برفسانه فسون او از جان
آنچنان دل بریده ام که مپرس
خزفِ دل فروخته بدلش
درِ یکتا خریده ام که مپرس
من زنکهت عبیر جعد مشکین
خوشبوئي شنیده ام که مپرس
از لب شکرین شکر خاي
شهد خالص چشیده ام که مپرس
همچو حافظ نجیب اي "اواه"
به مقامي رسیده ام که مپرس.

❖

سید محمد شجاع لکهوي، شجاع

سید محمد شجاع از دودمان سادات 'لکهي' در آخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم مي زیست. شاعر قادرالکلام بود و در شعر 'شجاع' تخلص مي کرد. در طب و مطب مهارت داشت. ساداتِ لکهي در طریقهٔ نقشبندیه معتقدهٔ عارفان 'لواري' بودند. این اشعار که در مدح عارفان نقشبندیه سروده، از نوشته نواب الهداد خان صوفي (ف ۱۳۰۰هـ) یافتم. از 'محمد حسن' اشاره است به خواجهٔ محمد حسن جان سرهندي مجددي.

اولیا چون بستهٔ صف بهرِ اداي فرض حق
جمله آمد مقتدي گشته امام نقشبند......
اول ایشان چون آمد آخر هر منتهي
فکر کن دل کي شود مدح تمام نقشبند
نام مقصود دلم باشد محمد با حسن
حسن نو داده زمان را چون عظام نقشبند
پیر گشتي در ثنا خواني شجاعا گفت دل
گفمتش نوشیده ام یک جرعهٔ جامِ نقشبند.

مصنف تذکره لطفي (جلد دویم) این چهار غزل 'شجاع' را انتخاب نموده:

اي یار خوشخرام خدارا بیا بیا
مه پارهٔ تمام خدارا بیا بیا
مطرب مگر کباب و گل و مل میسراند
بي تو مرا حرام خدارا بیا بیا

از تشنگي فرق تو جانم بلب رسید
بر کف نهاده جام خدارا بیا بیا
اي شهسوار تومنِ بکره بکشتگان
از دست کش لگام خدارا بیا بیا

—

شکر خدا که راحت دل ازدرم
دامن کشان بلطف و سخا بر سرم رسید
برخواستم بپایش سودم سر نیاز
برداشته سرم ز قدم دربرم رسید
ایام هجر رفت و شب وصل شد پدید
در خانه ام چو خسرو بیت الحرم رسید
در پایهٔ بندهٔ تو زنجیر از ادب
خاموش اي شجاع که آن سرورم رسید.

—

آنرا که باده عشق تو در سر نشد هنوز
در بزم بیدلان غم پرور نشد هنوز
یاقوت و لعل و لاله برابر لب نگار
هریک خجل بخویش که احمر نشد هنوز
ساقي دو صد هزار سبویم بحلق ریخت
با این هزار جام لبم تر نشد هنوز
عمریست اي شجاع بهجران گذاشتم
یکدم وصال یار میسر نشد هنوز.

—

زلف تو زنجیر عشقت در گلو انداخته
بست طوق بندگي در گردنم چون فاخته

تیر مژگانت سنان عشق تو در سینه ام
تا قیام حشر در صحن دلم افراخته
مهر تابان تو در برج دلم شد جایگیر
خار و حسن اغیار از قعر دلم پرداخته
چشم بیمار تو پر افسون و غارتگر جهان
زاهدان را رخنه اندر دین و ایمان باخته
عشوه مه ناز و کرشمه غمزهء هندوی تو
بر شجاع از هر طرف لشکر بغاوت تاخته.

❖

سید میران شاه، قاري

سید میران شاه ساکن قریه 'شاه پنجه' (متصل شهر رادن ضلع دادو)، در آخر قرن سیزدهم و نیمه اول چهاردهم مي زیست. در مدرسه موسسهء علامه عطا الله شاه فیروزشاهي تکمیل تعلیم کرد. از سند بمصر رفت و در 'قرائت' تخصص یافت. بعد مراجعت، در حیدرآباد دکن (هندوستان) مقیم شد. شاعر زبان فارسي بود و 'قاري' تخلص مي کرد. این قطعه تهنیت که بر نکاح فرزند استاد خویش (قاضي خدا بخش) در سال ۱۳۳۰ه نوشت ازو یادگار است:

استاد من جناب خدابخش ذي هنر
کار نکاح پُور گرامي بخیر کرد
بوي دماغ فکر سخن بود بهر ساز
قاري بدیه گفت "عجب کارخیر کرد".

❖

شمس الدین، بلبل

شمس الدین در شهر میهڙ (ضلع دادو) در سال ۱۲۷۴ھ (۱۸۵۷ع) متولد شد. مردي عاقل، ادیب و دانشمند بود. کتاب ها تصنیف کرد و بر احوال معاشره منحرف کہ بعد از تسلط انکلیس در سند روي داد تنقید کرد. شاعر قادرالکلام فارسي و سندي بود. دیوان بلبل سنديَ مطبوع است. فاضل وفائي در 'تذکره مشاهیر سند' (جلد دویم) اعلام داده کہ 'دیوان فارسي' هم دارد و او قصائد دید کہ بلبل در مدح شخصیات مامور برعهده هاي عالیہ نوشتہ بود. ازان جملہ این قصیده کہ در مدح سید الله آندو شاه (آندل شاه) سرود کہ آن جناب براي تعلیم مسلمانان کوشید و در شهرنوشهره فیروز بناي مدرسہ استوار کرد.

ز گلشن فیض تو اي نو بهارم نو بهار آمد
نسیمِ دلکشا برِ درگهت بهرِ نثار آمد
بحمدالله کہ شامل حال لطفِ کردگار آمد
بشارت بر زیارت تو اشارت این دیار آمد
نهال مال و اقبال و کمال اجلال تو قائم
بہ بیخش شاخسار آمد بہ شاخش برگ و بار آمد
بنامِ پاک سید میر آندل شاه هر کس را
زهي امن و امان آمد حصن آمد حصار آمد
تو گشتي میر محفل آنریبل میمبرِ کونسل
اهالي سند را صد افتخار و صد وقار آمد

بہ تعظیم و بہ تکریم و بہ اعزاز و بہ اکرامت
مبارک در مبارک صد هزار اندر هزار آمد
بہ اسم اعظم بہ جسم اکرم برادر زور بازواو
انیس آمد جلیس آمد مجیر و مستجار آمد
بہ جسم و جان و دل هر آرزومندي ز الطافت
توان آمد روان آمد شکیب آمد قرار آمد
بہ دل بحر و بہ کف ابرو بہ دم عیسيٰ و رخ انور
عطا آمد، سخا آمد، شفا آمد چو بار آمد
قضا تابع قلم طالع ملک خادم فلک مونس
بہ نام آمد بہ کام آمد چو رام آمد چو یار آمد
بہ ملک اندر بہ نظم اندر بہ رزم اندر بہ بزم اندر
امیر آمد دبیر آمد نصیر آمد نگار آمد
تنت سیما، کفت دریا، دست شافي، دلت صافي
بہ آب آمد، بہ تاب آمد، بدیع و بي غبار آمد

در سال ۱۳۰۵ھ محمد ابراهیم خلیل تتوي تکمله مقالات شعراء را بنام (تاریخي) 'مرغوب نوا' تکمیل کرد و این کتاب انتشار یافت. عمر بلبل دران وقت سي سال بود ولي از قرائت این دو غزل (در 'مرغوب نوا')، یکي از عظیم الدین عظیم و دیگر از خلیل، خیلي متاثر شد.

عظیم: باز ورزید دلم مهر بماهي عجبي
حسنِ شاهي عجبي، جلوه پناهي عجبي
خلیل: بر سرِ ملک دلم تاختہ شاهي عجبي
کج کلاهي عجبي، عشوه سپاهي عجبي.

خود غزلي نو باین مطلع سرود و براي جواب بطرف خواجہ محمد حسین 'سرهندي' فرستاد:

ماه تابي عجبي، حسن شبابي عجبي
لب عنابي عجبي، رو چو گلابي عجبي

در جواب خواجہ تخم خیال خود درین سنگلاخ این طور کاشتہ کہ:

رخ گلابي عجبي، زلف نقابي عجبي
آفتابي عجبي زیر سحابي عجبي – الخ.

این مکالمہ شعري در مقدمہ این کتاب بیان شد.

این اشعار نیز از بلبل یادگار:

صنم بخواب و خدا در نظر، چہ خوش بادا
شب گناه و نماز سحر، چہ خوش بادا
مکان نفیس و بتان مہ لقا، زمان یاور
بہ ترک این همہ حج سفر، چہ خوش بادا

'بلبل' شاعر شیرین مقال در عمر شصت و چار سال درماه ستمبر ۱۹۱۹ع (۱۳۳۷هـ) فوت شد. میرزا قلیچ بیگ 'قلیچ' حیدرآبادي این قطعہ تاریخ نوشت.

شاعر ملک سند شمس الدین — کہ ازو بود عالمي بشگفت
بلبلي بود اوکہ با منقار — دُر معنئ عجیب تر مي سفت
بود در باغ دهر تا زنده — نغمہ هاي خوشش جهان بشنفت
قفس عنصري گذاشت و پرید — سوي جنت در آشیانہ بخفت
بود او شمس بر سپهر سخن — کرد آخر غروب و روي نهفت
سال فوتش بہ فکر مي جستم — زود هاتف "چراغ مجلس" گفت
باز هر گفت او "فروغ دوام" — یافتم هم چنین دو ماده مفت
عیسوي سال دلپذیر آورد — "رشک جنت" نمود با او جفت.

(چراغ مجلس= ۱۳۳۷هـ. فروغ دوام= ۱۹۱۹ع)

❖

عبدالغفور همایوني، مفتون

مولوي عبدالغفور ساکن قریہ همایون از مضافات سکر، شاعر زبان سندي و فارسي بود. در سندي دیوانش مشهور و مطبوع. تخلص 'مفتون'. عالم و فاضل و حکیم حاذق، صاحب فرهنگ طب بہ نام 'فرهنگ همایوني' را در فارسي مثنوي منظوم کرد و در سال ۱۳۲۴هـ بہ اختتام رسانید. در دیباچہ توضیح داده کہ:

"پوشیده نماند که فهمیدن علم طب بغیر وقوف برلغات او متعسر بلکہ متعذراست و هر کتابي کہ درین باب تصنیف شد. بعض مصنفان علیهم الرحمة متعرض شده اندکه لغات عربي و یوناني را بفارسي ترجمہ کرده اند و بعض لغات عربي و یوناني و فارسي را بلسان هندي مترجم ساختہ اند. لیکن اهل سند را ازان چندان فائده نیست. تا الیوم کسي در پي این کار نیفتاده کہ لغات عربي و فارسي و یوناني را بلسان سند ترجمہ نماید کہ فائده عام جهت اهل این دیار باشد. لهذا این احقر افقر الي الله تعالیٰ درین کار بترجمہ لغات عربي و فارسي و یوناني و هندي بزبان سندي پرداختہ."

او طب محمد بن زکریا رازي را نیز در فارسي مثنوي منظوم کرد. نسخہ اي خطي ازان بنظر راقم گذشت کہ دران ترجمہ متن از "باب در بیان صداع" تا "باب اعیا و تعب" در مثنوي منظوم بود. زیر عنوان "در بیان سبب تالیف این اوراق" نوشت:

یکي روز در فکر بنشسته ام ز کار جهان جملہ بگسسته ام
در آمد بخاطر مرا این خیال نباشد بدنیا کسي بي زوال
هر آن چیز کا آمد باین ملک ما یقین بر سرِ او در آید فنا
دلم گفت با من کہ عبدالغفور بود هیچ در هیچ دنیا و زور
کتابي بنا ساز در علم طب کزو نفع آید بتوفیق رب
همه کس ازو نفع گیرند شاد به نیکي کنندت گهي یاد یاد
بسي فکر کردم کہ سازم کدام در افتاد در خاطرم این مرام
کہ آن بُرء ساعت کتاب عظام کہ با رازیش هست نسبت تمام
بنظم آرمش در زبانِ دري فشانم درو لعل بر مشتري
بنظم آرمش آن چنان دلپذیر که عبرت کند زو صغیر و کبیر
کنون ابتدا مي کنم در مرام خدایا درم باد در اختتام.

مفتون پروقار زندگاني بسر کرد و در سال ۱۳۳۶ھ ازدار فاني رحلت کرد. تلمیذ رشید، شاعر شیرین مقال گل محمد خان 'زیب' این قطعہ سرود:

استاذي فاضل همایوني آن شمس زمان شهاب گیتي
روپوش گون گشت گفت هاتف 'پنهان شد آفتاب گیتي'.

از قاضي محمد ابراهیم خلیل ساکن کارره شنیدم کہ بر حسینہ 'سَیَل' نام مفتون گشت و فراق محرک اظهار احساسات در اشعار شد. در یک بیاض خطي غزلیات فارسي مفتون را دیدم و این انتخاب نمودم.

اي زنورِ شمع رویت مهر و مه را روشني
چیست گر با مایکي دم برقعه از رخ افگني
سیل زد برکشت زار عمر من موج گناه
کرد طغیان بر دل من حب دنیا کردني

هست مفتون بنده تو یا حبیبي دل بجان
هرکه آمد زیر دامانت نصیبش ایمني.

—

چرا مفتون مي ترسي زهجرانِ بت سیمین
که من آن گلبدن را بي گمان بي کین مي دانم.

—

خدا را برکشا اي گلبدن آن چشم جادو را
کہ تا خجلت رسد ازوي دو چشم مست آهو را
هلال و بدر در یک دم کند چرخي برین قربان
اگر یک لحظ بیند روي آن رخسار و ابرو را
هزاران جان مشتاقان بدام زلف خود بستي
خدا را یک زمان بکشاي آن زنجیر گیسورا
طبیبا لخلخ از بهر بوي من چه مي سازي
بیاور تا ببویم تار آن زلف سمن بو را
همه مرغ چمن گردند محو حیرت و عبرت
مصور گر کشد در باغ شکل آن پریرو را
ز دیدار رخ ابروي و چشمش شد مرا ظاهر
کہ جاي خویشتن کرده است مه برج ترازو را
بحکم عشق خاموشي بود ممنوع اي مفتون
چرا بستي زمانِ وصف آن یار نکوخو را.

—

بهر چیزي که فرمانم دهر من بنده فرمانم
و اگرچہ قصه خون داري بہ پیشت نیز قربانم.....
زخط طاق ابرویت بہ بینم شکل بسم الله
زجلوه صفحہء رویت در آید ذوق قرانم

توئي صبرم توئي زورم توئي جوشم توئي نورم
توئي چشمم توئي گوشم توئي هوشم توئي جانم
بیا مفتون اگر داري بدل شوق وِصال او
که جان و دل سراپا بر سر خاکش بر افشانم.

غزل زیرین از زبان مرحوم مولوي محمد صادق راني پوري شنیدم:

مدتي بگذشت مارا در میانِ انتظار
از نصیبِ ما نگردیده وصالِ روي یار
جنگ کردي بادلم اکنون طریقِ صلح گیر
بادشاهان صلح مي ورزند بعد از کارزار
روي او مانند لاله سینه اش همچو سمن
زلف او چون سنبل و قدش چون سروجویبار
از غم هجران مکن فریاد اي مفتون مدام
که این غم و رنج و الم هرگز نباشد پایدار.

❖

عبدالقادر، عبدي

عالم و فاضل عبدالقادر ساکن قریه پهواري تعلقه پنو عاقل (ضلع گهوتکي) در نیم آخر قرن سیزدهم و اوائل چهاردهم مي زیست. مریدِ 'پیرپاگاره' سید حزب الله شاه (ف ۱۳۰۸هـ) بود و هم پیش امام مسجد جامع درگاه 'پیران پاگاره'. در شعر سندي صنف 'کافي/ قافي' را پرداخت و در فارسي غزلها سرود. دیوانش در کتابخانهٔ سکندري (بنا کرده سجاده نشین این زمان پیرپاگاره شاهمردان شاه ثاني عرف سکندر شاه) محفوظ است. این دیوانَ (که آن را کاتبِ نوآموز نوشته) مشتمل بریک صد اوراق و تقریباً سیصد غزل است. در بعض نام عبدالقادر یا تخلص عبید و عبدل کرده، ولي در اکثر غزلها تخلص 'عبدي' دارد. ازین روء باید که این دیوان را 'دیوان عبدي' بخوانیم. این اشعار منتخب از 'دیوان عبدي' است.

امامم عشق و مسجد روي محبوب.
امامت شد امامت شد امامت
عجب صیقل برنگ عشق عبدي
ملامت شد ملامت شد ملامت.

—

قلب عبدالقادر اندر جسم دام
مي کند چون فاخته کو الغیاث

—

بحسنش گشت عبدالقادر محو
بدارد شور از مي جام فرخ.

—

چو نامہ صورتش آغاز کردم
در آمد گمر شده عبدي بہ آواز.

—

کي شود خاطرم ز درد خلاص
از هجر تو دل درون رقاص
دل عبید ز مصحف رخ دوست
خواند الحمد و سوره اخلاص.

غزل

چو حسنش صد الف رخسار میداشت
ازان در ذره هر دیدار میداشت
کہ هر ذره تماشاي دگر کرد
بہ بر و بحر و در بازار میداشت
خیال خویش در هر شي نهان کرد.
ولي ظاهر همان اسرار میداشت
میان آدم حسن خودرا عیان کرد
تجلي حسن در دلدار میداشت
ز دریا بیمثالي گشت هر موج
غرق شاه و گدا هموار میداشت
گهي در کفر گه در شرک مسلم
چو عبدالقادر — زنار میداشت.

غزل

لمر یلد بي نشان مي گویند الله الصمد شان مي گویند
جاي دارد میان کل شي حاضر بہ هر مکان مي گویند
عاشقان خال و آیہ محبوب روز شب چون قرآن مي گویند

انا مولاک انت محبوبي گفت او بي زبان مي گویند
لیس شيء مثاله بجهان لاشریکش جوان مي گویند
بمرا خیر نیست هیچ از وي دیگر از دلستان مي گویند
زیر بالا ثمر وجہ الله بمرا گمر نشان مي گویند
این عجب هست هست شه هرجا نحن اقرب بجان مي گویند
بچشم من این جهان مي باشد دیگران دو جهان مي گویند
هرچہ عبدي ثنا چپي گفت وصف پیر مغان مي گویند.

❖

عطا محمد عرف الله بخش، عاصي

عطامحمد عرف الله بخش از علماء مخدومان عباسیان از قریه گهره بود. عالم و فاضل و مؤرخ کہ 'تذکره مخادیم کهره' (در زبان فارسي) تصنیف اوست. شاعر زبان فارسي و سندي و اردو بود و تخلص 'عاصي' مي کرد. این اشعار از غزل او کہ در تهنیت عید رمضان سرود.

عید رمضان آمد و ماهِ رمضان رفت
صد شکر کاین آمد و صد حیف کہ آن رفت
الحمد کہ آن حسرت و اندوه ز جان رفت
پژمردگي باغ ز آسیب خزان رفت
شکر تو ادا چون شود از دست و زبانم
کاین صبح دمیده است گران شمع شبان رفت
اي مرغ سحر باد مبارک کہ بہ گلشن
گل تخت نشین شد کہ شقیقِ نعمان رفت.

غزل زیرین را در چهار زبان مشترک سرود، مصرع اول در فارسي، دویم سندي، سیوم اردو و چهارم عربي:

تو بر اوج فلک چو گذشتي شها سپ چون ملائک صل علي
کیا خوب چلي محبوبِ خدا مِن مکه الي الملاءِ الاعلي
ز صفائي جبین خورشید خجل رخ روشن تان قربان قمر
تیري زلف سیہ کا بیان هي مگر والليل اذا یغشي الظلمي
بقبائي لعمرک چست بدن لولاک لما جو تاج بسر
تیـرا طٰہ ویاسین نام و لقب سلطان عرب ملک البطحي

تو بناز وادا ببزي دلها تیا ملک فلک توتي شیدا
اي شاهِ رسل سالار جهان لم لاتـتـلطـف یا اسـفا
بکشاي ز چهره حجاب بیا اي سج سحاب ہِ منهن مَ لکاءِ
بہ جهان هي ترا مشتاق لقا قد قام علي الباب العظمیٰ
بشـفـاعـت امت لـب بکشا رب خاص رکي آهي تنهنجي رضا
مهون هون سائل عاصي در کا گدا مُتوسل سُنتِکَ العُلیا.

❖

غوث بخش، 'خاکي'

غوث بخش 'خاکي' و برادرش رسول بخش 'رهي' اصل ایشان از بلوچستان (ریاست خان قلات) بود. مگر در سند زندگي بسر مي کردند کہ در حکومت انکلیس بملازمت مشغول بودند. غوث بخش، در شهر جیکب آباد منشيِ میونسپالتي بود. هر دو برادر شاعران فارسي قادرالکلام بودند. البتہ خلیل در 'تکملة مقالات' فقط رسول بخش 'رهي' را جاي داد. غوث بخش تخلص 'خاکي' مي کرد و 'دیوان خاکي' و یک تصنیف دیگر را بگذاشت. در سال ۱۳۲۵ھ فوت شد. شاعر معاصر میر علي نواز علوي، در تعریف خاکي گفت:

خاکي که یگانہ جهان است در شعر نظاميِ زمان است
با طبع سلیم کس بد وران کہ هست دگر چو او سخندان!

شاعر عصر بهاء الدین 'بهائي' در قطعہ تاریخ گفت:

بنعت نبي عمر خود صرف کرد
جز آتش نمي بود گفت وشنود
سرش بود خاکِ درِ آنجناب
تخلص ازین وجه 'خاکي' نمود
"بهائي" نکو سال ایصال او
"بہ فارغ دلي" هاتفم گفت زود.

سدارنگاني در 'شعراء فارسي سند' ترجمہ خاکي و اشعارش را ضبط کرد. ازان جملہ قصیده اي که در مدح برادر خود رسول بخش 'رهي' گفت:

یعني بگو بمدحت منشي رسول بخش
چون مسلک در 'قصیده' اي برجستہ نامدار
عقلش خطاب داد ورا "شاعر فلک"
بختش لقب نهاد "دبیر خرد شعار"
هر آنکہ حافظست بہ اشعار دلپسند
گردون نموده عقدِ ثریا برو نثار
شاهنشهِ سریر سخن پروریست لیک
خودرا 'رهي' نمود تخلص بانکسار.

این اشعار یادگار 'خاکي':

با خیال آن صنم سازیم چون بزمي بهم
باده گردد خونِ دل وین چشم پرخون جام ما.

—

چنان با غمت آشنائي گرفت
کہ در خویشتن گفت بیگانہ دل.

—

ز هجرِ آن شکر لب خسروِ شیرین دهن خاکي
غمي چون بیستون بر تن دلي چون کوهکن دارم.

❖

غلام محمد خانزئي

عالم و اديب و شاعر مولوي غلام محمد خانزئي در نيمه آخر قرن سيزدهم زنده بود. معتقد و مريدِ "صاحب عَلَم" (پير جهندا) بود. از کلام سندي حضرت شاه عبداللطيف متاثر شد و رساله (مجموعه کلام) خويش بر نهج رساله شاه عبداللطيف تصنيف کرد.

اين دو غزل خانزئي را مصنف تذکره لطفي (جلد سيوم) نقل نمود است.

گفتهء تو بر زبانم چون شکر آمد لذيذ
گر زجر گفتي مرا هم بيشتر آمد لذيذ
گر کسي بيتاب شد در عشق تو اي دلبرا
در شدن در تاب جانان در نظر آمد لذيذ
در فراقت يار جاني جان و تن گردان شود
زندگي در عشق تو زير و زبر آمد لذيذ
گفتهء لبريز از جانان غلام محمد شده
پاسخي جانان مرا چو نيشکر آمد لذيذ

غزل

اي رخت خورشيد تابان را دهد شرمندگي
اي دهد مژده دل تاريک را رخشندگي
اي بزلفت مشک و سنبل را نشد انبازگي
ليک هردو در خجالت رو به پا بردندگي

اي بابرويت شده قوس قزح چون کوزه پشت
هردو رو بر هردو پايت داشت تا درزندگي
اي بچشمت نرگس اندر باغ در حيران بماند
نرگسي بگذاشت خود را داد داغ بندگي
اي غلام محمد شده چاهي زنخدانت اسير
همچو هاروت است وي رومي دهد خرسندگي

❖

فقیر محمد، سائل

فقیر محمد، تخلص سائل، ساکن دربیلہ (ضلع نوشهره فیروز درین ایام) بود. میر قانع در مقالات الشعراء از سجعش اعلام داد

"سائل درگه حق است ز شاهان ممتاز"

و این شعر را ازو آورد:

بروزگار خطت سبز نیست حرفِ کسي
مگر ز کاکل مشکین تو بیاد آرند.

راقم این دو غزل سائل را بر یک ورق افسرده نوشته دیدم:

توحید تو موجود حسانِ بحسیني
خود روئي تو مسجود قران بقریني
شمع حُسن تو بر افروز کہ این غمزده ئي
یک دیدنیالوده مکان بمکیني
تا غمزه را شیوه شکار افگني تو هست
زن تیر بیا زود نشانِ بنشیني
زانروز کزین عاشق بیچاره نهفتي
بقرار نیاسوده زمانِ بزمیني
فرمائي لطف آنچہ سزاوار بشانت
حجت ندهد سود چنانِ بچنیني
ناگاه کہ دیدند چو مرغان حرم را
گل چید ندا بود چمانِ بچمیني
سائل ز درت آمد ممتاز سرفرازا

کہ شنید گدا بود امان بامیني.

—

امانت است همین مدعا خداحافظ
بہ پیش یار شود بر ملا خداحافظ
برو تو قاصد، مژده بیاراز جانان
رقیب نشود بر جفا خداحافظ
تبسم چو کند گل تو پیش زان کوئي
سحرنسیم شوي باوفا خداحافظ
ستاره هاي حسن جابجا عیان باشند
ولي تو روي مهر مه لقا خداحافظ
بدیده آنچہ محیط ست نور حسن و جمال
همین بس است مرا تا بقا خدا حافظ
تو با جفا نشوي این وفاست شیوه تو
کرم و رحم بعنایت نما خداحافظ
نظر بفیض عمیمت نهم و مستحقم
علي السائل بہ فرما عطا خداحافظ.

❖

فیض محمد لاشاري، فیضل

فیض محمد عرف فیضل از قبیلہ 'لاشاري بلوچان' در شهر 'گاجان' (بلوچستان) در نیمہ آخر قرن سیزدهم و اوائل قرن چهاردهم مي زیست. در طریقت از صوفي رکهیل شاه فتح پوري فیض یافت و بعرف 'فیضل' معروف گشت. بمقام فیض پور رحل اقامت انداخت و درهمان مقام در ماه ربیع الثاني ۱۳۲۲هـ فوت شد.

فیضل با سند و بلوچستان یکسان تعلق داشت و شعر او در زبان سندي و فارسي مشهور و معروف. در زبان بلوچي، براهوئي، سرائیکي و اردو هم اشعار بسرود. در کتاب 'فیض العشق' (مشتمل بر شعر سندهي کہ در سال ۱۳۷۹هـ /۱۹۵۹ع چاپ شد) تفصیل تصنیفات فیض محمد این طور است: دیوان فیض در غزلیات فارسي، 'عین العشق' مشتمل بر کلام منظوم فارسي، کتاب فیض الحق در نثر فارسي، 'گلشن اشعار' در شعر بلوچي، سر العشق در نثر سندي و فیض العشق در شعر سندي.

راقم بتاریخ دوم ستمبر ۱۹۶۹ع در شهر کوئیٹہ با مولوي پیر محمد زبیراني شاعر زبان فارسي صحبت کردم و موصوف این اشعار خویش را انشا کرد:

تو خبرداري ز عالم و حال من بر تو عیان
گر بگویم حال دل را قصہ آرائي کنم
'پیرلِ' بیچاره گوید بر سر و چشمم نشین
گر درونِ دل بیائي خانہ آرائي کنم.

پس درآن محفل نسخہ اي دست نویس 'دیوان فارسي فیضل' دیدم واین چند اشعار را نقل کردم:

بیا اي مطرب رازم نوائي زن ز آغازم
که انجامي درین محفل سرائیدن توان نتوان.

—

شدم شهرت به بدنامي ز نامم ننگ مي آید
که ننگم نام شد فیضل ز نام و ننگ بیزارم.

—

اگر دیدي جهان از قاف تا قاف
ندیدي گر دیارِ دل، مزن لاف.

—

بهنگامي بهارستان دلم صد شعلہ مي آرد
ازان شوریکہ مي رقصم شرم گفتن نمي آرد.

—

فغان زن که فیضل ز صد تیر نالہ
بود تا یکي بر نشاني بر آید.

—

از مي عشق تو مخمور دلي نیست که نیست
در تب و تاب تو مهجور دلي نیست که نیست
تا زمانیکہ شهي دهر رُز را بفروخت
مست زان مونس و مسکور دلي نیست کہ نیست.

—

زاهدان با طعنہ مي گویند کہ فیضل مي منوش
چون ننوشم چون مرا با هردو عالم کار نیست.

—

كافران را گر نمي داني كه چيست
بنگر آن در كوئي بتخانه بيا
كفروايمان اند باهم مشترک
هر كه كفرش نيست ايمانش كجا...
خيز كاين ره دور و منزل بس دراز
وقت بيگاه است و قاتل در قفا......
جان كجا و جلوهء جانان كجا
واي اي محزون جانم واء وا.

❖

قاضي عبدالله تِپَتِي

قاضي عبدالله ساكن تِپَتِ در آخر نيمه قرن سيزدهم و اوايل قرن چهاردهم مي زيست. تِپت (تپٹ) قريه اي از مضافات سيوهن است. در مدرسهٔ عاليهٔ آنجا و علماء و فقهاء درسگاه اين قريه مشهور گشت. قاضي عبدالله يكي از اساتذه و فضلاء اين درسگاه بود. در قطعهٔ تاريخ بر وفات (۱۳۱۵هـ) خواجه عبدالرحمان سرهندي گفت:

داغ فرقت گرچه سوزان است ليک
جز رضاي بر قضا ديگر چه سود.
سال رحلت شان چو پرسيدم ز دل
گفت دل 'واي از قضا شد حكم زود'

❖

قائم الدین شاه نصرپوري، 'شهنشاه'

قائم الدین شاه عرف قائم شاه بن امیر علي شاه حسیني بخاري در سال ۱۲۵۸هـ در شهر نصرپور متولد شد و بتاریخ ۱۱- ماه ربیع الثاني بروز شنبہ سال ۱۳۱۹هـ وفات یافت. شاعر زبان فارسي بود و تخلص 'شاهنشاه' مي کرد. 'دیوان شاهنشاه' خطي نزد اولادش موجود و محفوظ(۱) است و مکتوب بر ۱۷۵ صفحات و داراي ۶۹۳ غزل و قصائد است.

شروع دیوان:

ثناي صد هزاران بي عدد جلوه جلالت را
و بعد از حمد صد صلواة رسوله رسالت را.

مطلع غزل آخر:

کل شيءِ زیر دستت اي زبردستت توئي
رحمتت بالاي هرکس با همه رحمت توئي.

در اکثر غزلیات، پیش از مقطع اسم خود 'قائم شاه' آورد و پس ازان در مقطع تخلص شاهنشاه/شهنشاه.

اشعار از دیوان:

گنج سلطاني مده از دست قائم شاه خویش
هر نفس شد کیمیا از اصل روي روزگار

(۱) راقم دیوان 'شاهنشاه' را اول بار در نصرپور در سال ۱۹۵۸ع در تحویل غلام قادر شاه (بن علي گل شاه بن علي بخش شاه بن قائم الدین شاه عرف قائم شاه) دیدم.

جام سلطاني بدستت داد حق اي شهنشاه
جام آسایش بده بر وصل روي روزگار.

—

بیا ترک ترکي ز ترکستیان مزن لاف در روي سرمستیان

—

گیر از مالکِ میخانہ قدح قائم شاه
بسرم صاحب مالک میخانہ روم.

—

بي خبر گشتم چو دیدم مست چشمت سربسر
ناتوان گشتم کہ شد باریک از مویت کمر
در بیابان عشق باشد پاي پس کردن حرام
پاي پس داند نامردان شنیده ره خطر.

در تعریف شهر نصرپور گفت:

دل پر ز تماشا از گلزار نصرپور
بہ آب و هوا است شکربار نصرپور
مزاري و اشجاري انوار نصرپور
همه مقبره و مرقد ابرار نصرپور.

❖

محمد امیر جان سرهندي، امیر

حاجي محمد امیر جان سرهندي، نواسهٔ صاحب کلان خواجه عبدالرحیم ساکن قصبهٔ متیاري بود. پس هجرت کرده به مقام کهده در شهر کراچي ودائم سکونت کرد و آنجا به جهان جاوداني رحلت کرد.

تعلیم مکتب در شهر متیاري و تعلیم مدرسه از علامه حسن الله پاتائي (در شهر 'پات' ضلع دادو) حاصل کرد. شاعر زبان فارسي بود و 'امیر' تخلص مي کرد. این اشعار 'امیر' از قطعهٔ تاریخ که در سال ۱۳۳۱هـ بر وفات خواجه عبدالحلیم بن صاحب کلان خواجه عبدالرحیم تصنیف کرد:

کجاشد رهبر شیخ زمانم — که آهِ دل بگردوُن مي رسانم
کجاشد حضرتِ شه حاجي آغا — که از تیغ فِراق او بجانم
کُجاشد آن صراطِ مُستقیم — برهنه پاوسر بي ره روانم
کُجاشـــد سرگروه سرفرازان — که پستي از بلندي يي ندانم
کجاشد ساقي میخانه حق — که هست از نشهٔ غم سرگرانم
دریغ از دست گردون جفاخو — که ندهد یک زمان از غم امانم
عمود غم به کوس خاطرم زد — فغانهائي رسد تا آسمانم
ز بس نوحه که کردم از فراقش — بر آید تا هنوز از استخوانم
دریغا حسرتا شد غوث عالم — چو علمِ غیب از چشمان نهانم
بیادش هر زمان کو کو مثالم — نشسته فاختہ یا در دهانم
چه گویم حال دل را باکه گویم — خداداند که از هجران چه سانم
درین اندوه خانه نیست شادي — همان بِه کز دودیده خون فشانم

چو دُوراز آن حقیقي باغبانم — گل باغ دلم پژ مرده اوليٰ
همیشه مي وزد بادِ خزانم — چودو رم زان نسیم زندگي ده
به بُستان شد کعب همداستانم — ازین غوغا که مدهوشي فزوده
به خون دیده مثل ارغوانم — به یکپا سرو از حسرت فروماند
شنیده نالہ گویا از زبانم — رداو سوگ پوشیدست سوسن
به پیچ و تاب سنبل راست مانم — دلم چون غنچه تاریک است از غم
ز حالم شد خبر باشد گمانم — که نهاده است آتش لالہ برسر
سُرایت کرده روي هم فغانم — ز حیرت چشم نرگس واست گویا
که رفت آن پیر فخر خاندانم — همي نالم بود تا جان درتن
بیوم جمعہ شد پیر از جهانم — بصبح هفدهم ماه محرم
که سال وصل مرشدکن بیانم — باستاد خرد با نالہ گفتم
من آن تاج هم مغفور دانم. — امیرا، گفت حیراني نباید

۱۳۳۱هـ

❖

محمد حسین جان، 'سرهندي'

خواجه محمد حسین جان فرزند خواجه عبدالرحمان سرهندي در آخر قرن سیزدهم در سال ۱۲۸۸ه در رغستان از توابع قندهار افغانستان متولد شد و در حوالي سال ۱۳۰۶ه که عمرش هشت سال بود با والد خود هجرت کرده در قریه 'تکهر' از توابع حیدرآباد سند مقیم شد. تعلیم و تربیت زیر نظر والد گرامي و علوم از اساتذه این مردم خیز قریه حافظ محمد یوسف و حافظ محمد هارون 'دلگیر' و اسدالله شاه 'فدا' تحصیل کرد. شغف به شعر فارسي داشت و تخلص 'سرهندي' کرد. اشعار خود را بصورت 'دیوان' تالیف نکرد ولي بسیارگو بود. یک مجموعه کلامش بعنوان 'خیابان سرهندي' در حیاتش انتشار یافت که نبیره او صاحبزاده محمد ابراهیم بن محمد اسمعیل در کراچي بطبع رسانید.

'سرهندي' در سال ۱۳۲۹ه از 'تکهر' هجرت کرده نزد 'ساماره' رحل اقامت انداخت و آنجا تاریخ دوازدهم رجب ۱۳۶۵ه فوت شد.

از مطالعه 'خیابان' ظاهر است که سرهندي غزلیات، قصائد و قطعات را سرود و شاعر قادر الکلام بود. بعض غزلیات در تتبع استادان ماضي سرود.

● **خواجه حافظ:** تعالیٰ الله چه دولت دارم امشب
سرهندي: تعالیٰ الله چه شیرین کارم امشب
ز وصل آن پري بیدارم امشب

● **امیر خسرو:** خبرم رسیده امشب که نگار خواهي آمد
سر من فداي راهي که سوار خواهي آمد
سرهندي: به تو بود این امیدم که بکار خواهي آمد
پي این دل رمیده به شکار خواهي آمد
سرهندیا، چه گوئي که شنیده ام بکوئي
که براي مشک موئي به تتار خواهي آمد

● **غني کشمیري:** دمي که یار گذارد قدم به خانه ما
سزد که کعبه شود سنگ آستانه ما
سرهندي: نگاه مست تو دوري میخانه ما
بهار جلوه تو برق آشیانه ما
ز آبیاري طرز غني ست سرهندي
بهار لطف غزلهاي عاشقانه ما

● **کلیم همداني:** دل را کي آن طاقت بود کز لعل جانان بگذرد
بایک جهان لب تشنگي از آب حیوان بگذرد
سرهندي: یا رب کي آن زلف سیاه از روي رخشان بگذرد
آن صبح وصل آید پدید این شام هجران بگذرد
در مشک مي پوشد شکر، خواهند که سرهندي مگر
باکام خشک و چشم تر، ازآب حیوان بگذرد

● **واقف:** ترا من با وفا دانسته بودم
غلط کردم خطا دانسته بودم
سرهندي: ترا من دل صفا دانسته بودم
نگاري با وفا دانسته بودم
دریغ و دردها سرهندي از بد
چه ها کردي چه ها دانسته بودم

● **سعدي:** رباعي

مارا نه ترنج از تو مرا دست و نه به
تو خود شكري پسته و بادام تو به
گر نارز پستان تو كه باشد و مه
هرگز نه بود به ز زنخدان توبه

(در سبب و مسبب شيخ تباين است، فافهم- سرهندي)

سرهندي: سرد است چو كاه ز قدرعناي تو كه
ماه است زمه عارض زيباي تو مه
از نغرك و نار نار پستان تك
وز مسيب و بهي سيب زنخدان تو به

در تتبع قدسي و عرفي گفت:

بر درگهت فتادن و مردن گناه من،
ديدن زخاك برنگرفتن گناه كيست؟

دزديده ديدن آه كشيدن گناه من!
خنديدن و كرشمه نمودن گناه كيست؟

از ديدن تو چشم نه بستن گناه من!
پيش آمدن نقاب كشادن گناه كيست؟

گفتن بگريه وصل تو جستن گناه من!
رفتن بخنده زود گذشتن گناه كيست؟

دل دادن و وفا طلبيدن گناه من!
دل بردن و جفا بنمودن گناه كيست؟

گفتن ز عشق خود نه نهفتن گناه من!
پيش رقيب رفتن و گفتن گناه كيست؟

عاشق شدن ترا ز تو جستن گناه من!
كشتن بهجر و رحم نكردن گناه كيست؟

قربان شدن فداي تو گشتن گناه من!
رنجيدن وز خويش براندن گناه كيست؟

در برگرفتن و نه هليدن گناه من!
خود را رهاندن و برميدن گناه كيست؟

"سرهندي" اين مطايبه گفتن گناه من!
وه وه نگفتن و نشيدن گناه كيست؟

—

سرم سوداي عشق از سر گرفته دلم درس جنون از بر گرفته
هلاك شوخي آن مه لقايم كه زلفش ماه در چنبر گرفته
براي نقل مي نوشان وصلش لبش بادام در شكر گرفته
زلبهاقند مصري آب كرده زدندان در دهان گوهر گرفته
رخش تابندگي ازماه برده قدش موزوني از عرعر گرفته
بعشوه در چمن گلها شگفته زخنده در دهان شكر گرفته
ببين در نسترن زار جمالش كه سوري رابه سيسبنر گرفته
چومه ازهاله رويش درشب تار زچشم اختران چادر گرفته
نه در آئينه خورشيد آفريده كه أسطرلاب بومعشر گرفته
عجب كاندر ميان سنبل و گل سهي سروش گل عبهر گرفته
چرادرپانه افتد مشك زلفش كه برسر خرمن عنبر گرفته
پديد آمد گل از سنبل كه خورشيد زخجلت رنگ نيلوفر گرفته
زمن سرگشته دين و دهلي دل بنازي آن بت كافر گرفته
قيامت قامت از برگشته مژگان سردكاري صف محشر گرفته
دل پرخون من همچون صراحي خروش ازخنده ساغر گرفته
خوش آن ياري كه نقش آرزورا زخط جام در مسطر گرفته
صرير خامه ام در خوشنوائي ني ازناهيد ار مشكر گرفته
نه شعرست اين كه سرهندي سرايد زلالي هست ازكوثر گرفته

—

چو گل منما بہ هرکس روي خودرا
چو سنبل خیره مکشا موي خودرا
مکش چون گل دکان خود فروشي
چو غنچہ در گره کن بوي خودرا
بہ چشمم منصب مشاطگي ده
چو آرائي رخ و گیسوي خودرا
بکش در گردن اسلام و دینم
کمند طره هندوي خودرا
مکن بي میوه اي نخل برومند
چوسروي قامت دلجوي خودرا
مریض عشق را درگردن افگن
چو تعویذي کف و بازوي خودرا
بده از لعل نوشین تازه جاني
شکار ناوکِ ابروي خودرا
فداي شوخ سرمستم کہ لطفش
بدستم داده دستمبوي خودرا
ببویش میتواني زنده کردن
هلاک نرگس جادوي خودرا
شدم گردي و در کویش فتادم
نشانم چون فشاني کوي خودرا
بہ سرهندي بده در بزم خود بار
چو آرائي گل خود روي خودرا.

—

بهار هستیم آشفتہ رنگ ست
عدم را با وجودم سخت جنگ ست

درین صحرا چگونہ خوش ببالم
گیاه من دمیده زیر سنگ ست
شکست من درست آمد کہ اکنون
شکست شیشۂ دل بي ترنگ ست
زنم سنگ فغان برشیشۂ چرخ
درین کاخ از غریو من غزنگ ست
چولالہ خون دل بر دامن دشت
زلفتش هستي ام افگنده رنگ ست
چراغ روي زیبا برکفم نِہ
کہ مارا مار گیسویت بہ چنگ ست
غزال رم سرشت نازنین را
ززلف خویش برپا پالهنگ ست
دلش از درد ما آزرده گردد
کہ نقش آه بر آئینہ زنگ ست
کمان ابروش گر افگند تیر
دلم آماجگاه آن خدنگ ست
هماي همتم چون پر فشاند
فضاي شش جهت از بسکہ تنگ ست
نهارم راز قرص ماه و خورشید
بہ خوان چرخ سفلہ سخت تنگ ست
مجو سرهندي از دکان هستي
شکرنوشي کہ در شهدش شرنگ ست.

متعدد بندها بر وفات (۱۳۱۵هـ) و فراق والد ماجد خواجہ عبدالرحمان منظوم کرد. چنانکہ:

عصا ز خط شعاعي ازان بدست خور است
که ظلمتِ غم خاکش بدیده گان افگند
چ حالتي است موحش که در صوامع قدس
خروش و غلغله در جمیع قدسیان افگند.

—

دریغ و درد که حالِ جهان دگر گون شد
که جان پاک از جهان بیرون شد
ز حزن لیل سیاه پوش شد چو لیلي گشت
ز غم شفق چوبخون در نشست مجنون شد.

❖

محمد شفیع پاتائي

محمد شفیع بن احمدي الکبیر صدیقي، در شهر 'پات' (ضل
دادو) در حوالي سال ۱۸۳۵/۱۲۵۱ع متولد شد. تعلیم و تربیت
آنجا در مدرسہ مخدوم فضل الله حاصل کرد. در سال۱۲۸۷ه
۱۸۷۰ع قصیده برده را در زبان سندي ترجمہ منظوم کرد.
نظمهایي در زبان فارسي دارد. در سال ۱۳۰۱ه قصیده ا
فارسي در مدح امیر ایوب خان حکمران افغانستان نوشت
فرستاد. غزل زیرین بصورت نامه اي بطرف دوست خو
فرستاد.

غریبم بیکسم اما خوشم بر بوریا اینجا
نہ قارونم نہ خضرم تا بیابي کیمیا اینجا
بہ باغستان شدي محرم بہ طائوسان شدي همدم
منم چون فاختہ در شوره زاري گیا اینجا
دلم دوري نمي خواهد بیادِ تو همي کاهد
مکان بي طمع اینجا مقام بي ریا اینجا
اگر هر سیمبر راسیم و زر باید عجب حال است
شمارا کار سیم آنجا و کار سیمیا اینجا
شفیعا، دوستان را یاد دائم حب روحاني
چہ باشد جسم خاکي گر بود آنجا و یا اینجا.

❖

محمد ضیا سبزپوش تتوي

از قبیلۂ سادات سبزپوشان تتہ بود. میر مرتضائي در جنگ بیاض اشعار خود این اشعار محمد ضیا سبزپوش را نقل کرده است:

موسم عیش است یاران باده در ساغر کنید
ساقي مارا بهم اجراي یکدیگر کنید
معنئ روشن سواد یک جهان بیتاب نیست
مطلع موزون مارا دوستان از برکشید (۱)

❖

(۱) تعلیقات حسام الدین، تکملة مقالات الشعراء

محمد عاقل سومره، عاقل

محمد عاقل بن الله- دنہ سومره در قریہ عاقل (از مضافات لارکانہ) بتاریخ ۵ ماه ۱۸۵۱ع متولد شد. ویرا مولوي نبي بخش کولاچي 'امین' در سخنوري تربیت کرد. و از تحسین پیر پاگاره سید حزب الله شاه در شعراء صف اول گردید. بعد وفات سید حزب الله شاه در ۱۳۰۸ھ عاقل مرثیه جانکاه نوشت و هجرت کرد و در قریہ عاقل (ضلع لاڑکانہ) سکونت اختیار کرد. در آن قریہ بتاریخ دهم ماه شعبان ۱۳۶۰ھ (۳ ستمبر ۱۹۴۱ع) فوت شد.

عاقل سلسلۂ دیرینہ بہ درگاه پیران پاگاره مستحکم کرد و در خدمت پیر پاگاره شاهمردان شاه آمد. پس ازان، پیر پاگاره صبغت الله شاه شهید (۱۹۴۳ع) نیز ویرا بنواخت و بر ایماء آن جناب، عاقل شاهنامہ فردوسي را در زبان سندي ترجمہ پرداخت در نثر و در بعض مواقع در نظم. چند اجزاء را ترجمہ کرد. بر درگاه پاگاره، صحبتها کرد به پیر علي اصغر شاه 'علي' کہ هم شاعر قادر الکلام زبان فارسي بود.

نگارنده، از قاضي محمد ابراهیم 'خلیل' ساکن 'کاره' شنید کہ محمد عاقل عالم فاضل بود و لکن عقل را خیرباد کرده بحسن یک رقاصہ بنام مریم فریفة شد و در حسن آن حسین گفت:

اي احسن الشمائل معشوق نو رسیده
مثل تو کس ندیده ایزد نیافریده

در شعر گفتن این ابتداي او بود: بايماءِ علي اصغر شاه 'علي' این غزل سرود:

به تیرِ چشم پر نازت شهیدم ساختي رفتي
شهیدت را بجز گورو کفن انداختي رفتي
نگه کردي، دلم بردي، سپردي تار زلفت را
باین چندین عنایتها مرا بنواختي رفتي
اسیرِ دام گیسوي تو دلهاي هزاران شد
ازانها یکدلم بردي، بلي بشناختي رفتي
بتا ابرو کمانا، آن نگارِ شهسوار استي
که بر عشاق تنها یکتنه برتاختي رفتي
دل اندر جلوه روي تو، بود حیران و سرگردان
که ناگه بر سرش شمشیر ابرو آختي رفتي
ز چشمش چون دلم مقتول و بیجان شد بدل گفتم
چون جانبازان تو جانِ خویشتن را باختي رفتي
بفرمانِ 'علي' "عاقل" غزل گفتي و در سفتي
ز شعرِ خویش شوري در جهان انداختي رفتي

غزل

طبعم خزینه شده دُر عدني را از جود صلائي زده درویش و غني را
دیریست که از کوئي طرفِ زمانه هیهات سفته است در خوش سخني را
دیریست ز تغییر شدن ذائقهٔ دهر طوطي من انداخت شکر شکني را
عمریست که فهمي این قوم کج اندیش بنهاد سر انگشت بلب نعره زدني را
باران سخنم ز آب حیات ست و لیکن کي زنده کند مرده دنیائي دني را
عاقل غزلت را چو بکشمیر سرایند در گورفتد وجد ندیمي و غني را

❖

محمد عمر جیکب آبادي، عاجز

محمد عمر ساکن جیکب آباد در آخر قرن سیزدهم و اوائل چهاردهم مي زیست. این اشعار از قصیده اوکه در مدح میرزا قلیچ بیگ (ف ۱۹۲۴ع) سرود.

نه شاعرم که بر آرم ثناي خود بدهن
ولي شناسد صاحب کمال اهل کمال
چو شاعري که ببیند ردیف قافیه را
ز وزن خویش ببیند بنادر الامثال
مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلات
که هست وزن بموزون مساوي الاحوال
بطرز خاص نمودم چنان بدیع اسلوب
که وقت دید زواید ز ناظرین ملال.

❖

محمد قاسم بن نعمت الله ساوني قريشي، قاسم

محمد قاسم بن نعمت الله ساوني قريشي ساكن 'هالا قديم'، يعني محمد قاسم (ثاني)، در قرن سيزدهم و اول چهاردهم مي زيست. دران عصر او سرخيل شاعران بود كه در زبان فارسي و سندي شعر خواني مي كردند. "ديوان قاسم سندي" اول در سال ۱۸۷۵ع مطبوع گشت و دوباره در سال ۱۹۲٦ع انتشار يافت. پير حسام الدين راشدي در تعليقات بر 'تكمله مقالات الشعراء' ترجمه محمد قاسم را قدري بتفصيل آورد. بر وفق تعليقاتش، محمد قاسم بن نعمت الله قريشي در سال ۱۲۲۱هـ تولد شد و در سال ۱۲۹۸هـ (۱۸- جنوري ۱۸۸۱ع) فوت شد.

محمد قاسم اول در ملازمت حكومت انكليس بود. اميران تالپور، مير علي مراد خان والي خيرپور و مير حسن علي خان در حيدرآباد، وظيفه اي اجرا كردند و از حب وطن آخوند موصوف ملازمت انكليسي ترك كرده بامراء خويش منسلك گشت.

محمد قاسم شغف بزبان فارسي داشت و اشعار را خوب مي پرداخت. پس شاعر معاصر سيد فاضل شاه ويرا ترغيب داد كه در زبان سندي بگويد. چنانچه در آخر 'ديوان قاسم سندي' نوشت:

چو در فارسي نغز دارم سخن
سوئي نظم سندي خيالم نبود
ولي سعيه اي فضل شه نيک خو
بہ سندي سخن ميل طبعم فزود.

منم گرچه در پارسي چيره دست
ولي مير فاضل شه دين پرست
بہ تحريک برنظم سندي سواد
بپائي دلم خام سودا شكست.

محمد قاسم در غزلهاي سندي خويش اكثر اصطلاحات و امثال عربي تضمين مي كرد. در اخبار مفرح القلوب هفته روزه كراچي، غزليات و قصائد قاسم چاپ شد و نيز در هفته روزه 'سند سدهار' كه در سال ۱۸٦٦ع از محكمه تعليم اجرا شد انتشار يافت. محمد قاسم را با بسي از شعراء معاصرين در تصنيف غزلهاي فارسي و سندي مناظره و موازنه افتاد. نيز او بعض شعراء معاصرين را مدح خوان بود، چنانچه در تعريف مير علينواز علوي و ميرزا احمد علي قلاتي اين نظم سرود:

دوست ما 'علوي' ست و 'احمد' نيزهم
هر دو يكسان و بري از بيش و كم
هريكي سر حلقهء اهل صفا
هريكي درخلق خوش ثابت قدم
هريكي شمع شبستانِ كمال
هريكي شه فردِ ديوانِ كرم
هريكي بر كف ز مهر آورده جام
هريكي با فرِ دانش رشک جم
'قاسما' هريک بنظمِ عطر بيز
غيرت افزاي گلستانِ ارم
فخرنا قد كان من حيث العلوم
لابابجد لاباباب لابعم.

دیوان قاسم بہ فارسي خطي موجود است و نسخہ اي را بتاریخ ۱۱- جون ۲۰۰۶ع در کتابخانہ قاضي غلام محمد قریشي مرحوم در هالا قدیم دیدم. این اشعار منقول از ان دیوان:

ز خال گوشہء ابروش در دلم خطر است
شگون کوکب دنبال وار شور وشر است
مذاق اهل طلب را حلاوتي بخشید
لبش که رشک دہِ قند و غیرت شکر است.

—

آن خط مشکین که آمد بر رخ آن آفتاب
فتنہء آشوب دل شد جان شد عیار شد
تارِ زلفِ عنبرینش بهر صیدِ جان و دل
طوق شد زنجیر شد هم حلقہ شد زنار شد
هر کسي در دور لعل میکشي شیرین او
بیخبر شد، پر نشہ شد، مست شد، سرشار شد
شاد شو قاسم که آن سرکش صنم در هردمي
دوست شد مرغوب شد محبوب شد دلدار شد.

انتخاب این اشعار قاسم بر وفق تعلیقات پیر حسام الدین راشدي بر تکمله مقالات:

دوش آن پري بناز چو دامن کشان گذشت
چاکِ جون بجیب دلِ عاشقان گذشت
ما را پیاله پر لب و بگذشت محتسب
ني محتسب، که حادثه ناگهان گذشت
منشین تو غافلانه که این شرط عقل نیست
رختِ سفر ببند دلا کاروان گذشت
از شه عجب که صله عنایت نشد هنوز

مدحش ز ما چو بر حسب عز و شان گذشت
دارم نظر همیشه بدست عنایتش
وصفش ز کلک ما چو بصد داستان گذشت.

—

ناخداترس و جهانسوز و جفا جوي توئي
شوخ پیمان شکن و مست و ستم خوي توئي
جلوه ساز و طرب آغاز و تماشاي جهان
گلرخ و یاسمن اندام و سمن بوي توئي
بنگاه و بتکلم بشکر خندهء ناز
همه طنز و همه سحر و همه جادوي توئي

—

آنچه باشد رسیدني برسد — سر موي ازان نگردد کم
آنچه در قسمت تو بنوشتند — برسد گرچہ موبپیچي هم
دور باش از تقربش زنهار — که بود کارهاش جور و ستم
نیست یکسان تمکنش هیهات — کاورد گاه شادي و گه غم
داده در محشرت بکار آید — نه که این جاه و جلوه خیل و خدم
اهل علم و فضائل و دانش — در اهانت ز فقر و فاقه علم
جاهلان را بچار سوي جهان — جابجا فرو جاه و ناز و نعم.

❖

محمد يعقوب لغاري، امين/ نامي

محمد يعقوب بن محمد امين بن درويش بن موسيٰ در قريہ 'داد لغاري' (تعلقہ ماتهيلہ حالا ضلع گهوتكي) متولد شد. در نيمه آخر قرن سيزدهم و اوايل چهاردهم مي زيست. از مدرسہ راجنپور فارغ التحصيل گشت. شاعر زبان فارسي و سرائيكي بود و تخلص 'امين' و 'نامي' مي كرد. در اصلاح خلق تصانيفش در نظم فارسي (خطبات) رسالہ ناصح الخلق (۱۳۲۲هـ)، رد الملحدين و شرح العقائد (۱۳۲۳هـ). مطبوع و معروف است. بتاريخ ۲۳ ماه ربيع الاول ۱۳۶۹هـ فوت شد. اين اقتباس از يک خطبہ اوست:

علم هر پنج چيز نزد خداست بي خبر بي شک آن که غير وراست
علم حشر و نشر و نزول مطر نيز مافي الرحم بدان دگر
كس نداند چہ كار پس گيرد هم نداند كه در كجا ميرد.

◆ 'مثنوي رحيما' در تتبع 'كريما' شيخ سعدي تصنيف كرد. ديباجہ:

هر كه بيند درين بگويد چيست مالک و كاتب و مصنف كيست
من بگويم كنون به اواي يار مي كنم هر سه اين برآن اظهار
مالک و كاتب و مصنف اين هست يعقوب بن محمد امين

—

رحيما ز لطفت بہ دستم بگير كه در بحر عصيان فتادم اسير
تو بخشنده و ما گنهگاريم تو گذرنده و ما خطا كاريم

سخاوت:

كند نيک نامي سخاوت پذير كه گردد سخي از سخاوت امير
ز جود و كرم عالمي گير باش بملک لطافت سخا مير باش
سخاوت بود صيقلي عيب را سخاوت بود رهنما غيب را.

علم:

همه عالم از علم گيرد جمال نہ از ملک و اقليم شاهي و مال
بطلبيدن علم باش اي پسر كه تا علم حاصل كند سربسر
بود چشمۂ علم را بندگي بود رشتۂ علم پايندگي.

—

بآب كرم محوكن جرم ما كه كاري نكرديم غير از خطا
همان دم لساني بجائي بود حميدِ محمد سزائي بود..

—

همه عمر شيرين تو برباد رفت هنوز از چو نادان شدي خوار مست
سوار بمركب هوا گشتہ اي ز امر و نهي حق جدا گشتہ اي.
منہ خاطر و دل برين دير پير ز 'نامي' همين نكتہ يادگير...

خاتمه

بگفتار شيرين خيالم نبود كه در سخن گفتن مجالم نبود
مگر گفت عمر كه تصنيف كن نسخهاي شيرين تاليف كن
نديدم جز اين نامۂ خوبتر كشيدم ز نوک قلم اين گهر
'عمر' اشاره است به مولوي عبدالله كه عالم و فاضل بود.

❖

مخدوم شیر محمد عباسي، 'مخلص'

مخدوم شیر محمد بن مخدوم محمد عارف عباسي از دودمان مخدومان عباسیان ساکن قصبہ 'گهرا' (ضلع خیرپور) در نیمہ آخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم مي زیست. در سال ۱۳۱۹ھ فوت شد. در قطعہ تاریخ وفاتش عالم و صوفي و عارف حماد الله اِندهر نوشت، 'مخلص' را بہ این الفاظ یاد کرد: "صاحب علم و حلم باحیا مرد لبیب"
این اشعار 'مخلص' در بیاض مخدوم غوث محمد کهروي یافتم:

خوشتر از شاهي بجانان گر گدائي مي کنم
واي بر عشرت بود کان در جدائي مي کنم.

—

گر تو قاضي و مفتي و دهري
پیش حق زین حسب نہ ارزاني
گر تو مخدوم و مولوي عصري
شد چہ گر تو بـجهل ناداني.

❖

میرزا دوست محمد، دوست

میرزا دوست محمد بن میرزا علي بخش در سال ۱۲۷۹ھ در شهر حیدرآباد متولد شد. از مصاحبین میر عبدالحسین خان سانگي بود. شاعر زبان سندي و زبان اردو بود و در زبان فارسي نیز مشق سخن کرد و از ابوالحسن لکهنوي اصلاح گرفت. بتاریخ ۲۴- ستمبر ۱۹۲۰ ع (۱۳۳۹ھ) وفات یافت. این غزل ازو ست:

باز آکہ در فراق تو دیوان فتاده ام
بي هوش بي حواس بنالان فتاده ام
شهلاي چشم غیرتِ آهوي تِبتي
محزون غریب دشت بیابان فتاده ام
اي شوخ چشم فخر دمِ عیسي الزمان
واچشم همچو نرگس حیران فتاده ام
بادام چشم خال بزلفِ تو منتشر
بي دام در مسلسل دندان فتاده ام
گر دامت اي رقیب بوحشت نیامدم
اکنون بیا ببین که چه آسان فتاده ام
عمرم تمام گشت هنوزهم جنون بسر
زیراکه در مقابل نادان فتاده ام
یکسان بدل نهادم شادي و درد و رنج
چون در جهان بکلبهء احزان فتاده ام
وانگه خزان رسید بباغ حیاتِ من
چون بلبل بشور خروشان فتاده ام
اي دوست حول قبر و قیامت چه مي بري
چون پیش مرتضيٰ شهِ مردان فتاده ام.

❖

میرزا علي قلي بیگ، آه غریب

میرزا علي قلي بیگ بن میرزا فریدون بیگ از خانواده میرزایانِ حیدرآباد در نیمہ آخر قرن سیزدهم و اوایل چهاردهم مي زیست. ادیب و سخن سنج بود کہ کلام شاعر سندي حافظ عبدالوهاب عرف سچل را با تحقیق و تدقیق جمع کرد. خود شاعر زبان فارسي بود و 'آه غریب' تخلص مي کرد. در سال ۱۳۲۱هـ فوت شد. پیر رفیع الدین سرهندي در سال وفاتش گفت:

چون رفیع خواست سال ترحیلش
"غمگسار" هاتفم گفت بخوان.

میرزا قلیچ بیگ این اشعار از سلام و پیامِ 'آه غریب' در گرجي نامہ آورد:

ای باد صبا ببر سلامي بر دلبر شوخ ما کلامي
احوال مرا بگو سراسر شاید سوي ما کشد زمامي
گوئیش کہ رسید برلبم جان کارم نشده بہ اختتامي
آرام ز جان من بري شد مرغ دل من شده بدامي
از جوش فراق او دمادم فواره خون شد از مسامي
از دلشدگان ز پا فتاده واجب نکشیدن انتقامي
گر شاه کند نظر برحمت بر کمتر خاکِ پا غلامي
از رتبہء شہ چہ مي شود کم آرد بکف آن غلام کامي
گر حالِ نزار من کني شرح باشد کہ دهد بمن پیامي
گویش کہ ستم بقا ندارد آن را نبود گهي دوامي
ترسیدن بایدش همیشہ از آه غریب صبح و شامي.

❖

میرزا قلیچ بیگ، قلیچ

میرزا قلیچ بیگ پسر میرزا فریدون بیگ از خانواده میرزایان حیدرآباد سند، در نیمہ آخر قرن سیزدهم و نیمہ اول قرن چهاردهم مي زیست. بہ تاریخ چهارم محرم سال ۱۲۷۰هـ (۱۸۵۳ع) در تنده محمد خان تهورو (نوژهو) در شهر حیدرآباد متولد شد و در ۷۷ سالگي در سال ۱۳۴۸هـ (۱۹۲۹ع) ازین جهان فاني بیرون رفت.

مصنف و محقق، سخن سنج و سخنور، ادیب و شاعر، داناء و دانشمند و در خدمات و کارهاي علمي و ادبي یکتاي روزگار بود. او در هفت زبان (سندي، فارسي، عربي، ترکي، اردو، بلوچي، 'انگلیسي) دسترس کلي داشت. در علوم متعدده تصانیف دارد، کہ بیشتر در زبانهاي سندي، انگلیسي و فارسي است.

شاعر بسیار گو بود. 'قلیچ' تخلص مي کرد. 'دیوان قلیچ' سندي مطبوع، و کلام فارسي و ترکي در تصنیف او بنام 'سوداي خام' مکتوب مي باشد. در تصنیف دیگر، بنام 'گرجي نامہ'(۱)، ذخیره اشعار قلیچ مشتمل بر غزلیات، هزلیات، رباعیات، قطعات تاریخي، معماها و سجع ها و دیگر موضوعات باقیست.

---

(۱) گرجي نامہ، بتصحیح فائزه زهرا میرزا، و استاد دکتر محمد حسین تسبیحي 'رها، مطبوعہ مرکز تحقیقات فارسي ایران و پاکستان، اسلام آباد.

بحسن اخلاق، میرزا قلیچ بیگ در معاصرین مقبولیت داشت و چندین شعراء در مدح او سرودند. از آن جمله است، اشعار مدحیہ قاضي خوش محمد (تخلص آتش و حزین)، حافظ محمد علیمراد (تخلص علي)، مولوي بهاء الدین (بهائي) و محمد عمر جیکب آبادي در گرجي نامہ موجود. بهائي در دیوان (کلیات) گفت:

حقا کہ نقش لوح ضمیر بهائي است
میرزا قلیچ بیگ کہ صاحب صفائي است.

در 'گرجي نامہ' این قطعہ در تعریف میرزا قلیچ بیگ سروده دکتر محمد حسین تسبیحي موجود است:

قلیچ آن مرد داناي خردمند به شعر و نثر فارسي بود پاي بند
و لیکن شعر سندي دلرباي است تو گویي مظهر مهر و وفاي است
قلیچ بیگ آمده گویاي اسرار محبت مي کند از بهر دلدار.

• انتخاب از غزلهاي قلیچ:

به کوي تو شدم ساکن که باشم خاکسار اینجا
دل اینجا جسمم اینجا جانم اینجا جان نثار اینجا
ز خاک آستانت من نه بردارم سر از سجده
حق اینجا قبله اینجا کعبہ اینجا کردگار اینجا
به سوداي بتان باري چرا چین و چگل جویم
بت اینجا صحبت اینجا لذت بوس و کنار اینجا
زدم فال اي صنم در مصحف رویت نکو فالي
هم اینجا والضحي و الشمس اینجا والنهار اینجا
چسان بیچاره دل با چشم خون خوارت شود همبر
که زال و رستم اینجا بیژن و اسفندیار اینجا
چه خوش گفته است آن دهقان به قتلم چون کمر بستي
سر اینجا خنجر اینجا قتلگه اینجا مزار اینجا

بیا اي جان من تا یک زمان امروز خوش باشم
مي اینجا مطرب اینجا گلشن اینجا گلعذار اینجا
قلیچ اندر پناه عشق تو هرگونه شد ایمن
نبي اینجا علي اینجا جناب هشت و چار اینجا.

—

بي تو چیزي دگر نمي خواهم جان و تن سر به سر نمي خواهم
خانه ام با رخت منور کن نور شمس و قمر نمي خواهم
تلخ کامم بیار نوش لبت ورنه قند و شکر نمي خواهم
با خیالت خوشم به تنهایي بر بتان یک نظر نمي خواهم
هر شبم گر وصال تو باشد به سَرَت پس سحر نمي خواهم
مشت خاک دَرَت بس است مرا کیسهء سیم و زر نمي خواهم
گر به کویت شوم دمي ساکن سوي جنت گذر نمي خواهم
در حقت داستان ها گویم سخن مختصر نمي خواهم
باز گوید قلیچ از دل و جان بي تو چیزي دگر نمي خواهم.

—

این چه بیدادست کز تیغ نگاه انداختي
قتل در خمخانه و در خانقاه انداختي
عمرها در زهد چون صنعان قدم برداشتم
رخ نمودي حیف بازم در گناه انداختي
بازیم بر عرصهء رندي شده بي کشت مات
بیدق قلب مرا در پیش شاه انداختي
سیر مي کردم به اخوان صفا در مصر دل
یوسف عیشم ز بي مهري به چاه انداختي
کي زنور ساده رویان در ابد گردد سفید
هر دلي کورا ز اول روسیاه انداختي
محو چون با پرده بازي ساختي ناهید را

از تجلي پرده يي بر مهر و ماه انداختي
پیش مغز آید کجا در مهر عذراي خیال
وامقي را کاندرین حال تباه انداختي
چون نباشد نعره زن بلبل به باغ معرفت
برگل صد برگ خود را جلوه گاه انداختي
کي رسد تا باب هشتم از گلستانت قلیچ
کش سر دیباچه بر برگ گیاه انداختي.

❖

مفتي محمد ابراهیم سومره، ناظم

مفتي محمد ابراهیم بن مفتي محمد هاشم، از قبیلۀ سومره، در قصبۀ گرهي یاسین (از مضافات شکارپور) در سال ۱۳۰۷هـ متولد شد. تعلیم و تربیت در زبان عربي و زبان فارسي از والد ماجد مفتي محمد هاشم حاصل کرد. شغف بـ شعر فارسي داشت و تخلص 'ناظم' مي کرد. در سال ۱۳۸۴هـ (۱۹۶۴ع) وفات یافت.

این اشعار نعتیۀ ناظم دستیاب شد

بهر دیدار تو دارم اشتیاق   مدتي گردید مارا در فراق
صالحا فریاد کن پیش رسول   در حضورش عرض تو گردد قبول
چون کشاید لب براي عاصیان   بحرِ عفو حق بجوشد بیکران
یا رسول الله فریادم برس   آستانِ تو ملازم گشت بس
کن نگاهي سوي من از لطف خویش   تا دلِ من مرهمي یابد بریش
یا رسول الله خدام تو ایم   بهر دینت ابتلاي غم شدیم
از خدا حاصل شود راهِ نجات   چون نگاهي میکني سوي عصات.

❖

مولوي عبدالرحیم سومره زنگي پوري

عالم و مؤرخ و شاعر مولوي عبدالرحیم از قبیلۀ سومره در قریه زنگي پور(ضلع جیکب آباد) متولد شد. در قرن سیزدهم و اوائل چهاردهم مي زیست. علوم و ادب فارسي در مدرسۀ مولوي عبدالغفور همایوني حاصل کرد.

در مطالعۀ تاریخ مشغول گشت و تاریخ قبیلۀ خود یعني مردم سومره را بر اسلوب 'شاهنامۀ' فردوسي در فارسي مثنوي بنام تاریخ "گلزارِسند" منظوم کرد. نسخۀ اصل این تاریخ ضایع شد. چند اشعار ازو در یاد شاگردان مصنف باقي ماند. این اشعار در یک صحبت (۲۱- دِسمبر ۱۹۶۸ع) نگارنده از مرحوم مولوي عبیدالله 'شائق' شنید و نوشت.

محمد حنیفه بود جد ما
کۀ او هست ابنِ علي مرتضيٰ
شرم سند را هست از سومره
شجاعت عیان گشت از سومره
ختم شد کمالاتِ جنگ و جهاد
بر این قوم اشجع تقدس نهاد
بخویشان تلطف بدشمن جري
در اسلاف شان این سخن پروري

دوده سومره حکمران سند با افواج سلطانِ دهلي جنگ کرد، مولوي عبدالرحیم آن جنگ را در یاد فردوسي این طور بتفصیل بیان کرد کۀ "دگر ها شنیدي زِ من هم شنو."

چو بنهاد دوده قدم دو مصاف
دهن خلجیان بند شد از گزاف
یلِ سند دوده چون شمشیر زد
رمیدند مرغان دویدند دد
چکا چاک خنجر بگردون رسید
ز هندوستان خون بجیهون رسید
زِسُمِ سِتُوران دران پهن و دشت
زمین شش شد و آسمان گشت هشت
گروهي ز گردانِ سند و بلوچ
سگالیده جنگ مانند هوچ
چو خلجي پناهي ز شیران نۀ یافت
چو روباه در خیمه اي خود شتافت
چو گرزِ گران دوده برداشتي
یلان را بلرزه در انداختي
بزد دوده چون نیزه برپیلبان
شده زهره آب و تنش بي روان
نۀ پیلي امان یافت ني پیلبان
ز یلغار پیکار شاه زمان
بروزِ وغا شاه صولت نهاد
کسي پیش آمد اماني نداد

❖

مولوي عطا محمد مهيسرائي، عطا*

عطا محمد بن مولوي گل محمد در نيمہ آخر قرن سيزدهم و نيمہ اول چهاردهم مي زيست. در مكتب پدر در قريہ كنده، پرگنہ ناڑي (بلوچستان)، تعليم و تربيت را آغاز كرد و از مدارس سند فارغ تحصيل شد. در شعر فارسي، مولوي نبي بخش كولاچي (تخلص امين) ويرا تربيت كرد و 'عطا' تخلص كرد. 'مهيسرائي' نسبت است بہ قريہ مهيسران كہ دران يار عطا بود و عطا نيز دران قريہ سكونت پذير شد. والدش مولوي گل محمد تاريخ ۲۸- ربيع الاخر سنہ ۱۳۳۱ھ فوت شد و 'عطا' اين قطعہ نوشت.

والدِ ماجدم كہ بُد فياض روز آدينہ رحلتي فرمود
ساعت سعد ازمہِ تاريخ بيست هشتم ربيع آخر بود
گشت بحبوبہء جنان جايش وه كه گرديد عاقبت محمود
سال تاريخش از خرد جستم گفت "غفران" وه جواب فرمود.

استادش مولوي نبي بخش 'امين' در سال ۱۳۴۳ھ رحلت كرد و عطا قطعہ تاريخ نوشت (كہ زير ترجمہ 'امين' ضبط شده است). در سال ۱۳۴۱ھ، مسجد جامع در قريہ 'لعل بخش مهيسر' (تعلقہ ميرو خان، ضلع لاڑكانہ) تعمير شد و عطا اين قطعہ تاريخ نوشت:

جزاي چنين فعل و تاريخ او
عطا "باغ فردوس بيحد" بگو.

* راقم از بياض محترم عبدالله بن عبدالسلام بن عطامحمد عطا استفاده كرد و مقالہ اي نوشت كہ در مخزن سہ- ماهي مهران (۱۹۹۲/۳ع) چاپ شد. براي تفصيل رجوع بہ آن مقالہ كنيد.

عطا فرزندش عبدالسلام را تربيت كرد و او عالم و اديب و شاعر (تخلص عزيز) شد. عطا "شب اربع تاريخ ۲۹ ماه ذي القعده سنہ ۱۳۴۵ھ" فوت شد.

عطا را با عالم و عارف پير طريقہ نقشبند خواجہ عمرجان جانان (ساكن 'چشمہ' نزد كوئيٹہ) عقيدت بود و دو غزل زير آئينہ وار آن عقيدت است:

(۱)

اي روي دلفريب تو دل را دوا دوا
بهرِ مريض عشق تو كامل شفا شفا
زان روزها كہ گشتہ جدايم ز انجمن
افتاده امر اسير بدست بلا بلا
دربار اشرفت چو بود مامنِ منيع
آورد دست پيش ازين رو گدا گدا
جورِ رقيب يكطرف و هجر يكطرف
زين هردو آه و نالہ مرا شد جدا جدا
بادِ صبا برو بگل اندام من بگو
از دشمنم رسيد هزاران جفا جفا
اي شاه نقشبند تغافل ز بنده چند
نالان بدرگهت بامُيد عطا عطا.

(۲)

خورشيد اوج چرخ ولايت حبيب ماست
ماه منير برج كرامت اديب ماست
آباد گشتہ ملك هدايت بجود اوست
ويرانہ كرد خانہ ضلال از عجيب ما است
بر تخت شرع تاجوري شاه تاج بخش

صیاد صید گاه طریقت نجیب ماست
گرچہ علیل و زارم اما بفضل حق
هر درد اندرون و برون را طبیب ماست
تیر نگاه این شه و صیدش هزار دل
قربان هزار جان بہ نگاه لبیب ماست
از دل عطا نمود غلامي او قبول
زینجا مگر سعادتِ ابدي نصیب ماست
مسکن بہ 'چشمه' دارد آن شاه نقشبند
در صورت از بعید و بمعني قریب ماست
آن خواجہ خواجگان "عمر جان" جانِ ماست
والله کہ ذکر نامش گوئي ذبیب ماست.

'عطا' را با یک غلام از قبیلۂ مهیسران یاري بود. در مطلع غزل زیرین، ترکیب 'مهي سر' تلمیح دارد بنام یار (محبوبش) 'مهیسر'.

قتیل عشق مهي سر بآسمان دارد
شهید شور شهي شور در جهان دارد
مرا بہ عشق همان ماه اضطراب چنان است
کہ میل خاطر محزون باین نہ آن دارد
روم کجا و بجویم کجا کہ آن سرمست
مکان خود ز تنظر بلا مکان دارد
دلم کہ ساده زهر رنگ و نقش بود ولي
کنون ز عشق دلارام سرگران آمد
یکي جفاي رقیبي کہ سرگران دارد
دگر بلا کہ دلارام سرگران دارد
براي استقبالِ اشاره‌ء چشمش
صد ارجمند بترتیب خوش دوان دارد

سہ عُشر یکطرف و هفت دیگري بدگر(؟)
کثیر و اندک را پیش و پس روان دارد
نهان عطا سخنِ خویش مي کند زان رو
کہ نام یار در اشعار خود نهان دارد.

غزل

شدم مخمور سرشار از خمار نرگس سلمي
بهائي این خمارِ خوش همه دنیا و مافیها
نہ من تنها شدم شیدا صفت از چشم مخمورش
باین مخموري نرگس جهاني ساختہ شیدا
چو بینم سیر در چشمش دو چشمم نشہ آلوده
کند آن طرفہ نرگس کہ برسرو آمده پیدا
تعاليٰ الله چہ شور افکنده چشم این پسر درمن
کہ نقشِ چشمِ او هردم نماید در همه اشیا
ز چشم نیم مستِ او عطا را مستي کامل
ز هي مستي کہ آن بر مستي من مر کند غوغا.

غزل

در ملالم مي ندانم این ملالم از کجاست
دردمندم زاینکہ این اندوه بر من ازچہ خاست
ناگهان در ورطہ اندیشہ افتادم چنان
پیش را از پس ندانم هم ندانم چپ براست
من باین جانکاه دردي هم چنان درمانده ام
طاقتِ بطشم نہ در دست و نہ رفتارم بپاست
در جوابم گفت پرسیدم چو از اختر شناس
تاخت بر ملکِ دلِ تو زان شہِ فرخ لقاست
در شبانگه خفتن و آرام کار هرکس است
زاري و آه و فغان و نالہ ها کارِ عطاست.

غزل

قضا راشد بیک نقط زبانِ من زیانِ من
ز هجرش میرود اکنون ز جسمِ من روانِ من
چون شانِ کائنات اندر ازل تحریرمي کردند
عناو درد و رنج و غم مگر گردید شانِ من
فراق نازنین خود چنان آواره ام کرده
کہ از تفسیر او قاصر بود کامل بیانِ من
خیالِ نرگسِ شهلاي او از هر خیالم بود
عطا این حالتِ نازک بود نام و نشانِ من.

غزل

کرده اسیر در کلف خود غزالکي
داده بعشق خویش چہ درد و ملالکي
گرچہ هزار محنت و رنجم بعشق اوست
یا رب دمي مباد ز دردش زوالکي
مارا کمال عشق و بیارم کمال حسن
نقصان گهي مباد باین دو کمالکي
جان برلبم رسید ز دردِ فراق او
پرسید هیچگاه ز عاشق نہ حالکي
دور از بساط قرب تو ماندم بقسمتي
خواهش کنم کنون بدعاها وصالکي
برد از عطا قرار دل و دین و صبر و عقل
دلدارکي مهیسر کي خوشخصالکي.

غزل

سلطان ملک جان تو کجائي بیا بیا
اي نور دیدگان تو کجائي بیا بیا
از عاشقان مست چو آهو رمیده اي

تاکي رمان رمان تو کجائي بیا بیا
عزمت شده بجانم بار فراق را
برداشت کي توان تو کجائي بیا بیا
از فراق هجر تو جان مي دهد عطا
آمد جنازه خوان تو کجائي بیا بیا.

این اشعار هم از عطا است:

عطا بیچاره در عشق آمده چُست
اگر داني وگر ني عاشقِ تُست.

—

چشم و زلف و روي یارم نرگس و سنبل گلاب
مرهمِ بر ریشِ قلب من بود این هر سه گل.

—

مجنون بعشق لیليٰ مشهور شد بعالم
تو شهیره گشت جانان بجهان بعشق مائي.

—

مر عطا را بیني افتاده گهي بر کوچ ات
سر یکطرف پا یکطرف جان یکطرف.

—

گرچہ نهان بعشق عطا سوختم تمام
کردند آشکار بهر انجمن مرا.

غزل

روي یارم چو مطلع الانوار دهنِ اوست مخزن الاسرار
سلکِ دندان هم چو مروارید راست گویم کہ سُبحة الابرار
الحق اي عطا وجود حبیب بي شک و شبہ تحفة الاحرار
مرا از تست هردم تازه عشقي ترا هر ساعتي حُسني دگر بار.

❖

مولوي قادر بخش گول

قادر بخش از قبیلہ 'گولہ بلوچان' ساکن نزدیک قریہ صحبتپور در نواحي جیکب آباد، در آخر قرن سیزدهم و اوایل قرن چهاردهم مي زیست... درین غزل، مسکن معشوقش قریہ کاپاري (متصل شاهي واہ، تحصیل جهت پٹ، ضلع جیکب آباد) را با جذبات صمیمانہ یاد کرده است.

علم را برد با غمزه چنان جاناںِ کاپاري
شراري سوز من شیدا شہِ نغمان کاپاري
زلیخا وار در خاطر هواي یوسفي دارم
کني حاصل خدا مارا مہِ کنعان کاپاري
چو مجنون مست از لیلیٰ گرفتم مسکن صحرا
که باشد گه گذر لیلیٰ ازین ره جان کاپاري
اسیر دام دلبر شد دل دیوانہ قادربخش
ازان بنمود غوغائي زهي مستان کاپاري.

❖

مولوي نبي بخش کولاچي، اَمین

عالم و فاضل و ادیب نبي بخش بن قاضي عبدالعزیز، از قبیلہ کولاچي بلوچان، در شهر 'اوستہ محمد' در حدود بلوچستان و سند متولد شد. از مولوي عبدالرحمان (در سکر) و مولوي عبدالغفور همایوني (در همایون) تعلیم حاصل کرد. شاعر فارسي قادر الکلام بود و تخلص 'امین' مي کرد. از زمره شعراء محفل جناب 'پیر پاگاره' حزب الله شاه بود و تاهشت سال فرزندش شاهمردان شاه را تعلیم داد. از طرف فرمانرواي بلوچستان، در شهر نصیرآباد قاضي مقرر گشت. در سال ۱۳۴۴هـ فوت شد و شاگردش عطا محمد 'عطا' این قطعہ تاریخ وفات سرود:

آه قحط الرجال پیدا شد
رفت زین دار افصح الفُصحا
حضرت اوستاد صاحب آنکہ
نِدا او درجهان است کالعنقا
نام نامیش در جهان مشهور
نبي بخش ابلغ البلغا
در تصانیف رسم سامییش
شد محمد امین بمجد و عليٰ
یکفني داشت در جمیع علوم
خاصہ درفقه بود حنیفه لقا
در علوم فلاسفہ بي قیل
بود همچون ابو علي سینا

بیست ویکم ربیع اول بود
کہ بامر جلیل داد رضا
سال ترحیلیش از خرد جستم
گفت "غفران بیحد"عقل عطا.

این اشعار امین از مولوي عبدالحق کولاچي در شهر اوستہ محمد بتاریخ ٢٩ اکتوبر ١٩٩٢ع شنیدم و نوشتم:

صبر دل برد زمن عشوه جدا ناز جدا
بي خبر جلوه جدا مي کند انداز جدا
اي پري چهره دمِ پیش دو چشمم بنشین
تا بگویم غم دل باتو جدا راز جدا
بگذارند که دَر کوي تو سازم گذري
سگِ کوي جدا حارثِ نا ساز جدا
چہ جفاها که نمودست بمن در رہِ عشق
ابروي یار جدا چشم فنون ساز جدا
آن ادائي که بیَغما دلِ دین برد امین
جادو و سحر جدا، خانمش اعجاز جدا

—

روزِ فُرقت نیستش پایان هنوز
ني صبر دارد شب هجران هنوز
حیله ها کردم ولي راهم نشد
مشکلم یا رب نشد آسان هنوز

❖

میان احمد صوفي بِهتائي، احمد

عالم و فاضل میان احمد، از قبیلہ 'بُهتیان' (کہ از ایشان میان نورمحمد استادِ شاه عبداللطیف بود) در مکان 'بُهت' (مرقد شاه عبداللطیف) سکونت اختیار کرد و بہ آن نسبت 'بهتائي' مشهور شد. در نیمہ آخر قرن سیزدهم و اوائل قرن چهاردهم مي زیست. بعد از سال ١٣٠۴هـ فوت شد و متصل بیرون مقبره شاه عبداللطیف مدفون گشت.

عالم زبان عربي و زبان فارسي بود و با معاصر خود مخدوم احمد ساوني مراسلت منظوم داشت. متن 'رسالہ شاه عبداللطیف' (سندي) را در١٢٩۴هـ و در ١٣٠۵هـ کتابت کرد و این دو نُسخ را بمیر عبدالحسین خان تالپور هدیہ کرد. میر موصوف در سال ١٨٨٧ع باین عبارت میان احمد را یاد کرد: "رهنماي سالکان، یگانہ زمان، گزیده سبحان میان احمد صوفي خلیفہ در بهت شریف."

این تهنیت نامہ بر ولادت ایزد یار خان پسر میر عبدالحسین تالپور در سال ١٣٠١هـ نوشت.

مراد دل که از بس آرزو بود یقین حاصل شد از افضال معبود
روان آب آمد از بحر مکارم امید باغبان صد بار افزود
یم از بحرِ مکارم در طلاطم زبان خاص و عام از شکر بگشود
دلم در فرحت ست و صد مسرت رخ از نور ضیا مسحل مقصود
ایا در دودمان میر صاحب رحیم الناس پوري نیک بخشود

خلایق هر طرف خمک زنان شاد امیدِ بینوا را گنج افزود
نگفتم نام سامي در مظاهر سر هر مصرع گیري هست موجود(۱)
مهجد میر صاحب با کرامت بود "عبدالحسین" از صدق معهود
خدا یار آمدش فرزند اکبر بود اصغرش ایزد یار محمود(۲)
خداوندا بحرمت خاصگانت نگهدارش بظل فضل محدود
چو جستم از خرد تاریخ تولید گل باغ کرم فرمود مولود
بکش ده با دو زین ماده معدد هزار و سه صد و یک هست معلود
بود "احمد" دعا گوي قدیمش بگوشش حلقه اي از یوم معهود

❖

(۱) این طور در قطع دیگر.
(۲) یعني دو فرزند، خدا یار خان و ایزد یار خان.

میر امیر علي، علي آبادي، 'خاکسار' و 'امیر'

میر امیر علي بن میر فضل علي تالپور، از دودمان فرمانروایان خیرپور، در نیمہ قرن سیزدهم هجري در قلعہ علي آباد (کوت دِجي) از توابع خیرپور، متولد شد.

در عصر خود، شاعر صف اول زبان فارسي بود. نخست 'خاکسار' تخلص مي کرد و بعد از ان 'امیر'- شاعر و ادیب و خوش نویس بود- در غزل، قصیده و مثنوي دسترس کلي داشت.

'امیر' معاصرِ میر عبدالحسین خان حیدرآبادي بود ونیز یکي از شعراء آن محفل کہ میر عبدالحسین خان آراستہ بود. میر عبدالحسین خان در دست نویس خود این طور وضاحت نموده: "غزل از راقم آثم در جواب میر امیر علي خان خیرپوري علي آبادي تخلص "امیر" تصنیف کردم..... بپاسخ نامه ایشان فرستادم. ۲- اکتوبر ۱۸۹۹- عبدالحسین". و نیز در حاشیہ نامه نوشت که میر امیر علي خان صوفي صافي بہ رحمت حق پیوست بہ تاریخ ۱۰- جولاي ۱۹۲۱ ع.

این چند بیت از آن غزل که میر عبدالحسین در پاسخ نامه خود بہ میر امیر علي فرستاد (۱)

تماشا کن کہ از وحدت چنان مظهر شود پیدا
کہ آئینہ نگر تا صورت دلبر شود پیدا
عجائب قسمتي دارم کہ بهر رفع سودایم

❖

(۱) براي تفصیل رجوع کنید بہ 'کلیات سانگي'، با تصحیح و تحقیق نگارنده.

بجاي زلف مشكين صورت اژدر شود پيدا
تماشاگاه دنيارا نظر باريک ديدستم
بوصفش گر رقم سازم دو صد دفتر شود پيدا
اميرا، لطف كردي ياد فرمودي پس از مدت
تو خوش باشي وشعرت هم ازين خوشتر شود پيدا

اين ابيات از غزل 'امير' است:

اي شوخ سرفرازم از من چرا رميدي
باز آ كہ همچو بازم از من چرا رميدي
خورشيد روي خود را از من نهان چوكردي
شد اين قضا نمازم از من چرا رميدي

—

چون بہ گلشن اي صنم خود را خرامان ساختي،
بلبل از گل رفت گل را چاک دامان ساختي.
باسهي قامت چو خود رفتار كردي در چمن،
سرو هم شمشاد را خجل و پشيمان ساختي.
در كنارا ماه من در نيم شب چون آمدي،
كلبہ ام تاريک را چون خود درخشان ساختي.
چون بہ رقصيدن بتا برخواستي با عشوه ناز،
شد خجل ناهيد و زهره را پريشان ساختي.
مصرعہ خوش آمده مارا علي محمد كہ گفت:
"خلق را آشفتہ چون خلخال نالان ساختي."
شكر حق يا شاه مردان كار اين سائل امير،
از تلطف بيكران بسيار آسان ساختي.

❖

مير خداداد خان تالپور، عاشق

مير خداداد خان ولد خيرمحمد خان (ولد محمد حسن خان ولد مير رستم خان) تالپور 'عاشق' تخلص مي كرد. بتاريخ ۱۵- شوال ۱۳۴۷هـ (۲۸ مارچ ۱۹۲۳ع) فوت شد. بر وفق روايت (در كتاب 'ميران خيرپور' تصنيف حامي) اين غزل ازو ست:

اي شوخ چشم دلبر پرده نقاب چيست
از عاشقان صادق بر رخ حجاب چيست
از چشم پر خمار مرا كرده اي ذبح
ديگر جفاي مژگان برمن شتاب چيست
ويرانِ دست كرده بر من شتافتي
اي آرزوي كشتن بر اين خراب چيست
اي يار تند خوي بيا محفلم نشين
در وصل خستگان اين رسمِ وغاب چيست
عاشق شده است هردم در هجر مبتلا
بهر خدا بيا كہ ناحق عذاب چيست.

❖

میر خیرمحمد خان تالپور

میر خیرمحمد خان ولد میر محمد حسن خان (ولد میر رستم خان) از خانواده تالپور فرمانروایان خیرپور، در نیم آخر قرن سیزدهم و اوائل قرن چهاردهم مي زیست. این غزلها از وست:

چشم من رنگ شفق اشک فشان مي آید
دود آهم ز درون سینہ عیان مي آید
آتش عشق درونم همہ جان را بگرفت
بین تماشائي کہ نفسم بچسان مي آید
من چو یعقوب شدم دیده سفید از هجرت
نعره فریاد فراقت ز زبان مي آید
همچو موسیٰ بہ تمناي لقاي ارني
بهر دیدار تو هر طرف جهان مي آید
خوبي حسن تو چون شمس بهر جا روشن
تیر مژگان از ابرو بہ نهان مي آید
نیست کس واقف این رمزکہ حالم داند
آنچہ احوال کہ بر درد کشان مي آید
سالها خیر محمد بہ امید وصلش
انتظار است کہ آن شاه بتان مي آید.

—

آمده موسم بهاران شد بهار
بلبلان اند مست بر هر شاخسار
من ز هجرت در فراقم روز و شب
میکنم فریاد و نالہ زار زار
روي تو دیدم سرگردان شدم
رفت از دستم عنان اختیار
برده اي دل را بعشوه ناز خویش
گشتہ ام در عشق تو مستانہ وار
هیچ در بدنم نہ مانده طاقتي
برده اي از جان من صبر و قرار
گر بایي سر بقدمت افکنم
همچو پروانہ در آتش بار بار
از نقاب روي گر بیرون کني
میکنم بر تو دو عالم را نثار
در کنارم گر کني از لطف خود
میکني مستانہ خود را هوشیار
سالها شد شاه من یادي نکرد
خیرمحمد همچنان در انتظار.

—

اگر آن شہ نظر دارد بحال ما غریبان را
بهاي یک نظر بخشم همہ ملک سلیمان را
نخواهم رفت در جنت کہ تا آن نازنین آید
نثار مقدمش سازم همہ حوران و غلمان را

بیا تا مجلس سازم کشم اندوه صد سال
نداند حال ما دیگر چہ آگر رهگذاران را
بده ساقي شراب خوش کہ باشد قوت روحم
رهاند از غم هجران بہ بخشد جان بیجان را
خدارا وصل خود بخشید مسکین خیر محمد را
چرا محروم مي سازي ز در خود بینوایان را.

❖

میر خیرمحمد خان تالپور، ضیا

میر خیرمحمد خان بن خدا بخش خان (ثاني) [از خانواده تالپور امیران از اولاد میر جام نده خان بن میر شهداد خان، متوطن سوبهو دیرو، ضلع خیرپور] در نیمہ آخر قرن سیزدهم و نیمہ اول قرن چهاردهم مي زیست. جد امجد او خدا بخش خان عالم و فاضل و شاعر زبان فارسي بود و 'ضیا' تخلص مي کرد. خیر محمد خان هم آن تخلص اختیار کرد. بتاریخ ۹- جون ۱۹۳۰ع فوت شد. این غزل ازو ست:

اي شاه نیک سیرت چندین حجاب چیست
اي یار حال محرم بر رخ نقاب چیست
اي شوخ شهہ ستمگر ترس از وهاب کن
بر جان خستہ عاشق چندان عذاب چیست
خواهم بہ روز محشر دادم خدا نہ تو
اي شاه جسم و جان را کردن کباب چیست
با الف قامت تو سهي سرو خود نیاید
در نازکي بدنت آن گل گلاب چیست
چون من دگر نیابي بیدل بدل صداقت
در راه عشقبازي شیخ و شباب چیست
دیدم از دریچہ ناگاه روي دلبر
مهتاب خوشہ چین و ضیا آفتاب چیست.

❖

میر راض محمد خان، عاشق

میر راض محمد خان فرزند میر سهراب خان (اول) شاعر زبان فارسي و سندي بود. عاشق تخلص مي کرد. از اشعار اوست:

مشتاق جان نثارم بر سرو قد تو جاني
قوس قزح نشان است از سطر ابرواني
چشمان نیم خواب است مژگان ز تیر تیز است
مخمور سرخ رنگش چون آب ارغواني
تیر از کمان گذشته در سینه ام رسیده
دیگر کسي نه دیده رفت از جگر نهاني
روي تو یار جاني از ماهتاب بهتر
خورشید او بگویم یا یوسف کنعاني
چاه زنخ چه گویم گنج حسن که داري
مار سیاه بروي کرده است پاسباني
بر عاشقان بیدل رحم و کرم بفرما
تاچند ناز عشوه بر عاشقان براني
رازي ز راض محمد مخفي کني چرائي
ظاهر بکن به مسکین از لطف و مهرباني.

❖

میر علي محمد خان تالپور

میر علي محمد خان فرزند میر مبارک خان از خانواده تالپور فرمانروایان خیرپور در نیمه دویم قرن سیزدهم و نیمه اول چهاردهم مي زیست. سخن سنج و ادیب و صوفي بود. شاعر معاصر میر امیر علي به این شعر میر علي محمد تحسین کرد:

مصرعي خوش آمده ما را علي محمد که گفت:
خلق را آشفته چون خلخال نالان ساختي.

این اشعار ازوست:

عید شد خیز که با دوست قرار مي گیرم
دلربا روي قمر را به کنار مي گیرم
شب مهتاب صنم تنگ در آغوش کنم
عقد پروین به ثریا نثار مي گیرم.

—

اي نازنین سرکش جور و جفاي چیست
در مرگ عاشقان این رغبت رضاي چیست
از تیغ ابروان تو مرا صدمه کرده اي
از غمزه کشته اي تو بلا بر بلاي چیست
خنجر بدست کرده اي قتلم بر آمدي
من کشته ام ز فرقت دیگر سزاي چیست
اي ماهرو بیا تو بچشمان جائي کن
درآمدن بخواب ترا اقتضاي چیست
خسته شده ز دور زمانه دلم بسي
خوش شو علي محمد گردش سماي چیست.

❖

میر علیمراد تالپور، خیرپوري

میر علیمراد کوچک ترین فرزند میر سهراب خان (اول) بود و بعد استیلاء انگلیز بر سند (۱۲۵۹ھ/ ۱۸۴۳ع) او والي 'خیرپور ریاست' شد. در طب، "طب مراد" تصنیف اوست. شاعر زبان سندي و فارسي بود و در فارسي 'علي' و در سندي 'مجروح' تخلص مي کرد. بتاریخ ۲۴ ماه رمضان ۱۳۱۱ھ فوت شد.
این اشعار از کلام فارسي 'علي' است:

اي شوخ ستمگر ستم بي حساب چیست
بر عاشقان صمیم این ناز و عتاب چیست
شمشیر آبدار کشیدي شناختي
این خشم بي گناه بر این دل کباب چیست
از زلف پیچدار مرا تاب داده ئي
مژگان تست قاتل چندین عذاب چیست
ظاهر بیا براي خدا پیش مانشین
این آمدن بسوختہ عاشق بخواب چیست
پابند شد بہ عشق تو مسکین علیمراد
گاهي خیالِ آب این گاهي حباب چیست.(۱)

—

آه از فراق تو سر دامانِ من گرفت
پروانہ پیش شمع رہِ انجمن گرفت

(۱) روایت دیگر 'گاهي خلاف وعده و گاهي صواب چیست.'

پروانہ از فَراقِ تو تنها نسوخت دِل
خود شمع در فراق را انجمن گرفت
در محفلي کہ درد و غمت میزبان بود
مهمان چگونہ روي ازان انجمن گرفت
در دور حسن روي تو اسلام کفر گشت
داد از برهمني کہ صنم از ثمن گرفت
تاتار زلف پر شکنت چین رخ گرفت
مرغ دل از خطا رہِ ملک ختن گرفت
یعقوبُ وار گریم و تاب شکیب نیست
خود یُوسف دلم رہِ بیت الحزن گرفت
رفتم بکوي دوست دهم شرح اشتیاق
شوقم بگشت آتش دامانِ من گرفت
جز هجر او نصیب نہ گشته علیمراد
آن هم زمان عمر بہ یغما ز من گرفت.

وله:

از خضابم نہ نبود هیچ دلم را مطلب
غرض این است که آهو صفتان رم نکنند

❖

میر فخر الدین علوي

نبیرهء ولي و عارف شاه فقیر الله علوي، میر فخرالدین بن حفظ الله، در شهر شکارپور متولد شد. در قرن سیزدهم مي زیست. عالم و فاضل شاعر زبان فارسي بود. این نظم نعتیه که در جواب شاعر معاصر سید محمد وفا لکهوي سرود ازو یادگار و مشهور است:

ای منور از جمالت ماه و مهر و مشتري
ای مکرم از وجودت منصب پیغمبري
گلشن ایجاد را چون تو گلي ناید پدید
در میان شش جهت از هرچ گویم بهتري
نزد رخسار تو سردر جیب ابناي چمن
پیش قد دلکشت شرمنده سروِ غرغري
در بهارستان حسني رونق حور و پري
بر همه خیل رسل فرمانروا و سروري
گر شبي اي ماه خوبان شمع محفل ماشوي
تابد از لوح جبینم طالع نیک اختري
طرز شعر فخرالدین نظم 'وفا' را زیور است
گرزروي حسن و دانش حرف حرفش بنگري
ارمغانِ مجلس شاه نظام است آنکه گفت
"تو جیسا کوئي نهین اي ماه اندر دلبري"

مجلس شاه نظام: یعني شاه نظام الدین اولیاء دهلوي. ازین

تلمیح واضع است کہ در تصوف میر فخر الدین منسلک بمسلکِ چشتیہ بود. مصرع آخر را، بمناسبت 'شاه نظام'، در زبانِ دهلي (اردو) سرود. یعني:

'اي ماه خوبان مثلِ توهیچ دلبري نباشد'

❖

مير علينواز، علوي

مير علينواز از خانواده علويانِ شهر شكارپور بود و در سال ١٢٧٠هـ (١٨٥٤م) آنجا متولد شد. تعليم و تربيت در زبان عربي و فارسي و در طب و مطب از آباء واجداد در ورثہ يافت. شاعر زبان عربي و فارسي و سندي و سرائيكي و اردو گشت. اول مجرم تخلص مي كرد و ازان پس تبديل به علوي كرد، و اشعار خويش را بعنوان 'كليات' مرتب كرد.

'كليات علوي' نخستين بار از لاهور (١٩١٦ع/١٣٣٤هـ) شايع شد. غزليات، قصائد، مخمس و مسدس، رباعيات، قطعات وغيره دارد و جملہ تعداد آن تقريبا يكصد وسي و چهار مي رسد(١). مير موصوف در سال ١٣٣٨هـ (١٢- فيبروري١٩٢٠) فوت شد.

علوي در طب و مطب داري مهارت داشت و 'بياض علوي در طب' (فارسي) ازو ست. شاعر مولوي عبداللطيف ساكن شهر كوتري كہ از علاج حكيم علوي شفايافت در مدح او قصيده سرود كه:

لقمان حكمت است دواي علينواز
از بو علي ست رمز غذاي علينوار
از علم فرس و فلسفہ و فقه فائزست
تفسير و هم حديث براي علينواز....

---

(١) كتاب ديگر كہ بہ عنوان 'كليات علوي' باهتمام دكتر عبدالخالق سومره در سال ١٤١٣هـ/ ١٩٩٣ع از سندي ادبي بوردِ حيدرآباد سند انتشار يافت احوال شاعر بتفصيل دارد ولي متن اشعار كليات ندارد.

اندر شكارپور كه 'باب هزاروي' ست
مفتوح باد وي را شفاي علينواز.

از زمره شعراي معاصر، علي اصغر شاه 'علي'، محمد قاسم قريشي 'قاسم'، رسول بخش 'رهي'، احمد علي 'احمد'، غوث بخش 'خاكي' و غيرهم را علوي ياد كرده و با ايشان غزلهاي خويش در موازنه سرود.

'اصغر' كہ پير سخنوران است
سر حلقہء جملہ شاعـرانست
در جملہ علوم بي نظير است
او همسر سعدي و ظهير است.

علي اصغر شاه را خليل نيز در تكملة المقالات مدح خوان است. علوي در مدح قاسم (محمد قاسم بن نعمت الله قريشي) گفت:

هر كه بديد شعرِ او مهر ورا بجان گزيد
همسري نيست هيچكس قاسمِ نامدار را.

قاسم در جواب گفت:

هزارت آفرين علوي بدين رنگين غزل گفتن
نہ قاسم بل نيارد كس چنين صنع سراپا را.

اين اشعار از علوي است:

غزل

عقل از سر ميرود در گردش احوال ما
غرق درياي جنون شد اين دل پامال ما
همچو زلفش روز من از هجر غم تاريك شد
كي شود تابنده يارب كوكب اقبال ما
بس بكارِ دوستي بستم ولي لاتقنطوا
ميكند هر لحظہ محكم رشتہء آمال ما

از ازل گشتم چو ساکن دربیابانِ غمش
مي شود در عشق با مجنون موافق حال ما
گشت عمرم صرف در افعال زشت و ناصواب
رفت درکار مناهي روز و ماه و سال ما
نیست دردِ عاشقان را بہ افلاطون احتیاج
نشتر از مژگان دلبر میخورد قیفال ما
لطف حق دستم بگیرد ورنہ بیدولت رقیب
بستہ مي آید کمر هر لحظہ بر اضلال ما
غم مخوراز کثرت عصیان اي دل شادباش
هست عهد روز اول مایہء اعمال ما
هست علوي از ازل مداح درگاہِ رسول صہ
غیر مدحش نیست دیگر هیچ قیل و قال ما.

غزل

رسید موسمِ گل ترک کار باید کرد
نظاره گل روي نگار باید کرد
غم و نشاط جهان را چو اعتباري نیست
بعیش و عشق بتان اختصار باید کرد
بہ محمد صہ عربي خسرو هم خوبان
بجان محبت او اختیار باید کرد
جز از ولاي نبي و علي و آل علي رضہ
ز هرچہ هست بعالم فرار باید کرد
سرم فداي ره الفت نبي صہ گردید
زیاده زین چہ دگر افتخار باید کرد
دل از هجوم نشاویش گشت بس مغموم
بیاد حسن صنم دل قرار باید کرد

ز فیض الفت زنده دلان مشو مایوس
براہِ عشق قدم استوار باید کرد.
بہ لیل هجر اگر ماندنت تحمل نیست
بصبح وصل بتان انتظار باید کرد
بشعر گفتن 'علوي' زبان فهم ترا
مثال سعدي و صائب شمار باید کرد

—

نسبتِ رویت اگر با ماه و پروین کرده اند
صورتي نادیده تشبیهي به تخمین کرده اند.

—

تو خورشیدي و خوبان چون کواکب
بپیشت جملــگي روپوش گردند.

—

اي اسیر عشق توانس و ملک وي گرفتار تو عالم یک بیک
سر فداي حسن تو اهل زمین جان نثار دیدنت خیل فلک
خسروِ خوبان توئي در کن فکان بي مثل هستي شهابي ریب شک
حسن روز افزون تو کرد از دلم جز خیالت آرزوها جملہ مک
علوي بیچاره را خاک درت باد در هر لحظہ کحل مردمک

—

سازم از شیرین کلامش نقد جان و دل نثار
گر مرا از لطف خود گوید کہ "اي علوي تعال"

—

بہ جان و دل فداي جلوهء رخسارِ جانانم
که از روزِ ازل شد عاشق حسنش دل و جانم.

—

نمي دانم ز حال زار من داري خبر يا نه
مرا جان سوخت در هجران ترا در دل اثر يا نه.

—

ديده گريان ز غمت سينهء سوزت بريان
دل به فرياد و فغان است تو هر مي داني
كوي پاكت شهِ كونين براي عشاق
بهتر از باغ جنان است تو هر مي داني.

—

علوي نعت رسول اكرم ﷺ را عزيز مي داشت. در اين معنيٰ تضمين او بہ نعت شيخ سعدي (بلغ العليٰ بكماله):

ديشب شه هردو سريٰ تشريف برده برسما
در شوق وصلِ كبريا، "بلغ العليٰ بكماله"
حق را بہ چشمِ نازنين، ديد آن شهِ دنيا و دين
از عرش تا هفتم زمين، "كشف الدجيٰ بجماله"
او شد ز نور حق عيان، پيدا ز نور او جهان
خلقش نكوتر از بيان، "حسنت جميع خصاله"
شيداي او "علوي" بجان، قربان ازو جانِ جهان
از شوق دل اي مومنان، "صلو عليه و آله".

در غزلهاي خود نيز تلميحات درين معنيٰ باسلوب احسن آورده است:

سورهء شمس است اين يا روي تو
آيت ` والليل يا گيسوي تو
هست اين محراب يا قوس قزح
يا هلال عيد يا ابروي تو
قبلہ دين است يا خلد برين
عرشِ رحمانست اين يا كوي تو

عنبر سارا است يا مشكِ ختن
يا دم عيسيٰ بود يا بوي تو
سرو باغ خلد يا نخل بهشت
يا الف يا قامت دلجوي تو
فرحت جان است يا خلق عظيم
عادت يزدان بود يا خوي تو
در عشا و صبح و ظهر و عصر وشام
سجدهء علوي است هردم سوي تو.

—

نمي دانم ز حالِ زارِ من داري خبر يانه
مرا جان سوخت در هجران ترا در دل اثر يانه
چنان در آتشِ دوري دلم از درد مي سوزد
كه چندين تاب در محشر بود اندر سقر يانه
ازين اندوه بي پايان كہ برمن است از هجرت
رهائي يابم از لطفت شود عسرم بسر يانه
كنم جان و دل از پاي سگِ كوي تو من قربان
كني از لطف بي پايان بہ من گاهي نظر يانه
عجب دلكش فتاده مصرع "سعدي" مرا "علوي"
"نمي دانم شبِ هجرانِ من دارد سحر يانه".

❖

نواب ولي محمد فقير لغاري، ولي

نواب فقير ولي محمد خان لغاري الصوفي القادري (بن نواب احمد خان بن نواب ولي محمد خان 'ولي' (اول) وزیراعظم و صاحب 'دیوان ولي') در سال ١٢٥٢هـ متولد شد و در سال ١٣٣٢هـ (١٩١٤ع) وفات یافت.

راغب بہ سلوک و تصوف بود و در عمر چهل سالگي کاروبار دنیا و مافیها را بہ برادر سپرد و خود گوشہ نشین شد. 'تاج مرصع' حکمراني را بہ 'تاج فقیري' بدل کرد.

شاعر زبان سندي، اردو و فارسي بود. کلیاتِ کلامش بتصحیح نگارنده در سال ١٩٨٨ع انتشار یافت. چند غزل فارسي کہ دران وقت دستیاب شد در آخر آن کتاب مطبوع است. ازان این انتخاب:

دلا دورِ دنیا بقایي ندارد
گذر گاه نامش وفائي ندارد
چرا مي خوري غم نشیب و فرازش
بجز جام وحدت دوائي ندارد
بذکر خدا باش مقبول دائم
که این نامه حق فنائي ندارد
ببین سیر ظلمات همچو سکندر
بجز شمع خضري ضیائي ندارد
بود شعر تو زیب ور اي ولي
که بس بي بها شد بهائي ندارد

—

منم آن مرغ ملکوتي کجاشد آشیانہ ما
درین ملک فنا آورد خواهش آب ودانہ ما
بدام زلف افتادم چو مجنون بر رخ لیلیٰ
کجا داند ظاهر بین ز لذت جاودانہ ما

—

راهِ ملامت است رسیدن بکوي دوست
خاموش باش اینجا این بار نارک است

—

عبرت پذیر گشتم در سیرِ معنوي
اثبات نیز اورا دستوروار کن

❖

شعراء قرن چهاردهم و پانزدهم

—

سوبها خان، عاصي

حاجي سوبها خان شاهلزئي جمالي بلوچ در مضافات خيره ديره (ضلع جيکب آباد) متولد شد و در قرن چهاردهم مي زيست. مردی نيکوکار وبردبار بود. در حدود ثمانين از قرن چهاردهم هجري فوت شد.

شاعر زبان سندي و اردو و فارسي بود و 'عاصي' تخلص مي کرد. اين اشعار از او است:

اين طريقہ ترانمي شايد   قيد کردن چنين نمي بايد

—

يارِ من نيست يوسف ثاني
بلکہ زياده حسين ز کنعاني

—

هست او بيتاب چون ماهي که دور افتدز آب
او بجويد آب را، عاصي بجويد نازنين

❖

عبدالرحمان پتافي، ضيائي

عبدالرحمان، فرزندِ بهاء الدين 'بهائي'، نزد قريہ داد لغاري، تعلقہ ميرپورماتيلہ (حاليا ضلع گهوتکي) متولد شد. راقم با ضيائي صحبتها داشت. از رقعش مورخ ۱۹- اپريل ۱۹۶۹ع معلوم شد کہ ولادتش درماه صفر بتاريخ نوزدهم روز پنجشنبہ سال يکهزاروسي صد و هفده (۱۳۱۸هـ) است. مزيد اين کہ "تاريخ فوت شدن عندالله مرقوم است، نمي دانم که بکدام وقت وسال بجانب خود طلب خواهد فرمود". پس در ماه صفر سال ۱۳۹۷هـ (۱۷- فيبروري ۱۹۷۷ع) فوت شد رحمه الله.

شاعر زبان سندي و فارسي بود. 'ضيائي' تخلص مي کرد و در هر دو زبان ديواني بنام 'ديوان ضيائي' دارد. نيز او را 'مجموعہ غزليات' است کہ دران غزلهاي فارسي دارد. در علم قافيہ "القول الکافي في شرح تذکرة القوافي" (فارسي)، و در عروض "روائع العروض شرح بدرالعروض" (فارسي) تصنيف کرد.

در مراسلات ضيائي غزلهائي از خود براي من فرستاد. منتخباتي ازان:

تکرار صلح کرد ضيائي برين اميد
کان جنگجو بعفو بفرستد پيام صلح

—

ترش عيشان عالم را نہ آن بايد نہ اين بايد
براي دفع تلخي از لبانش انگبين بايد
بجز ديدار رويش عزت دارين شد ذلت
اسير دام زلفش را نہ دنيا گونہ دين بايد.

شدم تا آشنای اوزخود بیگانہ تر گشتم
مریدِ حضرتِ عشقم یقین پیر چنین باید.
زدست فرهم لاغرمیان را خار خار آید
کہ گل پیراهنان را لمس دستِ نازنین باید.
نگاہِ شاهبازان برمگس هرگز نمي افتد
کہ بهر صید شیر پیلتن آهوي چین باید.
مشوگردیدہء نقش جدارِ کعبه اي غافل
ز عز امکنہ املاک اعزاز مکین باید.
خیالِ شادماني را ضیائي دورکن از دل
پي فیضان لطف او دلِ اندوهگین باید.

—

نخستین از براي وصل در دل آرزو باید
وزان پس ترک خواب غفلت و بایقظ خوباید
ازین یک جام مي آخرچہ حاصل مي شود ساقي
پي سیرابي این تشنه لب دوسہ سبو باید.
عزیز عشق راهرگز نکو نامي نمي باید
چو بدنامان مگر یک شهره اندر چار سو باید
گرت قصد تماشاي جمال دوست مي باشد
نخستینت بجان با آب چشم دل وضو باید
دل عاشق کہ صد چاک است از دردِ غمِ هجرت
خدارا بارها باسوزنِ وصلش رفو باید.

—

من کہ دیدم جمال سوي تو
شدم از جان اسیر موي تو.
ساختي ترک صحبت گل را
بلبل ارمي شنیده بوي تو

داند ایزد کہ صرف ساختہ ام
عمر خودرا بہ آرزوي تو.
لال گشتہ است سوسن اندر باغ
چون شنید است گفتگوي تو
ترک بنموده هر دو عالم را
میل دل ساختم بسوي تو

—

چو لالہ داغ از دردِ غمت برسینہ میدارم
شعور و آگهي از دانش درسي نمي دارم
ز کنۂ هستيِ موهوم تا آگاہ گردیدم
نہ باکس دوستي دارم نہ باکس کینہ مي دارم
نہ دیبا دوست میدارم نہ بااطلس بود الفت
بخاطر بس کہ ذوق خرقہء پشمینہ مي دارم
ز فرطِ ناز میل دل بجام جم نمي افتد
ز دل باخویشتن اسکندري آئینہ مي دارم
بدرس عشق تا رفتم شدم مجنون حسن آخر
نہ چون طفلان خبر از شنبہ و آدینہ مي دارم.
گر آهي برکشم از دل زنم آتش در آب و گل
ز اندوهش ضیائي شعلہء دیرینہ مي دارم.

❖

عبدالستار، احقر

عبدالستار در ربع اول از قرن چهاردهم زندگاني مي کرد. اين اشعار از يک دست نويس منقول گشت:

کفش چو ابر بهار است در عطاء کرم
عجوف مانده صدف چشم سايل ست کجا
چہ احقرا توئي، همچون تو بردرش صدها
برند بهره ز گسترده خوانچه يغما

اشعاري از قصيده اي کہ در مدح ميرزا قليچ بيگ تصنيف کرده است:

کرده اي تاک برون چهره گلناري را
در رشک انداختہ اي بلبل گلزاري را
بلبلا شيفتہء حسن رخ گل چہ شوي
گل دو روزي نکند بيش وفاداري را
قامتِ سرو چو قدش بمثل مي گفتم
سرو مي داشت اگر جلوهء رفتاري را
از غم کاکل مشکين تو اي رشک ختن
خون بدل گشت گره نافهء تتاري را
اي ميانت اثري نيست نظر نازان را
از دهانت خبري نيست خبرداري را

❖

عبدالغفار شاه راشدي

حکيم پير عبدالغفار شاه بن امان الله شاه راشدي (از اولاد عارف کبير سيد محمد راشد، صاحب روضہ)، در قريه ريلن متصل لارکانہ، در ماه شعبان ۱۳۰۱هـ متولد شد. تعليم علوم شرعيه و زبان فارسي در مکتب و مدرسہ و تربيت در طب و مطب داراي از والد خويش حاصل کرد. مصنف کتاب 'انوار علماء اهل سنت سند' در ترجمہ او گفت کہ: حضرت پير عبدالغفار شاه، شاعر زبانهاي فارسي، سندي، سرائيکي و اردو بود و 'حسيني' و 'سچيدنہ' تخلص مي کرد. بتاريخ ۲۰- محرم الحرام ۱۳۸۱هـ (۴- جولاي ۱۹۶۱ع) فوت شد." اشعاري از نظم نعتيہ او منقول است:

مصحف روي تو شد سبب عشق ما
به همه احسان صفات ما توشد
بس نداريم جز تو کہ عزيز
که روح اعظمِ شش جهات ما تو شد
دست حسيني بدامنت مضبوط زد
حمدِ خدا کہ وسيلہ نجات ما تو شد.

❖

علي اكبر شاه رضوي روهري

علي اكبر شاه (ثاني) بن جان محمد شاه (ثاني) تخلص 'عاشق' (بن علي اكبر شاه اول (ف ۱۲۷۰هـ) بن مير جان الله صوفي (ف ۱۱٦۷هـ) از دودمان سادات رضوي در شهر روهري متولد شد و آن جا بتاريخ ۲٦ شوال ۱۳٤۱هـ وفات يافت. راقم بتاريخ ۱۷- اگست ۱۹۵۲ع در شهر روهري بودم كه بعضي اشعار سيد علي اكبر شاه نوشته ديدم در كاغذات كه در تحويل ميزبان مرحوم سيد عطا حسين شاه موسوي بود. اين يک بيت نقل كردم كه فرصت ضايع گشت:

سوي افلاک دويد آخر از شرم مسيح
چون نداشت دوا دافع بيماري دل

❖

علي محمد كاكيپوته

علي محمد كاكيپوته نزد 'گڑهي ياسين' از مضافات سكهر متولد شد. تحصيل علم در دارالعلوم ديوبند و دهلي كرد. براي مزيد تحقيق و تخصص در كليه علوم مشرقيه در لاهور اقامت كرد، و مقالات محققانه نوشت كه در مخزن كليته نشرشد. از ان جمله تدوين فهارس نوادر ابي علي قالي (طبع بيروت) موجود است.

بعد ازآن معلم شد و در مدارس سند درس مي داد. شاعر زبان فارسي و عربي و سندي بود. بر وفات او تاج محمود امروتي، مرثيه در زبان عربي سرود با اين مطلع:

بَكت عيني علي شيخ كبير
جري دمعي كماء من غدير.

اين بيت از علي محمد به يادگار است:

مريض عِشق ساماني ندارد
جنون دارد بياباني ندارد.

بتاريخ بيست و يكم ذيقعده يوم آدينه ۱۳۸٦هـ (۳- مارس ۱۹٦۷ع) فوت شد.

❖

علي محمد مهيري، علي

’علي محمد‘، از قبيلۂ مَهيري بلوچان، در قريۂ بِجاري (حالا تعلقۂ گولارچي، ضلع بدين) در سال ۱۲۹۴هـ متولد شد. در مدارس آن ديار تكميل تعليم در عربي و فارسي نمود. از استاد كبير علامۂ حامدالله ميمن كہ نابغۂ روزگار بود علم حاصل كرد و خود عالمِ دين و فقيه و مدرس شد. زندگي را در حسنات و خدمات بسر برد و در ۹ تاريخ ۲۲ شعبان ۱۳۶۹هـ فوت شد. شاعري پسنديده خاطر بود و علي الاطلاق در عربي و فارسي و سندي شعر مي سرود. ’علي‘ تخلص داشت. يک بار در قصيده عربي ابياتي در وصف اشتران فرمود:

طِوالَ العُنق تَحسبُها سِطاعا   وَاذ سِيقَت تُخليها شِراعا

غزل زير فارسي في البديه املا كرد.(۱)

حاصلت چون نيست تقويٰ گر همہ داني چہ سود
ور باستنباط در تخريج نعماني چہ سود
روز تو چون نشده از صحبت ابرار زهد
در زبانِ فارسي گر همچو سلماني چہ سود
اندرين ره نيست هرگز ظاهرت را اعتبار
صدقِ يوسف چون نداني ماه كنعاني چہ سود
هيچ نفعت نيست از اشكار واز ايجاب و سلب

(۱) اشعار ’علي‘ نوشتہ نشد. ولي متداول بہ روايت است كہ سقم دارد. ترجمۂ علي مبني بر كتابچۂ مولوي محمد نورنگ زاده است كہ شاگرد ’علي‘ بود.

جسم و جوهر گرهمہ را بر زبان راني چہ سود
چونكہ دارد در سويدائي دلت اغيار يار(؟)
طائر افكار را برفلک پراني چہ سود
خاطر خود را بياد حق همہ مشغول دار
در خيال زيد و خالد گر پريشاني چہ سود
درمياني باطنت معمور صدها بتكده
حسب ظاهر پيش مردم گر مسلماني چہ سود
نيست مقصد غير از اخلاق اينجا اي ’علي‘
ور بنغمات طرب هردم غزل خواني چہ سود

❖

غلام رسول جان سرهندي، غلام

پیر فضل محمد عرف غلام رسول جان بن غلام مجدد سرهندي بتاریخ ٦- شوال ۱۳۳۱هـ در قصبه متیاري متولد شد. تعلیم مکتبي را در 'متیاري' مکمل کرد و بعد ازان از درسگاه 'دابهیل' (در هند) فارغ التحصیل گشت. از مصنفاتش، در زبان فارسي، انساب نامهٔ (سرهندیان) و لذة الارواح و ملفوظات الاکابر مطبوع است. نگارنده را ملاقات با پیر موصوف در بیستم ماه اکتوبر ۱۹۸۹ع در خانهٔ او در شهر متیاري میسر آمد. اشعار خویش را سرود ولي نقل نکردم.

پیر در تاریخ ۲۷ صفر یوم شنبه سنهٔ ۱۴۱۱ هجري (٧- سپتمبر ۱۹۹۰ع) وفات یافت. شاعر زبان فارسي بود. تخلص 'غلام' مي کرد. این قطع تاریخ وفات پسرش (غلام مجدد) ازوست:

بستم بسي خیال کہ بینم جمالِ دوست
آن هم نہ شد مُیسر و سوداي خام شد

قطعهٔ تاریخ خواجهٔ عبدالرحیم:

پیر پیران خواجهٔ شہ حضرت عبدالرحیم
حضرتِ آقا ولي الله مشهور انام
شد قرین او فوض نسبت ....

از وجودش تافت در عالم کمال این ....
گفتم این نظمي بوصف سِلک ارباب الکمال
یا الاهي کن قبول این تحفهٔ احقر غلام.

❖

غلام حسین سچاروي، مشتاق

غلام حسین سچاروي، از قبیلهء براهماني بلوچ، در شهر حیدرآباد مقیم است. در سال ۱۹۳۷ع متولد شد و عمرش تا امروز قریب شصت ونه سال است. چه خوش اتفاق که چند بیت از نتیجه فکر او شنیدم و نویسم تاکه معلوم شود که روایت شعر فارسي هنوز در سند باقیست.

مشتاق در کلام نعتیه سرود:

کسي باشد نه مارا در دو عالم جز تو محبوبي
دل 'مشتاق' گرویده بعشقت یا رسول الله.

این ابیات از یک غزل اوست:

ایاز است این که صد محمود در بند کمر دارد
بهتائي در طریق عشق رفتار دگر دارد
جهانِ ذوق و مستي او بود از کهکشان برتر
نه این شمس و قمر دارد، نه این شام و سحر دارد
نگاهِ فیض شمع کشته را بخشد حیات نو
شکسته پر پرد بر عرش گرسویش نظر دارد.

'بهتائي' یعني شاعر سنده شاه عبداللطیف بهتائي.

❖

غلام عمر آریجوي، غلام

فاضل مدرس مولوي غلام عمر، ساکن قریه آریجا از توابع لارکانه، در نیمه اول قرن چهاردهم مي زیست و رساله اي در "سلسله عالي مزاج اهل الله" در مثنوي منظوم کرد. سبب نظم این رساله.

تا کنم در آئنه نظمي عیان عکس سیرت سالکان و صالحان

مقصود از سیرت سالکان و صالحان، مسلک قادریه و نقشبندیه است. در آخر این رساله مدح پیر پاگاره شمس العلماء شاه مردان شاه است:

اقتباس از این رساله:

رونق بزم سخن حمدِ خداست آنکه فتاح درِ دارالهدي ست
سلسله جنبان جماعه سالکان معرفت افزاي زمره عارفان
شمع افروز انجمن خلوت نشین پرده دارد مونس گوشه گزین
صاف فرما سینهء صاحبدلان گنج معني نِه بصدرِ مقبلان..
مردم آرا دیده هاي دوربین در دلِ انسان ایمان آفرین
تزکیه افزا ذُکاي نفسیه تصفیه فرما درونِ قلبیه
تجلیه روح از لوامع روي اوست تنقیه جوهر دماغ از بوي اوست
ذات پاکِ او منزه ز ابتدا هم مبراء ز اوسط و هم انتها
مدرکه ز ادراک او شد بي بصر واهمه از فهم ذاتش بي خبر
خرد خسره بین نداند غیر ازین اوست بیچون بیچگون و برترین.

❖

قاضي محمد ابراهيم ، خليل

قاضي محمد ابراهيم بن قاضي خدا بخش در قريه كارژه (تعلقہ شهدادكوت) در عشره اول قرن چهاردهم متولد شد. پدرش نيز عالم و فاضل، مدرس و طبيب بود و سجعش "از خُلتِ خليل خدابخش خلعتم". فرزندش را تربيت كرد و او هم عالم و فاضل و طبيب گشت شاعر بود در شعر فارسي 'خليل' تخلص مي كرد. در عنفوان شباب، كريماي شيخ سعدي را در اشعار خود تصنيف كرد.

رئيس العلماء غلام صديق شهدادكوتي در سال ۱۳۲۲ھ فوت شد و اين قطعہ را تصنيف كرد.

رئيس علماء غوث زمان غلام صديق
شده بخلد مربع نشين الي الابدي
ربيع اول دو شنبه و بيست و يكم
نمود وصل بمحبوب خويش حق احدي (۱۳۳۲)

ـ در باب كسي نابكار اين ابيات (در تتبع اولين، هاتفي وغيره) ضرب المثل را گذاشت:

اگر بچہ گرگ را پروري بصد ناز و نعمت كرم گستري
ازين تربيت او چون گردد بزرگ شود عاقبت بچہ گرگ گرگ
شود تربيت او همه رايگان نہ گردد مبدل سرشتش نهان.

ـ در مدح شاعر و امير گل محمد خان 'زيب' گفت:

خلعت فقر و فخر خود دارد از امارت لوا بيد دارد
هنرها در سخن دو صد دارد در بلاغت نہ هيچ حد دارد
سخن زيبايش همچو نلمي اوست وه چه نام است وه كلامي اوست.

❖

محمد اسمعيل جان سرهندي، روشن

آغا محمد اسمعيل جان پسر آغا محمد حسين جان 'سرهندي' در سال ۱۳۰۷ھ در قريه تكهر متولد شد. در سال ۱۳۱۲ھ در مكتب نشست و تعليم عربي و فارسي از حافظ محمد يوسف و فرزندش حافظ محمد هارون 'دلگير' و قاضي اسدالله شاه 'فدا' حاصل كرد. در خدمت دين بكوشيد و كتابهايي تصنيف كرد. ازان جمله است در فارسي (۱) انشاي روشن (خطبات منظوم و منثور) (۲) نسيم چمن، در تتبع نفحة اليمن و (۳) جواهر نفيسه (در تصوف).

روشن با والد خود بيست و دو سال در تكهر مقيم بود. تا آنكہ در ۱۳۲۹ھ والدش از تكهر هجرت كرد و در نواحي شهر ساماره (حالا ضلع عمركوت مقيم شد. ازان پس، روشن نيز تاحيات با والد خود در قريه نو زندگاني مي كرد تا آنكہ در ۲۴ جمادي الاول سنہ ۱۳۶۱ھ ازين جهان رحلت كرد.

چہ خوش بود كه بيايي شبي بہ خانه ما
كني چو مطلع خورشيد آشيانہ ما
دلم گرفت كنون از سكونت تكهر
نہ دانم اينكہ كجا هست آب ودانه ما

روشن را دو ديوان است: ديوان روشن فارسي و ديوان روشن سندي. در عربي، اردو، پشتو و سرائيكي نيز شعرخواني مي كرد. در قصائد (بہ جاي تخلص 'روشن') نام

خود محمد اسعميل را آورد. ديوان روشن (فارسي) داراي غزليات، قصائد رباعيات، و مخمسات است. 'ديوان روشن' كہ "ديوان بوالعجب" نيز ناميده شد، بسعي فرزندش محمد اسحاق جان در سال ۱۳۸۱هـ (۱۹۶۱ع) چاپ شد. شعر اول اين ديوان:

بوالعجب ماندم ز اعلىٰ شانت اي رب العلىٰ
هست ادنىٰ قدرتت چون خلقت ارض و سما

و آخر شعر، زير قافيہ 'يا':

بينم بہ گل رويش گو غصہ كند ياري
كس چـيد كجا گلها بي سرزنش خاري

از مطالعہ 'ديوان روشن' بر مي آيد كہ روشن بعضي غزليات را در تتبع متقدمين سروده است، و در نازک خيالي آرزو برسيدن مقام 'بيدل' مي داشت.

باين نازک خيالي ها بہ اين معنىٰ طرازيها
بہ بيدل روشنا آخر رسيدن آرزو دارم

در مقابل شاعران سند، خودرا در سبقت تصور مي كرد.

خواهم كه در مقابله شاعران سند
'روشن' برون نمايمي طفل شبانہ را.

اين چند غزل از ديوان روشن است:

دُراشكم اگر بهامي داشت برسر افسرِ تو جا مي داشت
دامنت راچسان زدست دهد دربرت آنكہ چون قبا مي داشت
مي نہ رفتي بہ راه بيمارت گر نہ راهي بہ كف عصا مي داشت
نشدي چشمم مست او بيمار تـير آ هم اگر خطا مي داشت
مژه ها هر زمان نہ بستي صف بہ نمازي اگر قضا مي داشت
ميلم افزود ترش گفتارش زانكہ چون سركہ اشتها مي داشت
سـير مي كرد دائما روشن آب ونان گرچو آسيا مي داشت

—

ز هجر تو كہ سوزان شعلہ رنگ است
دلم صد داغ چون پشت پلنگ است
درين گلشن چسان چون گل ببالم
فضاي اين بهارستان چوتنگ است
نہ از گلها است رنگين ساحت باغ
ولي گل ريخت از شرم تو رنگ است
بہ پيشت نيست ممكن دم كشيدن
كہ بر آئينہ از اسباب زنگ است
بہ سنگ تفرقہ بشكست دل را
حيات اين گلستان يک ترنگ است
گرفتار آمدم از سير سبزه
كہ دام اين چمن هم سبز رنگ است
چسان هر كس بہ عشقت مست گردد
مگر اين سبزهء خط تو بنگ است
نگردد هيچ درصد سال زائل
بہ دل نقش هوايت نقش سنگ است
چسان آب بقا نوشم زلعلت
كہ بر حوض دهن خالت نهنگ است
خدارا اي نسيم يک نگاهي
كہ دل در اين چمن چون غنچہ تنگ است
بہ آهي بشكنم سقف فلک را
كہ آن آماجگاه اين خدنگ است
بہ زير چتر گردون حال روشن
چو سنگ آسيا كان زير سنگ است

—

صبا با من ز طیب منزل جانانہ مي گوید
بہ بوي خوش عدیل گلستان آن خانہ مي گوید
نمي دانم که از بهرِ چہ بختِ من همي خواهد
مگر با وي دل از احوال خود افسانہ مي گوید
چسان مخفي کنم عشقش کہ چشم خون فشانِ من
ز خود حرف غمش با خویش و با بیگانہ مي گوید
ز دلها جام مي گردِ الم شوید بہ میخانہ
صراحي این سخن در گوش با پیمانہ مي گوید
گشادن هر گره از گیسوي اوکار هرکس نیست
زبان شانہ بامشاط این افسانہ مي گوید
بتا تصویر تو درخانہٴ دل آنچنان جاکرد
کہ دل خود خویشتن را این زمان بتخانہ مي گوید
مکدر مي شود چون زالتماسم خاطر صافت
بہ گل بلبل چو حال زار خود روزانہ مي گوید
چرا بر من نہ سوزي دل نمي بیني کہ سوزد شمع
حدیث عشق خود با شمع چون پروانہ مي گوید
ریاء و سُمعہ چون نزدیک روشن بتر از کفراست
بہ رغم بوالفضولان هر غزل رندانہ مي گوید

—

چو پرتو افگند شمع جبینش شود پروانہ شمس خاورینش
بہ آغوشِ خیالم خستہ گردد چہ نازک هست جسم نازنینش
چو برگِ گل خراشد ساعدِ یار ز بوي گل بسازد آستینش
رسد پروانہ خط از زیست بر مرگ شوم چون من دم مردن قرینش
بباغ غصات گر دست یابم بہ لب چینم گلِ چینِ جبینش

شرر هاز آتشِ دل مي فشانم کہ گردد نرم قلبِ آهنینش
ز وارون بختيِ عاشق نگین ساز نوشتہ نامِ او چپ درنگینش
نہ مشتاقش ز پیري موسپیداست دلي غم ساخت خاکستر نشینش
سوادِ دیده ام رابیش افزود چو من دیدم بخالِ سرمگینش
چو چاي آرزویم سرد گردید نمودش گرم روي آتشینش
بسویش رفتن ارکس را دهد دست ز شادي کي رسد پا برزمینش
بہ سیرِ لالہ و گل آن کسي را چہ حاجت چون شد این گل همنشینش
زبیداري بخوابي زان خوشم تا بخوابي بینم آن روي حسینش
ز آسیب خزان این گلستان را سلامت دار رب العالمینش
مگر شعرت شکرلب خواند روشن
کہ گوید هر سخندان انگبینش.

در غزل زیر روشن یاد رودکي را تازه کرده است:

سویم آن سرو روان آید همي گوئیا در جسم جان آید همي
در کمان ابرو فکنده تیر ناز بهر صید مُرغ جان آید همي
عیسيِ من بادمِ یُحي العظام سوي مشت اُستخوان آید همي
ماه من زاد است یا چون رهروان زاد سوي رهروان آید همي
ماه من شمع است جانم شمعدان شمع سوي شمعدان آید همي
ماه من نور است ما چون دیدگان نور سوي دیدگان آید همي
از دل روشن بہ راه دیدگان
خون دل صد کاروان آید همي.

❖

مولوي عبدالسلام، عزيز

عبدالسلام بن مولوي عطا محمد 'عطا'، شاعر فارسي بود و تخلص 'عزيز' مي كرد. تاريخ ۱۹ ذوالحج الحرام سنہ ۱۳۶۱هـ (۱۵- نومبر ۱۹۷۸ع) فوت شد. اين غزل با دستخط خويش ازو يادگار است:

راضي شدم بدانچه تو اي دلبر بما كني
خواهي جفا و جور كني يا وفا كني
مرغِ دلم ز اول دستت فتاد شد
خواهي به بند سازي خواهي رها كني
در عين انتظار وصالت نشسته ام
گاهي نقاب را ز رخ خويش وا كني
بر خاک پاک پاي تو بادا سرم فدا
جان نيز گر قبول براي خدا كني
از دست دوست هرچه بر آيد همه نكوست
زنهار اي "عزيز" كه چون و چرا كني.
الراقم فقير عبدالسلام

❖

مولوي محمد بخش ماتهيلوي، خيالي

مولوي محمد بخش، فرزند ارجمندِ مولوي بهاء الدين بهائي، در عشره آخر قرن سيزدهم متولد شد. علم دين و علم زبان فارسي از والد حاصل كرد و هم در خدمت والد راغب بہ شعر فارسي شد و 'خيالي' تخلص مي كرد. در ماه ربيع الاول ۱۳۴۶هـ فوت شد. باقيات شعر خيالي ضايع شد، سواي كتابچۂ 'كريما خيالي' كہ در سال ۱۳۲۸هـ/ ۱۹۱۰ع در صادق الانوار پريس (ليتهو). بهاولپور مطبوع گشت. اين ابيات از چند اوراق 'كريما خيالي' است. شروع با مناجات بدرگاه مجيب الدعوات است:

كريما كن كرم برحال زارم   مكن حالم تو چون اعمال خوارم
منم عاصي و عاجز بي زرو زور   چہ آرم چون ندارم جز شر و شور
بغير از تو دگر ياري ندارم   بغير از عاجزي كاري ندارم
ندارم غير تو ياري دگر كس   توئي يارِ من اندر دو جهان بس

در ثناي پيغمبر ﷺ:

زبان تا در دهانم جايگيرست   مرا نعتِ محمد دلپذيرست
كہ اوج اصطفا را آفتابيست   بملکِ دو جهان عالي جنابيست

خطاب بہ نفس:

الا چل سال از عمر نكويت   گذشت وسوئي يزدان شد نہ رويت
مكن تكيہ برنگين كار عالم   مباش ايمن ز كاروبارِ عالم
كہ ناگہ اين ترا بس خوار سازد   ز هر كارت بدم بيزار سازد
بكارِ ايزدي مشغول مي باش   بدرگاهِ خدا مقبول مي باش.

در صفتِ كرم:

كرم ساز و بعالم نامدارت   كرم سازو دمادم كا مكارت
وراي لطف نبودت كارنيكو   كه باشد لطف كاروبارِ نيكو
ز لطفت عالمي را تازه ميدار   جهان از لطف پُر آواز ميدار
كرم باشد همه كارِ كريمان   كرم شد پيشه هر اهل ايمان
كرم مي كن كرم مي كن كرم كن   بعالم خويشتن را محترم كن.

در صفت سخاوت:

دلا گردان سخاوت را تو عادت   كه يابي از سخاوت صد سعادت
سخاوت اوليا را هست عادت   بود خوش سرمه در چشمِ محبت
سخاوت هست داروي همه درد   نتابد از سخا روي همه مرد
سخاوت گلبنِ باغ وفادان   بدل روح محبان صفادان

در مذمتِ بخيل:

بخيل ارچه جهاني شد غلامش   و گرچه مرغِ دولت شد بدامش
وگر شد گردنِ آفاق پستش   ز قارون جمله گنج آمد بدستش
بحاجت گرچه گردي عاجز و زار   نبايد بُرد نامِ اويــكي بار

در صفتِ تواضع:

دلا گردان تواضع خوي خودرا   بكن عاشق جهاني روي خودرا

در مذمت تكبر:

تكبر اي پسر باكس مگردان   كه اين باشد خلافِ نيكمردان
تكبر پيشگان را كرد بس خوار   ببين ابليس را گشت اوچون بيكار

در فضيلت علم:

دلا مي باش هردم شاغِل علم   زهر سو از دل و جان مائل علم
بسوي راهِ حق علـمت بخواند   به هرجاي كه مـي خواهي رساند

❖

مولوي هدايت الله ميمن هالائي

مولوي هدايت الله ميمن، ساكن شهر هالا، ثم كراچي، در قرن چهاردهم مي زيست. عالم و فاضل و شاعر بود، و بر هردو زبان عربي و فارسي دسترس كلي داشت.

فقيه و صوفي بود. در فقه حاشيه بر 'درمختار' نوشت. 'رساله شاه عبداللطيف' را كه در زبان سندي شاهكار است در فارسي مثنوي ترجمه نمود و اقتباسات اولين در مجله سندي 'توحيد' (كراچي ۱۹۴۶ع) شايع شد. تاريخ دويم شوال ۱۳۶۵هه (۲۹- آگست ۱۹۴۶ع) فوت شد.

پيش راقم مخطوطه اي دست نويس آنجناب است كه در آن نامه هاي خويش را بزبان عربي ترجمه دارد و در بعض اندراج تاريخ ها (ماه جون ۱۹۵۱ع) و (۸- جمادي الثاني ۱۳۵۱هه) است مزيد آنكه. زائد از نصف اين مخطوط مشتمل است بر ترجمهٔ يک 'داستان' ('سُر آبري') از 'رسالهٔ شاه عبداللطيف' در فارسي مثنوي است. در اين ترجمه، 'ابياتِ' رساله (سندي) را بعنوان 'اشعار' و صنف 'وائي' (سندي) را به عنوان 'غزل' نوشته است. متن اين طور است

اشعار

[بيت سندي: اول آخر آه-الخ]

ابتدا و انتها چون يار اوست   مسلک مشتاق باشد سوي دوست
كوشش پسماندگان و عاجزان   يا خدا هرگز مگردانـي زيان
از عميم لطف كن يا ذوالجلال   پيش از مرگم بمحبوبم وصال.

[بيت: ڪجي پنڌ پچان تو- الخ]

رهروي عشق را آثار چيست   اين سلوک شوق را اسرار چيست
بي خودي و نيستي دارد نشان   هستي و مستي باو دارد زيان
تا نيابي با حبيب خود وصال   جوش از جانت نگرداني رحال

[بيت: ڪيچ نہ جنبڻ جاءِ- الخ]

رهروي عشق باشد مشکلي   نيست هرکس را درين ره منزلي
همرهِ من آن کسي باشد براه   کو ندارد نفس خود را در نگاه

[بيت: ڪاڪل ڪني جا- الخ]

آنکه کشتہ کاکل مشکين شود   کي براسش در جهان تکفين شود
آن شهيد خنجرِ جانان بود   در حريم حضرتش شادان بود

[بيت: عمر سڀ عشق سين- الخ]

آنکه دارد عشق صادق بهر او   وز محبت باشد اندر جستجو
کاذبان با او تقابل چون کنند   هر چسان لاف تماثل مي زنند
آنکه ميرد در خيال آن حميد   طالعش نيکو زهي فالِ سعيد

[بيت: ڳن تي ڪيچين ڳُجهڻو- الخ]

گوش شو! آن دلبرت گفتار کرد   بند کن نطقت کہ سخن يار کرد
آن اشاراتي کہ ياران را بود   از سکونت حاضران خوشتر شود
در حضورِ شان نشين و دارگوش   تا کہ يابي در دل خود سوز و جوش

غزل

['وائي' سندي: ڳالهيون هوت ٻاروچي ساڻ]

با حبيب و دوست و پاکي نژاد   هست گفتار دل و راز نهاد
سرکشيدم در جبال و کوهسار   باهمان پيوستگي و اعتماد
ذره ذره اين وجودم را کنم   در صعودِ اين جبال و اين صماد
اندرين گرديده و آوارگي   عقل و دانش را نمودم افتقاد
ترک هرگز من نہ گردانم ز دست   ذوق و شوق و عشق هر حب و وداد

اين عليم و بي نشان را کن نصيب   آن حريم و بارگاه خوش سهاد

بر اين نهج فاضل مرحوم مشغول گشت تاکہ جملہ متن سندي 'رساله شاه عبداللطيف' را بزبان فارسي ترجمہ کند ولي کار تمام نشد کہ زندگي وفا نکرد- رحمه الله.

❖

مير گل محمد مگسي، زيب

مير گل محمد، فرزندِ ارجمند سردار مير قيصر خان (دويم)، از خانواده سرداران قبيلهٔ مگسي در قصبه جهل، ايالت قلات-بلوچستان، در سال ۱۳۰۱هـ (۱۸۸۴ع) متولد شد. در مدارس بلوچستان و سند تعليم در زبان فارسي يافت. در شعر فارسي استادش عالم و حكيم و شاعر معروف عبدالغفور 'مفتون' همايوني (ساكن همايون ضلع سكر سند) بود.

مير گل محمد تخلص 'زيب' و فارسي غزل را در صنعتهاي بسيار سرود. در زبانهاي سندي، سرائيكي، بلوچي و اردو نيز شعر مي سرود. در صنف 'سندي قافي' مجموعهٔ كلام او مشهور است، و هم 'ديوان سندي' را بيادگار گذاشت. ذخيره كلام او در فارسي مشتمل بر (۱) 'پنج گلستهٔ زيب يعني پنج ديوان فارسي (زيب نامه، ديوان عجيب، ديوان البحور، كتاب صنايع و ترجيح بند، و كتاب الافراد) (۲) مخمسات زيب (۳) و ارمغان عاشق. اين جمله مطبوع و معروف است.*

اشعار در اين پنج دواوين به تعداد ۳۳۸۵ بيت مي رسد. كتاب الافراد تقريباً مشتمل بر ٦٥٦ بيت است. شاعر معاصر زبان فارسي سيد محمد علي 'اميد' بر اشاعت "پنج گلستهٔ" خراج عقيدت اين طور داد:

---

* پنج گلستهٔ زيب (۱۹۳۱ع)، مخمسات (۱۹۳٦ع) و ارمغان (۱۹۳٦ع) در قرن بيستم ميلادي از مطبع نولكشور (هندستان) انتشار يافت. دوباره انجمن فارسي بلوچستان كوئيتهٔ در سال ۱۹۹۵ع به اشاعت اين ذخيره اهتمام كرد.

صد گل معني ز فيض گل محمد خان زيب
در شگفت و بر دميد از گل زمينِ معنوي
رنگ اشعارش دهد از بلبل آمل نشان
طرز گفتارش بيادم داد طرز مولوي.

نيز قاضي محمد ابراهيم ساكن قريهٔ كارره در صفات زيب مدحيه سرود:

خلعت فقر و فخر خود دارد از امارت لوا بيد دارد
هنرها در سخن دوصد دارد در بلاغت نه هيچ حد دارد
سخن زيبايش همچو نامي اوست وه‌چه نام است وه كلامي اوست.

اين ابيات از اولين غزل در زيب نامه است:

اي از بهشت بوي تو خجلت بهار را
پيچ از كمند موي تو مشک تتار را
آهو بر آهوسست ز صيادِ چشمِ تو
غم از غبار خط تو خط غبار را
از خاک راهِ خويش مكن منع زيب را
اكسير هست خاک رهت خاكسار را.

بعض بحور از اختراعات زيب در 'ديوان البحور' موجود است. مثلاً اين غزل در بحر "فعلن فاع مفعول فاعلاتن":

رويت رشک خورشيد آسماني لعلت رشک ياقوت و لعل كاني
مويت مشک تاتاروبوت عنبر دندان تو رشکِ در كياني......
مشتاق تو گشته چو با صداقت كن با بوسه بر زيب مهرباني.

تخميس و تضمين زيب بر غزل امير خسرو:

من فسرده تو گل شگفته اي جانِ من باطره آشفته اي
اي بدندان گوهر ناسفته اي هر دو عالم قيمت خود گفته اي
نرخ بالا كن كه ارزاني هنور.

زیب بر اکثر شعراي ایران و خراسان و هند در کلامش تخمیس نموده درجائي گفته:

جامي و طوسي و سعدي و نظامي و غني
زیب خوانند بجان شعر دل افزاي تو.

'دیوان عجیب' مشتمل است بر غزلیات کہ دران بہ صنعتهاي عجیبي پرداخت، مثلاً غزل در صنعت سوال و جواب:

قاصد آمد گفتمش آن شاهدِ شیدا چه گفت
گفت اصبر، گفتمش دیگر براي ماچہ گفت
گفت عشق آسان نباشد هست تن را سوختن
گفتمش تن سوختم لیک از دلِ رسواچہ گفت
گفت دل را زیورِ صدق و وفا باید مدام
گفتمش این هردو دادم و ز تب اعضاچہ گفت
گفت درمان تب غم نیست بي لبهاي دوست
گفتمش دارم تب غم لیک زان لبها چہ گفت
گفت لبهایم نصیب عاشق مخمور باد
گفتمش مستم ولي از آمد اینجا چه گفت
گفت خواهم آمد اما چون زمستان دم زند
گفتمش مي در زمستان خوب و ازصهبا چه گفت
گفت باید باده حاضر طالب دیدار را
گفتمش هردم مهیا هست وزین سودا چه گفت
گفت این سودا نخواهد رفت بي سکر وصال
گفتمش آري مگر از نظم و از انشاچہ گفت
گفت زیب استاد انشاهست و هم علام نظم
گفتمش گو گفت کم گوکان بت رعنا چہ گفت.

در این غزل صنعت ادماج مرتب است:

من نہ شیداي تو ام تنها جهان شیداي تو
من نه مولاي تو ام تنها جهان مولاي تو
تیربالایت دل زار مرا مجروح کرد
خون من گر من بمیرم هست بربالاي تو
کس براي تو بخواهد رفت در آتش مگر
من براي تو روم باشد چنین گر راي تو
همسري باتو نزیبد شاهدان روم را
چون سکندر بادشاهي نیست کس داراي تو
قیس بهر جلوه جان را داد توهم میدهي
زیب از سوداي مجنون نیست کم سوداي تو.

چند منتخب اشعار از دواوین زیب:

بر گور من میار رقیب فسرده را
کاتش نمي زنند مسلمان مرده را

—

ز لب تو خجل شکر دیدم رخ تو حیرت قمر دیدم
هست معشوق من جمیل و عجیب در وطن یوسف مصر دیدم.

—

چو ابروت گردون کماني ندارد چو مژگانت گیتي ستاني ندارد
بذکر تو زیب است هر شب سخن گو جز این داستان داستاني ندارد.

—

سر از سجود در دوست برنخواهر داشت کہ این نماز ندارد سلام اي قاضي.

—

چہ مي پرسي که از وحشت چگونہ در وطن هستم
گریزان سایہ هست از من، چنانکہ از سایہ من هستم.

—

علم از آه دارم فوج از اشک
طفيلِ عشق عاليجاه هستم

—

نغمه عشق است جاذب سُبحة و زنار را
سازيک دارد براي خويشتن دو تار را.

—

صد تاب دادم اي جان از زلف تابدارت
بسرم خمار هردم از چشم پر خمارت
نازيکه از تو ديدم، درديکه زر کشيدم
آيد نه در تـكلم گنجد نه در عبادت.

غزل مصنوع عجيب:

اي رخت گنجي چه گنجي گنج حسن دلربا
اي لبت لعلي چه لعلي لعل ازكان ادا
اي قدت نخلي چه نخلي نخل باغ دلبري
حسن تو باغي چه باغي باغ احسان خدا
زلف تو ماري چه ماري مار گنج حسن تو
سايه اش ظلي چه ظلي ظل ازبال هما
بوي تو عطري چه عطري عطر فردوس برين
خط تو مشكي چه مشكي مشک خوارزم و ختا
خنده ات خمري چه خمري خمر شيراز و فرنگ
جلوه ات شمعي چه شمعي شمع ايوان علا
رنگ تورنگي چه رنگي رنگ ياقوت بدخش
عرق تو آبي چه آبي آب ينبوع بقا

ناز تو تيغي چه تيغي تيغ ميدان جمال
غمزه ات تيري چه تيري تيراز قوس قضا
هجر تو دردي چه دردي درد سخت ولادوا
وصل تو دولت چه دولت دولت هردو سرا
’زيب‘ شد عاجز چه عاجز عاجز قيد فراق
ناله اش شوري چه شوري شور مـيدان غزا.

گل محمد خان زيب، قريب تر در اين زمان، در سال ۱۹۵۳ع در شهر آبائي جهل مگسي به آرامگاه جاوداني رفت و خفت.

❖

مير مهر نجف خان تالپور، غريب

از دودمان فرمانروايان خيرپور، از نبائر مير رستم خان تالپور، در قرن چهاردهم هجري مي زيست. شاعر زبان فارسي و زبان سندي بود. 'غريب' تخلص مي كرد. اين غزل ازو است.

دريغ عمر برفت جان فدا نشدم،
چرا بہ كوي ره يار خاكپا نشدم.
فكند سايۂ ظلمت شب وصال بہ من،
ز دوست تا بہ سر ساعتي جدا نشدم.
جهان گذشت بہ غفلت بہ من هزار افسوس،
دمي بہ معرفت يار آشنا نشدم.
بہ خواب كرد دلم سير واديۂ ايمن،
ولي چہ سود كہ چون موسيٰ و عصا نشدم.
غريب، آه كہ عمرم بہ رائگان بگذشت
فداي خاك شهيدان كربلا نشدم.

❖

نورمحمد شاه، نورل

نورمحمد شاه بن قائم شاه از قبيلۂ ساداتِ متياري، در قريہ 'موري منگر' از توابع حيدرآباد متولد شد. در قرن چهاردهم مي زيست. از 'كليات نورل' (سندي) معلوم مي شود كہ بتاريخ ۱۲ شوال ۱۳۸ھ (۱۶ فيبروري ۱۹۶۵ع) فوت شد.

در شعر سندي و فارسي 'نورل' تخلص مي كرد. كريما سعدي را بنام "حليما عجب" در سندي ترجمہ كرد. مجموعہ شعر بہ فارسي داشت ولي بعد وفات ضايع شد. اين اشعار ازوست:

نازم بچشم خود كہ جمال تو ديده است
سازم بہ لب خود كہ بپايت رسيده است
صد بار ثناخوان شوم گوشِ خويش را
كہ شيرين سخن تو بصداقت شنيده است
بيني من بوئيدۂ بوي بهار تو
آن بو بہ دلم و سينہ من دم دميده است
باجان و دل و چشم هم نورل نثار شد
با قد سهي خود كہ بہ پيشت خميده است.

❖

محمد ابراهيم جان سرهندي

محمد ابراهيم جان بن خواجہ محمد اسمعيل جان 'روشن' بتاريخ ۱۳ رمضان ۱۲۳۴ھ در قريہ 'تنده سائينداد'(نزد تنده محمد خان) متولد شد. جد او خواجہ محمد حسين 'سرهندي' ويرا تربيت كرد. در عنفوان شباب مجموعہ اشعار جدش را بعنوان "خيابان سرهندي" مطبوع گردانيد. صاحب علم و فضل و همت بود. در تبليغ دين متين بكوشيد و تصانيف در زبان سندي واردو در تبليغ دين نوشت و مطبوع گردانيد. بتاريخ ۲۲ ربيع الاول ۱۴۲۳ھ وفات يافت.

در زبان فارسي اين قطعہ تاريخ بر وفات پدرش خواجہ محمد اسمعيل جان ازو يادگار است:

بہ دنياي دون هيچكس نارميد ز دوران كسي غير غمها چہ ديد
فلك تيز بيدار بي امتياز زند برسر هر شقي و سعيد
ز بازار اين عالم پر فساد بجز رنج و غم هيچ نتوان خريد
بجز نالہ و نوحہ اندر جهان صداي مسرت كسي كم شنيد
ز گلزار هستي نگر هيچ كس گل راحت و شادماني نچيد
دريغا كہ مارِ فلك بي دريـغ بہ نيش مصائب دل ما گزيد......
بہ علم و ادب شانِ شان بس بلند بہ شعر و سخن گو برد از لبيد
بگو با سِر درد با هركسي كہ روشن ز دنيا بہ جنت رسيد
۱۳۵۷

❖

فهرست مصادر

- س. ارمغان حامد، مطبوع مسلمان پرنتنگ پريس، ميرپورخاص ۱۳۴۴ھ/ ۱۹۲۶ ع (س= سندی)
- س. اصغر سائين جو كلام، مطبوع، درگاه پيران پاگاره، ضلع خيرپور، ۱۴۰۰ھ
- ف. انيس المريدين، تاليف صاحبزاده محمد حسن مجددی نقشبندی، مطبوع مكتبہ آصفيہ علوم اسلاميہ، امر تسر ۱۳۲۸ھ/ ۱۹۱۰ ع. (ف= فارسی)
- ف. بياض، دستخط آخوند احمد ساونی
- ف. بياض، دستخط ميون وڌل حيدری
- ف. بياض قاضی دين محمد بختيارپوری (نيمہ آخر قرن سيزدهم يا اول قرن چهاردهم) ذخيره دكتر بلوچ محفوظ در Sindh Archives كراچی.
- س. بياض واحدی جلد اول (مقدمه)، مطبوع سندهی ادبی بورڈ، حيدرآباد، سند، ۲۰۰۶ ع
- ف. بياض اشعار، آخوند اميد علی سها، ساونی، ساكن هالا قديم.
- ف. تكملة مقالات الشعراء، مخدوم محمد ابراهيم خليل، تصحيح و حواشی پير حسام الدين راشدی، سندهی ادبی بورڈ، كراچی ۱۹۵۸ ع
- ف. تاريخ 'گنجينه جهان نما' (خطی)، تصنيف مخدوم محمد عاقل عرف پير محمد عباسی كهروی.

- س. تالپور حاكمن جا علمي كارناما، مقالہ مرزا گل حسن كربلائي ('نئين زندگي انتخاب نمبر').
- س. تذكره مشاهير سند، جلد اول، مولوى دين محمد وفائى، سندهى ادبى بورڈ، حيدرآباد سند، ۱۹۸۵ع.
- س. تذكره مشاهير سند، جلد دوم، مولوى دين محمد وفائى، سندهى ادبى بورڈ، حيدرآباد ۱۹۸۵ع
- س. تذكره مشاهير سند، جلد سيوم، مولوى دين محمد وفائى، سندهى ادبى بورڈ، حيدرآباد سند ۱۴۰۷ھ/۱۹۸۶ع
- س. تذكره لطفى، تصنيف لطف الله بدوى، جلد يكم تا جلد سيوم، حيدرآباد سند (۱۹٦۷- ۱۹٦۸ع
- س. تذكره شعراء تكهر، مرتب اسدالله شاه، سندى ادبى بورڈ، ۱۹۵۹ع
- ف. تذكره مخاديم گُهرا (خطى)، تصنيف مخدوم الله بخش عاصى
- س. 'خيرپور جي ميرن جو ادب، سياست ۽ ثقافت ۾ حصو'، تصنيف عطا محمد حامى، مطبوع انسٹى ٹيوٹ آف سندالاجى، سنڌ يونيورسٹى، ۱۹۹۴ع
- ف. پنج گلدستہ زيب، يعنى مجموعہ پنج ديوان فارسى تصنيف گل محمد خان مگسى، تخلص 'زيب'، مطبوع بار اول در مطبع نامى نولكشور، لكهنو هندوستان، ۱۹۳۱ع/ ۱۳۵۰ھ، و بار دوم بعنوان گلدستہ زيب، باهتمام انجمن فارسى بلوچستان، كوئٹہ ۱۹۹۵ع
- (اردو) سندھ کے تالپور حكمران، تصنيف مولانا نور احمد خان فريدى، ملتان، ۱۹۸۴ع
- ف. خيابان سرهندى، يعنى مجموعہ كلام آقا محمد حسين جان سرهندى مجددى، شايع كرده صاحبزاده محمد ابراهيم جان بن محمد اسمٰعيل جان سرهندى.

- س. خدا يار خانى ميان سرفراز خان عباسى، تاليف مرزا عباس على بيگ، انسٹى ٹيوٹ آف سندالاجى، سندھ يونيورسٹى، حيدرآباد ۱۴۰۰ھ/ ۱۹۸۰ع
- ف. ديوان بهائى، يعنى كليات مولوى بهاو الدين پتافى بهائى، مطبع راشديه (ليتهو)، قريه سلطان گبول، ۱۳۳۹ھ.
- س. ديوان بيدل، سندهى ادبى بورڈ، حيدرآباد ۱۹۵۴ع
- س. ديوان بلبل، ديوان كلام سندى شمس الدين 'بلبل'، مطبوع سندهى ادبى بورڈ، حيدرآباد.
- ف. ديوان روشن، ديوان محمد اسمعيل جان سرهندى مجددى، شايع كرده محمد اسحٰق جان سرهندى، ميرپورخاص ۱۳۸۱ھ/۱۹٦۱ع
- ف. ديوان مسكين (خطى)، يعنى ديوان مير سهراب خان (ثانى) تخلص مسكين (بہ توسط سيد بچل شاه، بنگلہ كوٹ ڈجى، خيرپور).
- ف. ديوان واسع. ديوان عبدالواسع صديقى سيوستانى، نسخہ خطى ۱۲۷۵ھ، ذخيره سليم الله صديقى
- اردو. ديوان شوق افزا عرف ديوان صابر: مير محمود صابر تتوى، تخلص صابر، تحقيق دكتر نبى بخش خان بلوچ، لاهور، ۱۹۸۴ع
- ف. ديوان غلام، ديوان غلام محمد خان لغارى، تصحيح دكتر نبى بخش خان بلوچ، مطبوع سندهى ادبى بورڈ، حيدرآباد
- (اردو) ديوان ماتم. ديوان فضل محمد عباسى طبيب حيدرآبادى، تخلص ماتم، تحقيق دكتر نبى بخش خان بلوچ، سندهى ادبى بورڈ ۱۴۱۱ھ/ ۱۹۹۰ع

- ف. دیوان مسکین. دیوان پیر پاگاره سید حزب الله شاه، با مقدمه دکتر بلوچ و مفتی محمد رحیم سکندری، ناشر جمیعت العلماء سکندریه، درگاه 'پیران پاگاره'، ضلع خیرپور، ۱۹۸۵ع
- س. دیوان گل. دیوان خلیفه گل محمد ساونی، چاپ دویم، حیدرآباد سند ۱۹۴۳ع.
- س. دیوان قلیچ. دیوان میرزا قلیچ بیگ، سندهی ادبی بورد، کراچی/ حیدرآباد ۱۹۵۶ ع.
- س. 'الرحیم'، ماهنامه، شماره خاص ۱۹۶۷ ع، شاه ولی الله اکادمی، حیدرآباد، سند
- س. "ریاست خیرپور"، تصنیف مرزا قلیچ بیگ، فیض پریس ریاست خیرپور، ۱۹۲۴ع
- ف. رساله در بغاوت بکهر، مقاله دکتر قریشی حامد علی خانائی، مطبوعه سه- ماهی مهران، سندهی ادبی بورد، ۱۹۹۵ع
- ف. زبدة المعاصرین: (خطی)، تصنیف حسین الحسینی شیرازی، سال ۱۲۴۰هـ
- س. غزلیات صاحبراء آزاد، مقاله پیر حسام الدین راشدی، مجله سه- ماهی مهران، ۱۹۵۵ع
- س. 'فیض العشق'، کلام فیض محمد لاشاری فیضل، درگاه فیض پوز شریف، تعلقه اوستہ محمد، ضلع جعفر آباد، بلوچستان، ۱۳۷۹هـ/ ۱۹۵۹ع،
- ف. کریما خیالی (در تتبع کریما شیخ سعدی)، تصنیف مولوی محمد بخش خیالی، مطبوع (لیتهو) صادق الانوار پریس بهاولپور، ۱۳۲۸هـ/ ۱۹۱۰ع.

- س. کلام شاه نصیر، مرتبہ دکتر نواز علی شوق، نوشهره فیروز، ۲۰۰۴ع.
- س. کلیات سانگی، تحقیق دکتر نبی بخش خان بلوچ، سندهی ادبی بورد، حیدرآباد، ۱۳۸۹هـ/ ۱۹۶۹ع
- س. کلیات علوی، کلیات میر علینواز علوی شکارپوری، مرتبہ دکتر نواز علی شوق، کافی پبلیکیشن، کراچی ۱۹۸۲ع.
- س. کلیات میر علینواز (متن اشعار ندارد)، مرتبہ دکتر عبدالخالق سومرو، سندهی ادبی بورد، حیدرآباد ۱۴۱۳هـ/ ۱۹۹۳ع
- س. کلام فقیر نواب ولی محمد خان لغاری، مرتب و محقق دکتر نبی بخش خان بلوچ، سندهی ادبی بورد، ۱۹۵۴ع/ ۱۹۶۸ع.
- ف. کلیات سرفراز: کلیات متن کلام فارسی میان سرفراز خان عباسی (کلهوره) بتصحیح و تعلقیات سید خضر نوشاهی و مطبوع باهتمام کلهوره سیمینار کمیٹی، علمی پرنٹرس کراچی، ۱۲۱۷هـ/ ۱۹۹۶ع.
- س. کلیات دلگیر، مرتبہ اسدالله شاه بیخود، سندهی ادبی بورد، ۱۹۶۸ع
- ف. گنجینه خطی و هنری تالپوران، دکتر قاسم صافی، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۲۰۰۵ع.
- ف. مثنویات هیر و رانجها: تصحیح و مقدمه حفیظ هوشیارپوری، سندی ادبی بورد کراچی، ۱۹۵۷ع
- ف. 'مجموعه دلکشا': (خطی)، مرتبہ میر کرم علی خان تالپور، فرمانرواء سند
- ف. 'محک خسروی(خطی)، بارشاد میر مراد علی خان تالپور فرمانرواء سند، مرتب در سال ۱۲۳۷هـ

- س. 'مخدوم فتح محمد صدیقی'، مقالہ دکتر نبی بخش خان بلوچ، مجلہ سہ- ماهی 'مهران'، شماره جنوری مارچ- اپریل ۲۰۰۶ ع.
- ف. مقالات الشعراء، تصنیف میر غلام علی شیر قانع تتوی، مقدمه تصحیح و حواشی سید حسام الدین راشدی، سندهی ادبی بورڈ، کراچی ۱۴۲۱ھ
- ف. مقاله شعراء فارسی سند، نوشته ڈئریکتر فرهنگ ایران حیدرآباد. سندھ
- ف. منتخب صوفی (خطی)، جنگ بیاض انتخاب اشعار فارسی از نواب الهداد خان لغاری صوفی، ذخیره دکتر بلوچ
- ف. منتخب (اول) میر عبدالحسین خان سانگی، ذخیره دکتر بلوچ (در آرشیو کراچی)
- ف. منتخب (دوم) میر عبدالحسین خان سانگی، ذخیره دکتر بلوچ (آرشیو کراچی)
- (اردو) میرزا غازی بیگ ترخان اور اس کی بزم ادب، مرتبہ سید حسام الدین راشدی، انجمن ترکی اردو پاکستان، کراچی ۱۹۷۰ع.
- Sadarangani, Dr. H. L: Pershion Poets of Sindh, Sindhi Adabi Board, Hyderabad/Karachi, 1956
- ف. نامه نغز، مصنف باغ علی 'خائف' (خطی جمادی الاخریٰ ۱۱۶۶ھ) مکتبہ سندهی ادبی بورڈ (تبصره غلام رسول مهر مصنف تاریخ سندھ عهد کلهوره 'جلد اول'، مطبوع سندی ادبی بورڈ، حیدرآباد ۱۹۵۸ ع).

❖

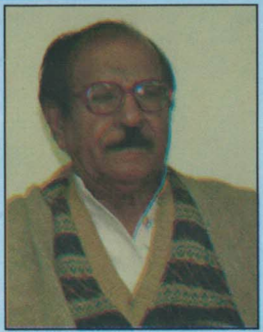

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سان ڪيترين ئي ذاتي، انتظامي ۽ علمي نسبتن جي باوجود منهنجيون ملاقاتون يا ڪچهريون تمام گهٽ رهيون آهن. ان جو هڪ وڏو سبب اهو آهي ته، منهنجو ويساهه آهي ته، ماڻهو پنهنجي ڪم ۽ تخليقن ۾ موجود هوندو آهي. جڏهن ان سان ملڻ تي دل ٿئي ته سندس ڪنهن ڪم يا ڪنهن ڪتاب جو مطالعو ڪبو ته هو اوهان سان گڏ هوندو. جيئن زيب النساء مخفيءَ پنهنجي هڪ شعر ۾ چيو آهي ته "جيڪڏهن توهان مون کي ڏسڻ چاهيو ٿا ته مون کي منهنجن شعرن ۾ ڳوليو".
هرڪہ ديدن ميل دارد در سخن بيند مرا!

ڊاڪٽر صاحب سان ملاقات لاءِ وڃڻ يا فون ڪرڻ وقت هميشہ اهو احساس ٿيندو آهي ته ڪٿي ڪو ڪتاب نه پڙهندا هجن، ڪنهن علمي ڪم ۾ مصروف نه هجن، منهنجو فون ۽ ملاقات لاءِ وڃڻ سندن يڪسوئيءَ ۾ خلل نه وجهي، ڇاڪاڻ ته منهنجي مشاهدي موجب ڊاڪٽر صاحب پنهنجي اندر ۾ هڪ مڪمل لائبريري آهن ۽ لائبريريءَ ۾ صرف خاموشيءَ سان مطالعي لاءِ وڃي سگهجي ٿو. پر ڳالهه ٻولهه ۽ گفتگوءَ لاءِ نه. مون کي ڊاڪٽر صاحب لاءِ هميشہ اهو احترام رهيو آهي، جيڪو ڪنهن سچي عالم ۽ محقق کي ڪنهن لائبريريءَ لاءِ-۽ لائبريريءَ ۾ نهايت عزت ۽ احترام سان داخل ٿيو آهي.

اسان جو اهو قومي الميو آهي ته اسان گهڻو وقت ڪچهرين، ملاقاتن، زباني جمع خرچ ۾ وڃايو آهي ۽ ان حقيقت کي وساري ويٺا آهيون ته ڪم ئي حقيقي تفريح ۽ عياشي آهي، جنهن سان ماڻهوءَ جو تڪ لهي ٿو ۽ ذهني آسودگي ۽ اطمينان نصيب ٿئي ٿو. ڊاڪٽر صاحب انسانن جي انهيءَ گروهه مان آهن، جيڪي ڪم کي عبادت سمجهن ٿا ۽ پنهنجي زندگيءَ جو مليل سمورو وقت اهڙي عبادت ۾ گذاريو اٿن ۽ گذاري رهيا آهن. اهو ئي سبب آهي جو ايڏي وڏي عمر هوندي بہ سندن شخصيت دلچسپ، باغ بهار ۽ سندن چهري تي اطمينان، سُڪ جا آثار ۽ شادابي هميشہ نمايان رهي آهي.

اسان کي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو هي علمي پورهيو پڌرو ڪندي فخر جي احساس سان گڏ پاڻ تي سونپيل فرض جي ادائگيءَ تي پڻ خوشيءَ ڀريو احساس آهي. اسان ڊاڪٽر بلوچ صاحب جا نهايت ٿورائتا آهيون. جنهن پنهنجي هيءَ علمي ڪاوش بغير ڪنهن معاوضي جي اسان تي اعتماد ڪندي ڇپائيءَ لاءِ ڏني.

ڊاڪٽر محمد قاسم ٻگهيو — جولاءِ 10، 2007ع
ڊين فيڪلٽي آف آرٽس
يونيورسٽي آف سنڌ

تَكمِلَةُ التكمِلَة

سنڌ ۾ فارسي شاعريءَ جو آخري دور

تحقيق ۽ تصنيف

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

آرٽس فيڪلٽي

علامه آءِ آءِ قاضي ڪيمپس، سنڌ يونيورسٽي، ڄامشورو

١٤٢٧ھ / 2007ع